

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav románských studií

Románské jazyky – španělský jazyk

Kateřina G a r c i a

**Aspekty soluňské varianty
judeošpanělštiny**

**Aspects of the Judeo-Spanish linguistic
variety of Thessaloniki**

**Aspectos de la variante judeoespañola de
Salónica**

(I. díl)

Disertační práce

vedoucí práce – Prof. PhDr. Bohumil Zavadil, CSc.

2007

„Prohlašuji, že jsem disertační práci vykonala samostatně s využitím uvedených pramenů a literatury.“

Una llave en Salónica

Abarbanel, Farias o Pinedo,
arrojados de España por impía
persecución, conservan todavía
la llave de una casa en Toledo.

Libres ahora de esperanza y miedo,
miran la llave al declinar el día;
en el bronce hay ayeres, lejanía,
cansado brillo y sufrimiento quedo.

Hoy que su puerta es polvo, el instrumento
es cifra de la diáspora y del viento,
afín a esa otra llave del santuario

que alguien lanzó al azul cuando el romano
acometió con fuego temerario,
y que en el cielo recibió una mano.

Jorge Luis Borges, *El otro, el mismo* (1964).

OBSAH

Abstrakt	1
Poděkování	3
Seznam ilustrací	4

Úvod

1. Úvodem	5
2. Strukturace práce	7
2.1. I. část	7
2.2. II. část	8
2.3. III. část	9
3. Metodologie	11
3.1. Kompilace pramenné a sekundární literatury	11
3.1.1. Část I.	11
3.1.2. Část II.	11
3.1.2.1. Kompilace textového korpusu	11
3.1.2.2. Zvukové nahrávky	12
3.1.3. Část III.	13
3.4. Zpracování extrahovaných lingvistických dat	13

I. Judeošpanělština a její místo mezi židovskými jazyky

1. Charakteristika židovských jazyků	15
1.0. Úvod	15
1.1. Obecná charakteristika židovských jazyků	16
1.2. Snaha o typologii židovských jazyků	17
1.3. Klasifikace židovských jazyků	22
1.3.1. Přehled židovských jazyků	24
1.3.1.1. Semitské jazyky	28
1.3.1.2. Židovská perština	29
1.3.1.3. Javanit	30
1.3.1.4. Jahudština	30
1.3.1.5. Jazyky knaanské	30
1.3.1.6. Jidiš, jazyk Aškenázu	32
1.3.1.7. Loez – judeorománské jazyky	34
2. Pojem <i>Sefarad</i> a jeho vnitřní diferenciaci	36
2.0. Úvod	36
2.1. <i>Sefarad I</i>	37
2.2. <i>Sefarad II</i>	43
2.2.1. První kapitola sefardského exilu: Portugalsko	44
2.2.2. Sefardité v severní a západní Evropě a v Novém světě	46
2.2.3. Apeninský poloostrov	46
2.2.4. Islámské země: severní Afrika a Palestina	47
2.2.5. Osmanská říše a město Soluň	48
2.2.5.1. Soluň před příchodem Osmanů	48
2.2.5.2. Administrativní struktura Osmanské říše	51
2.2.5.3. Příchod Sefarditů	54
2.2.5.4. Struktura osmanských židovských obcí	56
2.2.5.5. Období rozkvětu: <i>Vysoká Porta</i> a <i>Matka Izraele</i>	58
2.2.5.6. Stagnace osmanského panství a sabatiánská hereze	60
2.2.5.7. 19. století: reformy a okcidentalizace osmanské společnosti	64
2.2.5.8. Konec osmanského panství v Evropě, meziválečné období	67
2.2.5.9. Druhá světová válka	70
2.2.5.10. Současnost	71

2.3. <i>Sefarad III</i>	72
2.3.1. Francie	72
2.3.2. Palestina a stát Izrael	72
2.3.3. Spojené Státy, jižní Amerika	73
2.3.4. Španělsko	74
3. Judeošpanělština a její varianty	77
3.1. Základní terminologie	77
3.2. Problematika židovských variant na Pyrenejském poloostrově	79
3.3. Interní diglosie: <i>ladino</i> a judeošpanělština	80
3.4. Problematika transkripce judeošpanělštiny	81
3.4.1. Hebrejské kvadrátní písmo	81
3.4.2. Písmo <i>raší</i>	82
3.4.3. <i>Solitreo</i> , judeošpanělská kurzíva	85
3.4.4. Latinka	86
3.5. Diatopická klasifikace judeošpanělských variant	87
4. Hlavní vývojové etapy soluňské judeošpanělštiny	90
4.0. Charakterizace soluňského lingvistického mikroareálu	90
4.1. První období sefardského osídlení Soluně	91
4.2. Vytvoření sefardské <i>koiné</i>	91
4.3. Judeošpanělština v 17. a 18. století	92
4.4. 19. století a modernizace soluňského židovstva	94
4.5. První třetina 20. století	96
4.6. Druhá světová válka a doba poválečná	97

II. Synchronní charakteristika soluňské judeošpanělštiny

o. Charakteristika lingvistického korpusu	98
1. Textový korpus	98
1.1. Charakteristika textového materiálu	98
1.1.1. Texty KS	99
1.1.1.1. KSa (ženy)	100
1.1.1.2. KSb (muži)	100
1.1.2. Texty IL a KIL	100
1.1.3. Text SB	100
2. Transkripce textového korpusu a problematika judeošpanělské ortografie	101
2.1. Transliterace judeošpanělštiny	102
2.1.1. Různé způsoby zápisu judeošpanělštiny	103
2.1.2. Obecná problematika ortografické normy	104
2.1.2.1. Vztah ortografie a zvukové stránky jazyka (kritérium lingvistické)	105
2.1.2.2. Praktičnost ortografické normy z hlediska uživatele (hledisko pragmatické)	106
2.1.2.3. Ikonická hodnota písma (hledisko psycholingvistické)	107
2.1.2.4. Vztah ortografie menšinového a většinového jazyka	108
2.1.2.5. Příklady k diskuzi	109
2.1.2.5.1. První příklad: reprezentace a reprezentativnost fonému /k/	109
2.1.2.5.2. Druhý příklad k diskuzi: foném /ɲ/ a problematika jeho zobrazení v soluňské judeošpanělštině.....	111
2.1.2.6. Další praktické otázky: suprasegmentální rysy jazyka	111
2.1.2.6.1. Přízvuk	111
2.1.2.6.2. Intonační změny	112
2.1.2.7. Zvolený systém pravopisu	112
3. Zvukové nahrávky	115
3.1. Nahrávky LM	115
3.2. Nahrávky SC	115

A. Charakteristika zvukového plánu	117
1. Přízvuk	118
2. Vokalismus	120
2.1. Charakteristika vokálního systému	120
2.1.1. Přízvučné vokály	120
2.1.2. Nepřízvučné vokály	121
2.2. Specifické vokální změny	122
2.2.1. Nazalizace	122
2.2.2. Asimilace znělosti	123
2.2.3. Rozšiřující a redukční změny	123
2.2.3.1. Protetické <i>E-</i>	123
2.2.3.2. Protetické <i>A-</i>	124
2.2.3.3. Vokální synkopa	124
3. Konsonantismus	124
3.1. Charakteristika konsonantického systému	124
3.1.1. Sibilanty	124
3.1.1.1. <i>S / Z</i> – neznělá alveolární frikativa a znělá alveolární frikativa	124
3.1.1.2. <i>SH / CH</i> – neznělá palatální frikativa a neznělá palatální afrikáta ...	125
3.1.1.3. <i>DJ / J</i> – znělá palatální afrikáta a znělá palatální frikativa	126
3.1.1.4. Seseo	126
3.1.2. Konsonanty <i>B, D, G</i>	126
3.1.2.1. <i>B, D, G</i> v intervokální pozici	126
3.1.2.2. <i>B / V</i> – bilabiální znělá okluziva a bilabiální znělá frikativa	127
3.1.2.3. <i>D</i> – lingvodentální znělá okluziva a interdentální znělá frikativa	128
3.1.2.4. <i>G</i> – velární znělá okluziva a velární znělá frikativa	128
3.1.3. <i>H</i> – uvulární neznělá frikativa	129
3.1.4. <i>K</i> – velární neznělá okluziva a velární palatalizovaná neznělá frikativa	129
3.1.5. Zachování počátečního <i>F-</i>	130
3.1.6. Vibranta <i>(-)R-</i>	132
3.1.7. Konsonantická skupina <i>(-)LL-</i>	133
3.1.8. Zachování konsonantické skupiny <i>-MB-</i>	133
3.2. Konsonantické změny	134
3.2.1. Změny rozšiřující	134
3.2.1.1. Proteze <i>G+WE-</i>	134
3.2.1.2. Epíteze + <i>-N</i>	135
3.2.1.3. Epenteze	135
3.2.2. Změny redukční	135
3.2.2.1. Oslabení koncového <i>-D > -Ø</i>	135
3.2.3. Změny variační	136
3.2.3.1. Metateze	136
3.2.3.1.1. Metateze <i>RD > DR</i>	136
3.2.3.1.2. Metateze hláskových skupin s likvidami <i>-R-</i> a <i>-L-</i>	136
3.2.3.2. Záměna likvid <i>R / L</i>	137
3.2.3.3. Změna počátečního <i>N- > M-</i>	137
3.2.3.4. Změna počátečního <i>K- > P-</i>	137
3.2.3.5. Změna koncového <i>-M > -N</i>	138
3.2.3.6. Změna počátečního <i>N- > D-</i>	138
3.2.3.7. Palatalizace skupiny <i>(-)SUE-</i>	138
3.2.3.8. počáteční skupina <i>FUE-</i>	138
4. Výpůjčky z hebrejštiny, aramejštiny, turečtiny a řečtiny	138
4.1. Hebrejštiny a aramejštiny	139
4.1.1. Vokální změny	139
4.1.2. Konsonantické změny	139
4.2. Turečtiny	140

4.3. Řečtina	141
5. Závěr	141
B. Charakteristika morfosyntaktického plánu	142
1. Substantiva	142
1.1. Rod	142
1.2. Číslo	143
1.2.1. Slova hispánského původu	144
1.2.2. Slova semitského původu	146
1.2.3. Slova tureckého původu	146
1.2.4. Hebrejský lexikální základ + hispánský morfém	146
1.2.5. Hebrejský lexikální základ + hebrejský morfém	147
1.2.6. Lexikální základ z jiného jazyka + hispánský morfém	147
1.2.7. Kumulování více plurálních morfémů	147
2. Adjektiva	148
2.1. Rod	148
2.2. Gradace adjektiv	148
3. Zájmena	150
3.1. Zájmena osobní	150
3.1.1. Zájmena osobní subjektová	150
3.1.2. Zájmena osobní objektová	152
3.1.3. Zájmena osobní přízvučná v kombinaci s předložkami	154
3.1.4. Reflexiva	154
3.2. Demonstrativa	154
3.3. Posesiva	155
3.4. Vztažná zájmena	157
3.4.1. <i>Ke</i>	157
3.4.2. <i>Kual</i>	157
3.5. Tázací zájmena	158
3.5.1. <i>Ke?</i>	158
3.5.2. <i>De ke?</i>	158
3.6. Neurčitá zájmena	158
4. Číslovky	159
4.1. Základní číslovky	159
4.2. Řadové číslovky	160
4.3. Násobné číslovky	161
4.4. Neurčité číslovky	161
4.5. Zlomkové číslovky	161
5. Členy	161
6. Slovesa	162
6.0. Základní charakteristika judeošpanělského slovesného systému	162
6.0.1. Pravidelná a nepravidelná slovesa	162
6.0.2. Přejímání sloves z kontaktních jazyků	163
6.1. Časy indikativu	164
6.1.1. Jednoduché časy	164
6.1.1.1. Prézens	164
6.1.1.2. Jednoduché perfektum	165
6.1.1.3. Imperfektum	166
6.1.1.4. Jednoduché futurum a futurum perifrastické	166
6.1.2. Složené časy	168
6.1.2.0. Pomocná slovesa	169
6.1.2.1. Složené perfektum	169
6.1.2.1.1. Opozice jednoduchého a složeného perfekta	170
6.1.2.1.2. Složené perfektum s participiem shodným a neshodným	171
6.1.2.2. Plusquamperfektum	172

2.1.5. Obohacení lexika z důvodu prestiže	194
2.1.6. Lexikální výpůjčka jako stylistický prostředek	194
2.2. Mechanismy přejímání lexikálních jednotek v judeošpanělštině	194
2.2.1. Rozšiřování lexika na základě interních lingvistických zdrojů	194
2.2.1.1. Slovesa	195
2.2.1.2. Substantiva	195
2.2.1.3. Deminutiva a augmentativa	195
2.2.1.3.1. Deminutiva	195
2.2.1.3.2. Augmentativa	196
2.2.2. Adaptace lexikálních jednotek z kontaktních jazyků	196
2.2.2.1. Fonetická a morfologická adaptace	197
2.2.3. Derivace	197
2.2.3.1. Derivace substantiv	197
2.2.3.2. Derivace adjektiv	197
2.2.3.3. Derivace sloves	198
2.2.3.4. Derivace adverbíí	198
2.2.3.5. Nestandardní derivativní procesy	198
2.2.3.5.1. Hispánský lexikální základ + hebrejský/turecký/řecký sufix ..	198
2.2.3.5.2. Lexikální jednotky, složené z komponentů z více jazyků	199
2.2.4. Kompozice	199
2.2.4.1. Hispanismy	199
2.2.4.2. Hebraismy	199
2.2.4.3. Turkismy	200
2.2.4.4. Galicismy	200
2.2.4.5. Helenismy	200
2.2.5. Přejímání lexikálních tvarů z kontaktních jazyků	200
2.2.5.1. Fonetická adaptace lexikální výpůjčky	200
2.2.5.2. Přijetí cizího tvaru v původní podobě	200
2.2.6. Cílená lexikální inovace (Izrael)	201
3. Lexikální intenzifikace v judeošpanělštině: reduplikace	202
3.1. Homosynonymická reduplikace	203
3.2. Heterosynonymická reduplikace	203
4. Významná sémantická pole	204
4.1. Rodina	204
4.2. Gastronomie	205
4.3. Hudba	207
4.4. Obchod	208
4.5. Zemědělství	210
4.6. Politika	212
4.7. Reflexe jinakosti	213
4.8. Křesťanství	214
4.9. Lingvistická tabu	215
4.9.1. Elize pojmenování obávané skutečnosti	215
4.9.2. Elize pojmenování obávané skutečnosti prostřednictvím antinomia	215
4.9.3. Výpůjčky z kontaktních jazyků	216
4.9.4. Biblická pojmenování	217
4.9.5. Idiomy a ustálené formule	218
5. Závěr	218

III. Náhled do současné situace soluňské judeošpanělštiny

1. Úvod	220
1.1 Současnost soluňské židovské obce	220
1.1.1. Demografie	220
1.1.2. Administrativní struktura a instituce	220

1.2. Výzkumná práce v Soluni	222
1.2.1. Výchozí hypotézy a metodologie	222
1.2.2. Recepce a charakteristika reakcí dotazovaných mluvčích	223
2. Dotazníkový výzkum	226
2.0. Analýza zvolené metody	226
2.1. Výchozí hypotéza	227
2.2. Oslovené skupiny členů židovské obce	227
2.3. Problematika reprezentativnosti získaného vzorku	228
2.4. Vyhodnocení výsledků průzkumu	228
2.4.1. Distribuce respondentů podle věku a pohlaví	229
2.4.2. Analýza lingvistické kompetence respondentů	230
2.4.2.1. Mateřský jazyk a jazyk, ve kterém se respondenti cítí být nejvíce kompetentní	230
2.4.2.2. Jazyky vzdělání	230
2.4.2.3. Cizí jazyky: obecné vyhodnocení	231
2.4.2.3.1. Francouzština	234
2.4.2.3.2. Hebrejšтина	235
2.4.2.3.3. Španělština	236
2.4.2.3. Znalost judeošpanělštiny	237
2.5. Závěry	239
3. Problematika vitality soluňské judeošpanělštiny	240
3.1. Posouzení vitality jazykové varianty	240
3.2. Problematika jazykové revitalizace	243
3.2.1. Charakterizace soluňského revitalizačního programu	245
3.3. Význam judeošpanělštiny jakožto symbolu národní identity	247
3.3.1. Orientace na izraelský kulturní okruh	248
3.3.2. Úloha genderlektu v jazykové revitalizaci	249
3.5. Závěry a perspektivy do budoucnosti	250
4. Sefardská studia ve světě	251
4.1. Výuka judeošpanělštiny	251
4.2. Vědecké instituce	252
4.2.1. Izrael	252
4.2.2. Spojené státy	252
4.2.3. Francie	253
4.2.4. Španělsko	253
4.3. Periodika	253
4.4. Internetové odkazy	255
Závěr	256
Abstract in English	258
Resumen en español	261
Bibliografie	264
Přílohy	
I. Textové přílohy	
KSa	i
KSb	ix
IL	xvii
SB	xx
II. Dotazník	xxi
III. Obrazové přílohy	
Obr. I, Mapa Soluně – část města zničená požárem r. 1917	xxx
Obr. II, Soluňské centrum dnes (1. část)	xxxi
Obr. III, Soluňské centrum dnes (2. část)	xxxii
Obr. IV, Legenda k mapě soluňského centra	xxiii

ABSTRAKT

Cílem této práce je podat ucelený obraz o současné situaci soluňské varianty judeošpanělštiny, jazyka, který se vyvinul v rámci komunity sefardských Židů, kteří se v Soluni usídlili v roce 1492 a dále, po svém vyhnání z Pyrenejského poloostrova.

Práce je rozdělena do tří částí, z nichž každá je věnována odlišnému aspektu této specifické judeošpanělské varianty.

První část práce nahlíží judeošpanělštinu jakožto specifický jazyk židovské Diaspory, v kontextu obecné teorie o vzniku a vývoji židovských jazyků. Judeošpanělština je zde prezentována jako specifický lingvistický systém, který, byť je z velké části založen na preklasické kastilštině a jiných románských variantách, kterými Židé hovořili v okamžiku svého vypovězení ze španělského území, vyvinul se po jejich přesídlení do východního Středomoří v systém zcela svébytný.

Poměrně rozsáhlá kapitola je věnována historii a charakterizaci pojmu *Sefarad*, kterou považují za nezbytnou nejen pro přiblížení okolností vzniku judeošpanělštiny, ale současně i pro lepší pochopení její současné kritické situace.

Dále následuje úvod do problematiky jednotlivých funkčních a diatopických variant judeošpanělštiny a rovněž do terminologie s nimi související.

Dílčí kapitola této sekce je rovněž věnována různým způsobům transkripce judeošpanělštiny, s názornými ukázkami jednotlivých typů písma, používaných v Diaspoře.

V závěru první části práce je rovněž uveden stručný přehled a charakterizace hlavních etap vývoje soluňské judeošpanělštiny, především z hlediska její percepce ze strany mluvčích a rovněž ve vztahu k soudobé normě španělštiny.

Druhá, nejrozsáhlejší část práce je věnována synchronní lingvistické analýze soluňské judeošpanělštiny. Pro tento účel byl kompilován korpus textů a zvukových nahrávek, který obsahuje materiál, jehož datace sahá od konce 20. let 20. století až do současnosti. Toto časové rozmezí bylo stanoveno jako relevantní vzhledem k nedostatku soudobých materiálů v této jazykové variantě a rovněž k její omezené vitalitě. Analýza jednotlivých plánů systému soluňské judeošpanělštiny byla provedena s přihlédnutím ke klíčovému monografickému pracím (především díla Cynthie M. Crews a Léona Lamoucha), publikovaným před koncem 30. let 20. století, a rovněž k dostupné novější literatuře k tomuto tématu se vztahující. Lingvistická analýza je zaměřena na kontrastivní popis nejvýznamnějších jevů, kterými se soluňská judeošpanělština liší od současné normy španělštiny.

Cílem lingvistické analýzy bylo mimo jiné zjistit, zda je v současnosti možné pozorovat v judeošpanělském systému významnější změny oproti stavu před druhou světovou válkou, který považuji pro současnou podobu jazyka za referenční. Po přihlédnutí k lingvistickým údajům, obsaženým v dostupné primární i sekundární literatuře, a na základě jejich srovnání s lingvistickým materiálem korpusu, byla odhalena především obecná tendence k simplifikaci jazykového systému, která je zřetelná zejména v systému slovesném, a dále pak jednoznačné prosazování principu analogie ve slovotvorných postupech. V otázce jazykového kontaktu je v současnosti nejvýznamnější vliv řečtiny, který se projevuje nejen na úrovni plánu zvukového, ale především v plánu morfosyntaktickém. Rovněž byla rozpoznána obecná tendence. Pokud bude soluňská judeošpanělština úspěšně revitalizována, pak se dá předpokládat progresivní helenizace všech součástí jejího jazykového systému.

Třetí část práce je věnována náhledu do současné situace soluňské judeošpanělštiny, analýze její vitality a její pozice v lingvistickém repertoáru soluňských Sefarditů.

V úvodní kapitole stručně charakterizuji současnou situaci soluňské židovské obce, její organizační strukturu a kulturní aktivity. Současně předkládám popis svého výzkumu v Soluni, charakterizaci jednotlivých výzkumných metod a reakcí, kterých se mi dostalo ze strany judeošpanělských mluvčích i těch členů obce, kteří judeošpanělštinu neovládají.

Následuje kapitola věnovaná analýze lingvistických kompetencí členů židovské obce, která byla provedena prostřednictvím dotazníkového průzkumu, doplněného o informace získané jinými výzkumnými metodami. Cílem průzkumu bylo ověřit, zda lingvistické kompetence soluňských Sefarditů v posledních desetiletích doznaly výraznějších změn a v jaké pozici se nachází judeošpanělština v rámci jejich lingvistického repertoáru. Na základě zmíněného výzkumu bylo zjištěno, že zatímco pro předválečnou generaci je judeošpanělština mateřským jazykem, pro druhou, poválečnou generaci již je mateřským jazykem řečtina, následována angličtinou, případně francouzštinou. U třetí generace byla registrována již převážně percepční jazyková kompetence.

V závěrečné kapitole třetí části prezentuji analýzu vitality soluňské judeošpanělštiny především s přihlédnutím ke kritériím jazykové vitality a ohrožení vydanými organizací UNESCO, a rovněž i charakterizaci jazykové politiky uplatňované soluňskou židovskou obcí.

Na základě analýzy soluňského revitalizačního programu, a s přihlédnutím k reálným možnostem soluňské sefardské komunity, jsem dospěla k závěru, že v budoucnosti bude soluňská judeošpanělština s největší pravděpodobností udržována na pozici druhého, cizího jazyka, jehož role jakožto klíčového symbolu sefardské národní identity bude zastoupena jinými projevy sefardské kulturní svébytnosti.

PODĚKOVÁNÍ

Na tomto místě bych ráda poděkovala především svému školiteli Prof. PhDr. Bohumilovi Zavadilovi, CSc. za vedení této práce a za cenné věcné a metodologické podněty a připomínky. Rovněž děkuji PhDr. Petrovi Čermákovi, PhD. za vstřícnost a cenné rady.

Dále bych ráda vyjádřila svůj dík panu prof. Haïmovi Vidalovi Sepihovi za všechen věnovaný čas, odborné rady a za poskytnutí cenného materiálu. Dále děkuji paní Erice Perahia Zemour a slečně Idě Carasso ze soluňského židovského muzea za zpřístupnění archivního materiálu a za poskytnuté informace, paní Viktorii Benouzilio za ochotu a trpělivost, paní Nině Benroubi za laskavé poskytnutí cenných informací, panu Albertosovi Arouhovi a ostatním členům Ladino Society, panu Jakymu Benmayorovi ze soluňské židovské obce, panu Davidovi Saltielovi a v neposlední řadě panu Haïmovi Hazanovi a všem členům soluňské židovské obce, kteří mi během mého výzkumu poskytli pomoc. Děkuji také panu Ing. Jaroslavovi Řeřichovi za překlad dotazníku do řečtiny.

Rovněž bych ráda poděkovala paní Žamile Kolonomos za vřelé přijetí, cenné informace a inspiraci. Též děkuji panu Jeanovi Carassovi za laskavou pomoc při hledání podkladů pro tuto práci.

Můj dík patří též zaměstnancům knihoven Alliance Israélite Universelle a Maison de la Culture Yiddish-Bibliothèque Medem v Paříži, jakož i zaměstnancům knihovny Instituto de Filología (CSIC) v Madridu.

SEZNAM ILUSTRACÍ

Obr. 1, Mapa evropských kulturních areálů Diaspory v letech cca. 900 – 1200	26
Obr. 2, Demografický vývoj aškenázského a sefardského židovstva	33
Obr. 3, Sefardská diaspora	44
Obr. 4, Topografie Balkánského poloostrova	56
Obr. 5, Ukázka stránky z judeošpanělské publikace	84
Obr. 6, «Echa un pedasiko de pan a la mar, un día lo toparás»	85
Obr. 7, Ukázka textu v <i>solitreo</i>	86
Obr. 8, Tabulka ortografických systémů	113
Obr. 9, Symboly použité pro transkripci judeošpanělštiny	114
Obr. 10, Intonační schéma tázací věty	119
Obr. 11, Intonační schéma řecké tázací věty s judeošpanělskou intonací	120
Obr. 12, Intonační schéma oznamovací věty	120
Obr. 13, Systém konsonantických fonémů soluňské varianty judeošpanělštiny	134
Obr. 14, Judeošpanělská osobní zájmena subjektivní	150
Obr. 15, Judeošpanělská osobní zájmena objektivní	152
Obr. 16, Judeošpanělská osobní zájmena přízvučná kombinovatelná s předložkami	154
Obr. 17, Judeošpanělská přivlastňovací zájmena	155
Obr. 18, Reflexe druhého v judeošpanělštině	214
Obr. 19, Tabulka distribuce respondentů podle věku a pohlaví	228
Obr. 20, Cizojazyčné vzdělání 2. a 3. stupně	230
Obr. 21, Lingvistické kompetence respondentů – 1	231
Obr. 22, Lingvistické kompetence – angličtina	233
Obr. 23, Lingvistické kompetence – italština a němčina	234

ÚVOD

1. Úvodem

Záměrem této práce je poskytnout pokud možno ucelený pohled na současnou situaci jednoho z nejzajímavějších fenoménů hispánské lingvistiky. Judeošpanělština, nazývaná též *ladino* či *espaniol*, je jazykem sefardských Židů, který se uchoval v řadě městských center na území náležících v minulosti do sféry Osmanské říše.

Studium judeošpanělštiny, tohoto menšinového jazyka vymykajícího se jakékoliv lingvistické normě, je úkolem nesnadným, který nám však přibližuje svět daleko přesahující rámec hispánské dialektologie. Judeošpanělština odkrývá pohled do barvitého a dynamického prostředí intenzivního lingvistického kontaktu, do míst míšení kultur na hranici mezi Východem a Západem, je jazykem nacházejícím se na průsečíku věků, kultur, geografických areálů, a stejně jako jméno Sefarad v sobě skrývá úzkostlivě střežené vzpomínky na slavnou minulost na Pyrenejském poloostrově a na více než pět století života ve stínu osmanských mešit a řeckých bazilik.

Judeošpanělština je jazykem v pohybu, stejně jako jsou v neustálém pohybu její mluvčí, Sefardité, pro něž byla po staletí nejniternějším projevem jejich kulturní identity. Je rovněž jazykem protikladů, ve kterém se výrazná archaičnost snoubí s radikální inovací, jazykem zpěvným, ohebným, nesmírně mnohobarevným.

Soluňská judeošpanělština, již je věnována tato studie, zaujímá v kontextu judeošpanělských variant výsadní postavení. Kulturní a ekonomický status města Soluně a početnost jeho sefardské komunity z ní od konce 15. století učinily významný nástroj komunikace ve východním Středomoří. Význam soluňské sefardské komunity umožnil její rozšíření do dalších sefardských center na Balkáně, pro některé z nichž byla z nedostatku závazné jazykové normy vzorem vyššího jazykového kódu.

Tato práce si klade za úkol podat svědectví o současné situaci soluňské judeošpanělštiny prostřednictvím komparativní lingvistické analýzy, jejímž cílem je především ověřit, zda soluňská judeošpanělština, ze své podstaty jazyk nesmírně dynamický a mnohotvárný, v posledních desetiletích své existence zaznamenala výraznější změny vzhledem ke stavu, který je popsán v dostupných předválečných monografiích. Získané údaje byly doplněny informacemi sociolingvistického charakteru, získanými během vlastního výzkumu v Soluni, jakož i analýzou jejich vyhlídek do budoucnosti, ve světle obecných teorií o jazykové revitalizaci.

V současné době ekonomické, kulturní a lingvistické globalizace, kdy jsou rozhodujícími kritérii pragmatičnost a ekonomická rentabilita, se může studium a snaha o zachování či

obnovu jazyka, který je dvojnásobně menšinový, neboť je charakteristický pro minoritu v rámci etnicko-náboženské menšiny, zdát nejen projevem anachronismu, ale i veskrze nepraktického idealismu. Avšak každý jazyk, byť je počet jeho mluvčích sebemenší, je pokladnicí kultury národa, projevem jeho hodnot, myšlení a reflexe mimojazykové reality. S každým jazykem, který zmizí, lidstvo nenávratně ztrácí konsistentní myšlenkový systém, jehož zobrazení světa je unikátní a neopakovatelné.

Tragédie druhé světové války zapříčinila téměř úplné vymizení judeošpanělské lingvistické komunity, jejíž dědicové se dnes pokoušejí navázat na odkaz svých předků a zachovat ho pro budoucí generace. Jejich úsilí je obdivuhodné a bezpochyby si zasluhuje naše uznání. Snad i tato práce přispěje k rozšíření všeobecného povědomí o této minoritní, avšak o to neméně fascinující oblasti hispánské a židovské lingvistiky.

2. Strukturace práce

Práce je strukturována do tří diferencovaných částí, každá z nichž je věnována rozdílnému aspektu soluňské varianty judeošpanělštiny. Přesto jsou tyto tři aspekty úzce provázané a společně utvářejí komplexní pohled na současný stav soluňské judeošpanělštiny, s přihlédnutím jak k její historii, tak i k perspektivám do budoucnosti.

2.1. I. část

První část práce, nazvaná „Judeošpanělština a její místo mezi židovskými jazyky“, je věnována teoretickému úvodu do studia judeošpanělštiny a zejména pak jejímu zasazení do kontextu obecného studia židovských jazyků. Cílem této sekce je v první řadě představit odvětví lingvistiky orientované na teoretickou analýzu systémů takzvaných židovských jazyků, v souladu s teoriemi Maxe Weinreicha a jeho následovníků Jeana Baumgartena, Franka Alvarez-Péreyre, Moshe Bar-Ashera a dalších. Tento směr tzv. židovské lingvistiky předpokládá existenci specifických židovských jazyků Diaspory, které se sice primárně vyvíjejí z významných koteritoriálních jazyků (v případě jidiš je tomu němčina, u judeošpanělštiny pak preklasická kastilština či jiné románské varianty), avšak záhy, především vinou transferů židovského obyvatelstva do jiných kulturních areálů, se od původních „pramenných“ jazyků separují a nastupují zcela samostatný vývoj, determinovaný vlastními inherentními pravidly. Cílem studia židovských jazyků je pak tato pravidla definovat a zasadit do koherentního lingvistického systému.

Součástí teorie židovských jazyků je rovněž snaha o vymezení jejich distinktivní typologie, které je rovněž věnována příslušná kapitola v rámci této části.

Následuje výčet židovských jazyků, tak jak je rozlišují jednotliví zmiňovaní autoři.

Samostatná kapitola je věnována charakterizaci pojmu *Sefarad*, jeho původu a významu. Tento pojem nepředstavuje pouze geografickou oblast Pyrenejského poloostrova, ale i kulturní a duchovní sféru, jejíž tradice bude po roce 1492 transponována do dalších oblastí Diaspory, především na území Osmanské říše.

V souladu s Weinreichovou teorií rozlišujeme v této části tři diferencované sub-sféry pojmu *Sefarad*: *Sefarad I*, představující historii přítomnosti Židů na Pyrenejském poloostrově, včetně jejich materiální i duchovní kultury, do jejich vyhnání na přelomu středověku a novověku; dále *Sefarad II*, představující sefardskou diasporu především v severní Africe a na území Osmanské říše, a konečně *Sefarad III*, tj. kulturní areály, kam Sefardité emigrovali od počátku 20. století (zejména tj. americký kontinent, západní Evropa aj.).

Ačkoliv představuje sefardská diaspora (*Sefarad II-III*) velmi rozsáhlé území, obývané velkým množstvím sefardských komunit, v této práci se budu věnovat výhradně osudům Sefarditů v rámci soluňského areálu, neboť ten je geografickou oblastí, která je pro tuto práci relevantní.

Historický úvod je podle mého názoru od charakterizace soluňské judeošpanělštiny neoddělitelný. Dramatické události, které utvářely podobu města Soluně již od jejího založení, předurčily její pozdější lingvistický vývoj, který je v evropském kontextu zcela ojedinělý.

Třetí kapitola první části je věnována jak problematice židovských lingvistických variant před vypovězením Sefarditů z oblasti Pyrenejského poloostrova, tak především judeošpanělštině a jejím jednotlivým funkčním a diatopickým variantám. Do této kapitoly rovněž zahrnuji úvod do problematiky terminologie studia judeošpanělštiny, jejíž neustálenost je dodnes patrná v odborných studiích tohoto lingvistického odvětví. Rovněž zde věnuji pozornost přiblížení dichotomie *ladino / judeošpanělština*, podle teorie H. V. Sephihy (1973, 1986), s přihlédnutím k rozdílným názorům na toto téma.

Své místo v této části práce má i úvod do problematiky transkripce judeošpanělštiny a charakterizace jejích hlavních grafických systémů, která bude podrobněji analyzována v části II.

Zakončením I. části práce je stručný přehled hlavních etap vývoje soluňské judeošpanělštiny, nikoliv z pohledu diachronní lingvistiky, avšak z pohledu společenské funkce jazyka a jeho recepce ze strany samotných mluvčích.

2.2. II. část

Druhá, centrální část práce, nazvaná „Synchronní analýza soluňské judeošpanělštiny“, je plně věnována lingvistické analýze zmíněné varianty z pohledu synchronního, vždy s ohledem na dostupnou literaturu a prameny. Lingvistické analýze předchází podrobná charakteristika jednotlivých textů, které tvoří korpus pro účely této analýzy kompilovaný.

Samotná analýza je založena na kontrastivním popisu těch fonologických, morfosyntaktických a lexikálních rysů, kterými se soluňská judeošpanělština odlišuje od moderní španělštiny. V některých případech je naopak zdůrazňována shoda některých inovativních rysů judeošpanělštiny, které nacházejí paralelu v dialektálních nebo substandardních variantách španělštiny.

Lingvistická charakteristika je členěna do tří sekcí, podle plánu zvukového (fonetického a fonologického), plánu morfosyntaktického a plánu lexikálního. Popsané lingvistické jevy jsou

doloženy množstvím konkrétních příkladů, excerpovaných z textového korpusu i zvukových nahrávek.

2.3. III. část

Konečně poslední, třetí část této studie nabízí náhled do současnosti soluňské židovské obce. Uvádím zde charakterizaci soluňské židovské obce, jejích administrativních struktur a různých kulturních a sociálních iniciativ, s odvoláním na rozhovory se zástupcem předsedy židovské obce, dále se členy aktivně činnými v jejím kulturním výboru a na analýzu materiálu židovskou obcí publikovaného.

Dále charakterizuji jednotlivé skupiny soluňských Sefarditů, které jsem při studiu a získávání podkladových materiálů oslovila, včetně široké škály jejich reakcí na můj odborný zájem o studovanou jazykovou variantu.

Zároveň zde stručně shrnuji i své zkušenosti z kontaktu s řeckými obyvateli Soluně (tj. s představiteli majoritní společnosti), jejichž neinformovanost o turecko-židovské minulosti města, bezesporu pramenící jak z oficiální helenizační politiky, tak i z demografických transformací města v první polovině 20. století, se mi zdá hodna povšimnutí.

Druhá kapitola třetí části je věnována dotazníkovému průzkumu, který jsem realizovala v průběhu svých návštěv Soluně, a jeho metodologické analýze. Výsledky tohoto průzkumu by měly posoudit pro ilustraci hypotéz týkajících se především lingvistických znalostí soluňských Sefarditů a jejich postojů k lingvistické politice soluňské židovské obce.

Poslední, závěrečná kapitola třetí části je věnována podrobnější a reálné charakteristice lingvistického revitalizačního programu, který v současné době uplatňuje soluňská židovská obec, a který je koordinován asociací Ladino Society. Důraz je kladen především na prognózu úspěšnosti programu, stejně jako na perspektivy zachování judeošpaněštiny jakožto zásadní součásti kulturní a etnické identity soluňských Sefarditů.

Součástí této charakteristiky je také vyslovení hypotézy o přesunu národně-identifikačního významu z původního židovského jazyka, judeošpaněštiny, na hebrejštinu, židovský sakrální jazyk a současně jazyk symbolizující moderní židovskou identitu, nacházející svou materializaci v současném státu Izrael.

Třetí část této studie uzavírá přehled hlavních světových organizací a institucí, věnujících se studiu, záchraně a propagaci sefardské a judeošpanělské kultury.

Do textových a obrazových příloh jsem pro ilustraci uvedla část textového korpusu, tj. texty nesoucí označení KS a IL (viz charakteristika textů v úvodu II. části). Dále rovněž

zahrnuji exemplář dotazníku, který jsem distribuovala členům židovské obce, včetně doprovodného prezentačního dopisu.

Obrazové přílohy obsahují schematickou mapu centra Soluně před jeho zničením při požáru r. 1917. Nejpostiženější zóna, která představovala prakticky celé židovské město, je na mapě začerněna. Pro kontrast na následujících stránkách uvádím mapu současného soluňského centra po urbanistické rekonstrukci koncipované francouzským architektem Ernestem Hébrardem, s vyznačením nejvýznamnějších současných židovských památek.

3. Metodologie

3.1. Kompilace pramenné a sekundární literatury

3.1.1. Část I.

První část mé práce je věnována obecnému úvodu do studia židovských jazyků představuje první součást mé práce. Při jejím zpracování jsem se opírala především o zásadní práce M. Weinreicha (1980, 1981), předního odborníka lingvistiky jazyka jidiš a zakladatele teoretického studia židovských jazyků. Analýzu těchto prací jsem doplnila o informace z dílčích studií a článků vydaných ve sbornících či v renomovaných periodikách specializovaných na židovská studia.

Součástí obecného úvodu je i historický úvod přibližující obsah termínu *Sefarad*, jehož definice Maxem Weinreichem (1980) je doposud aktuální a hojně citována předními odborníky na poli židovské lingvistiky - viz zejména F. Alvarez-Péreyre (1996, 2003); J. Baumgarten (2003); M. Bar-Asher (2003), kteří se věnují především typologické analýze židovských jazyků. Dále pak I. M. Hassán (...), O. R. Schwarzwald (2002) a další.

Pro definici a deskripci jednotlivých komponentů termínu *Sefarad* jsem se opírala především o zásadní publikace z oblasti historiografie židovského osídlení soluňského kulturního areálu, zejména R. Molho (1935-1976), E. Benbassa a A. Rodrigue (2002), dále A. Rodrigue (1993), A. Levi (1992), J. Quataert (2003), Veinstein (1992), H. Méchoulan (1992), aj., které jsem rovněž doplňovala daty získanými z obecně-historických studií, především M. Mazower (2005), M. W. Weithmann (1995).

Pro přehled variant judeošpanělštiny a jejích hlavních funkčních a diatopických variant judeošpanělštiny jsem přihlédla především k zakládajícím pracím H.V. Sepihy (1972, 1986 aj.) a D. M. Bunise (1993, 1999 aj.).

3.1.2. Část II.

3.1.2.1. Kompilace textového korpusu

Podrobnější popis postupu, který jsem následovala při kompilaci textového korpusu pro vlastní lingvistickou analýzu, uvádím v 1. kapitole II. části.

Při selekci korpusových textů jsem se opírala o tři základní kritéria, jakými byla příslušnost autora do soluňské sefardské obce, dále pak datace textu (všechny texty spadají do chronologického období, které je pro naši studii relevantní, tj. do období před druhou světovou válkou a dále), případě jeho lexikální a lingvistická reprezentativnost a zajímavost. Důležitým kritériem při selekci textů bylo i písmo, ve kterém byly napsány. Do svého korpusu jsem zahrnula pouze rukopisné a tištěné texty, které jsou psány latinkou, a to z důvodů

uvedených v kapitole 2. části II. Jedná se o texty náležící převážně do kategorie osobní korespondence, která je veřejně přístupná v archivech židovského muzea v Soluni. Tyto materiály jsou zahrnuty do přílohy I. této práce.

Korpusové texty které jsou součástí mé osobní korespondence (KIL) jsou v práci příležitostně citovány, avšak nejsou do textových příloh zahrnuty, a to z důvodu, že se jedná o osobní písemné dokumenty, které nejsou určeny pro veřejnou publikaci. Oproti tomu literární text, jehož autorem je i pisatel zmíněných dopisů, je v příloze uveden, avšak jeho jméno je nahrazeno fiktivními iniciálami (viz analogický postup u zvukových nahrávek).

Podstatnou část textového korpusu rovněž představuje román *En Torno de la Torre Blanca*, jehož autorem je E. Saporta y Beja, a jenž je nejrozsáhlejším literárním dílem napsaným v soluňské judeošpanělštině v poválečném období.

Distinktivní sekce v rámci II. části obsahuje rovněž podrobnou analýzu problematiky transkripce judeošpanělštiny, včetně obecného úvodu do problematiky ortografické normy a představení znakového systému použitého pro transkripci textových fragmentů citovaných v této práci.

3.1.2.2. Zvukové nahrávky

Všechny nahrávky byly pořízeny během studijních pobytů v Soluni na nahrávací zařízení MiniDisk a následně transkribovány v souladu s transkripčním systémem uvedeným v části II., kapitole 2.1.2.7.

Transkripce zvukových záznamů nebyly zahrnuty do příloh této práce, jelikož se jedná o neformální rozhovory, které jsou součástí mého soukromého archivu. Tento postup je plně v souladu se zásadami etiky terénního výzkumu, tak jak je definují Labov (1981, s. 32)¹, Milroy (1987, s. 91) a rovněž deklarace americké asociace antropologů - *American Anthropological Association* (www.aanet.org).

Tam, kde jsou rozhovory citovány v textu této práce, je osobnost informátorů chráněna prostřednictvím substituce jejich reálného jména fiktivními iniciálami².

Při lingvistické analýze hlavních distinktivních rysů soluňské judeošpanělštiny jsem vycházela ze souboru pramenné a sekundární literatury, vztahující se jak konkrétně ke zmíněné judeošpanělské variantě - v tomto ohledu byly základními referenčními pracemi studie L. Lamouche (1907), C. M. Crews (1936, 1939, 1962, 1979), I. S. Révah (1938, 1961), D.

¹ Labov, W., «What can be learned about change in progress from synchronic description?». In Sankoff, D., Ledergren, H. (eds.), *Variation omnibus*. Edmonton: Linguistic Research, 1981, s. 177-199. Citováno v Milroy (1987, s. 89).

² Pro podrobnější informace o informátorech viz část II, kapitola 3.

M. Bunis (1999), J. Nehama (2003), tak i z prací, týkajících se obecných lingvistických aspektů judeošpanělštiny: především H. V. Sephiha (1973, 1977, 1986, 1991 aj.), M.-C. Varol (1991, 2002).

Jako reference jsem použila obecně deskriptivní studie M. Wagnera (1930), Sala (1970, 1989) dále A. Berenguer Amador (2002) a další.

Sekundární bibliografické zdroje, použité pro vypracování částí I. a II. jsem kompilovala v průběhu studijních návštěv knihovny a archivu *Instituto de Filología* (bývalý *Instituto Arias Montano*) v Madridu (prosinec 2002), dále během studijního pobytu v knihovně a archivu *Alliance Israélite Universelle* v Paříži (říjen/listopad 2005) a v průběhu tří studijních pobytů v Soluni (červen 2004, červenec 2005 a leden/únor 2006).

3.1.3. Část III.

Relevantní data týkající se současného stavu soluňské židovské obce a její lingvistické strategie byla získána na základě analýzy dostupné sekundární literatury, včetně oficiálních materiálů uveřejněných židovskou obcí na internetu. Cenným zdrojem informací byly rovněž rozhovory s členy administrativy a kulturního výboru obce.

Pro získání dalších doplňujících informací, týkajících se především lingvistického repertoáru současných členů židovské obce včetně jejich kompetence v judeošpanělštině, byla použita metoda dotazníkového výzkumu. Pro její podrobnější charakterizaci, stejně jako pro zhodnocení její problematičnosti a reprezentativnosti jejích výsledků pro potřeby této práce viz kapitola 2., část III. Údaje obdržené s využitím dotazníkové metody posloužily jako ilustrační data, která byla doplněna o poznatky získané prostřednictvím ostatních zmíněných výzkumných postupů.

Konečně jako podklad pro charakterizaci lingvistického revitalizačního programu a rovněž pro zhodnocení úlohy judeošpanělštiny v otázce národního sebeurčení soluňských Sefarditů, jsem použila především obecné sociolingvistické a etnolingvistické studie (W. Labov, 1972; J. Fishman 1972, 1999; L. Milroy 1987; N. Dorian, 1999; D. Crystal, 2001; J. McCloskey, 2001; M.C. Jones, I. Singh, 2005; L. A. Grenoble, L. J. Whaley, 2006 a další).

3.4. Zpracování extrahovaných lingvistických dat

Údaje, které se mi podařilo kompilovat prostřednictvím lingvistické analýzy textového korpusu, byly konfrontovány s výsledky uváděných studií a následně komparovány s analogickými systémovými jevy standardní moderní španělštiny, případně jejich diatopických či substandardních variant.

Výsledky tohoto postupu byly následně konfrontovány s lingvistickým materiálem získaným na základě rozhovorů s kompetentními mluvčími soluňské varianty judeošpanělštiny, zaznamenanými na zvukové nosiče MiniDisk a následně transkribovanými, případně doplněny o poznatky získané tzv. metodou zúčastněného pozorování (Mliroy, 1987, s. 60), jejichž jistých nevýhod jsem si byla v průběhu výzkumu plně vědoma.

Získaná data jsem buď během pozorování, nebo na konci každého pracovního dne zaznamenávala do terénního deníku.

Na základě kompilace poznatků získaných analýzou sekundární literatury, jejich konfrontace s textovým materiálem korpusu a doplněním o poznatky získané výzkumem v terénu, jsem se pokusila o vyvození závěrů týkajících se především změn v judeošpanělském jazykovém systému v posledním období jeho evoluce. Relevantní lingvistická data jsem rovněž srovnala s analogickými příklady ze standardní moderní španělštiny, případně jejich diatopických variant.

Přestože Weinreich ve svých základních studiích (např. 1980, 1981) poukazuje na nutnost odpoutat se od metodologického modelu komparace judeošpanělštiny s moderní španělštinou, preferovaného zejména hispanisty, a přiklonit se k metodě, která by analyzovala židovské jazyky jakožto independentní lingvistické systémy, domnívám se, že zmíněná komparativní analýza má stále své opodstatnění a může i nadále přispívat k rozvoji hispánské lingvistiky.

I

Judeošpanělština a její místo mezi židovskými jazyky

I. JUDEOŠPANĚLŠTINA A JEJÍ MÍSTO MEZI ŽIDOVSKÝMI JAZYKY

1. Charakteristika židovských jazyků

1.0. Úvod

Dříve než přistoupím k podrobnějšímu zkoumání judeošpanělštiny a jejího mnohotvárného systému, okusím se o její začlenění do širšího lingvistického rámce, t.j. do skupiny takzvaných „židovských jazyků“.¹

Od počátku 20. století si lingvisté začínají blíže všimnout analogičnosti lingvistických procesů probíhajících v rámci širší, a poněkud heterogenní skupiny jazyků, které se vyvinuly v židovské Diaspoře, tedy v prostředí intenzivního kulturního a lingvistického kontaktu. V odborných kruzích se pro tuto lingvistickou skupinu prosadilo označení „židovské jazyky“ (fr. *langues juives* či *judéo-langues*, něm. *Jüdishe Sprachen*, angl. *Jewish languages*), které je však termínem poněkud vágním: nejenže označuje heterogenní skupinu, obsahující jak samostatné jazyky, tak i rozdílné etnolekty či religiolekty, ale současně je i poměrně nesnadné určit, jaké distinktivní rysy činí ten který jazyk specificky „židovským“². Přesto lze vymezit řadu lingvistických a sociolingvistických charakteristik, které činí židovské jazyky jedinečnými. Analýza těchto specifík nám bezpochyby pomůže lépe pochopit fenomén judeošpanělštiny a určit její místo mezi jazyky podobné struktury, a zároveň budeme snad také schopni zodpovědět nesnadnou otázku postavení judeošpanělštiny ve vztahu ke španělštině, jazyka, ze kterého se bezmála před 450 lety vyvinula.

Jak uvidíme, bylo by zjednodušující považovat judeošpanělštinu výhradně za dialekt moderní španělštiny, byť jakkoliv specifický). Takovýto názor implikuje opomenutí zásadních otázek kulturních a historických: především nedostatečně vystihuje fakt, že judeošpanělština je jazykem vzniklým v židovské Diaspoře, kde se v souladu se specifickými zákonitostmi geneze a evoluce židovských jazyků stává nezávislým na jazyce, z něhož se vyvinul, a zároveň se začleňuje do pestré kulturní a lingvistické mozaiky židovské kultury, formované staletími života v exilu. Judeošpanělština, stejně

---

¹ Nutno upřesnit, že zde máme na mysli židovské místní či hovorové jazyky, které se od středověku vyvíjejí v Diaspoře. Podle nejpřísnějšího kritéria by bylo možné považovat za jediný striktně židovský jazyk hebrejštinu (jejíž úloha při vzniku diasporních židovských jazyků bude ještě zdůrazněna), avšak četné studie dokazují, že užívání tohoto termínu pro označení četných jazyků a dialektů, které Židé v Diaspoře užívali, je oprávněné.

² Viz Rabin (1996), Alvarez-Péreyre (2003), Baumgarten (2003) a další.

jako například jidiš, jazyk aškenázského židovstva, v sobě zrcadlí geografickou rozptýlenost židovského národa, každodenní realitu jeho života v exilu, nesmírnou vynalézavost jeho mluvčích a v neposlední řadě i jejich houževnatost a neúnavný boj o zachování vlastní kulturní a národní identity.

1.1. Obecná charakteristika židovských jazyků

Vlastní zájem lingvistů o jazyky židovské Diaspory sahá přibližně od druhé poloviny 19. století, kdy se, současně se zvýšeným zájmem o komparativní lingvistická studia, začíná odborná veřejnost zabývat specifickými lingvistickými systémy, používanými mluvčími v četných židovských komunitách, rozptýlených na území čtyř kontinentů. Tehdejší badatelé v souladu s dobovými tendencemi pohlíželi na tyto jazyky buď jako na pouhé žargony, jakési „smíšené“, substandardní dialekty „čistých“, prestižních evropských jazyků (což nezřídka reflektovalo i postoje samotných mluvčích)³, nebo pouze jako na cenné historické prameny sloužící k poznání raných etap jejich vývoje⁴. Židovské jazyky byly analyzovány z perspektivy historicko-srovnávací jazykovědy a projevy jejich slovesnosti byly považovány za jakousi folklórní zvláštnost, za jakési kulturní zkameněliny.

³ V případě judeošpanělštiny se tento úhel pohledu odrazil v přístupu některých filologů, ale i evropeizovaných sefardských intelektuálů, kteří ji považovali za jakýsi podřadný dialekt španělštiny, viz např. Weinreich (1980, s. 142-143), dále pak Bunis (2002, s. 75-76), Stein (2006). Velice výmluvně a reprezentativně v tomto ohledu působí následující komentář filologa Maxe Wagnera, který ještě ve 30. letech 20. století takto pojednával o judeošpanělštině ve svém nejvýznamnějším a mnohokrát citovaném díle *Caracteres del judeo-español hablado de Oriente* (1930, s. 14-15):

El español quedó en muchas regiones habitadas por núcleos compactos de judíos españoles como lengua familiar, y este aislamiento lingüístico dió como resultado que por una parte el judeo-español conservase cierto carácter arcaico, mientras por otra comenzase a corromperse.» a dále pak «Muy pronto elementos orientales, sobre todo turcos, penetraron en el habla familiar, comenzando a flaquear la noción de la corrección sintáctica y estilística, y el judeo-español quedó reducido a ser un žargón, como los judíos mismos lo llaman muchas veces».

Pro širší diskuzi viz oddíl 4.4. V aškenázském kulturním okruhu, kde byla vlastním jazykem jidiš, se obdobný přístup odráží v označení tohoto jazyka termínem *žargon*. Tento termín, který se mezi židovskými intelektuály rozšířil v druhé polovině 19. stol., postupem času ztratil původní pejorativní význam až byl nakonec nahrazen nejvíce vyhovujícím a všeobecně akceptovaným termínem *jidiš*. Viz např. Weinreich (1980, s. 315 a dále)

⁴ Ve Španělsku viz např. filologická škola Ramóna Menéndeze Pidal. Rovněž jedno ze stěžejních děl raného španělského *sefaradismu*, román Ángela Pulida *Los españoles sin patria* (posl. vyd. Universidad de Granada, 1993) ve svém názvu obsahuje postoj, který převládal mezi španělskou veřejností. Senátor Pulido zřejmě ani na okamžik nezaauvažoval nad tím, že „Španělé“, o kterých psal, svou vlast měli: byla jí Osmanská říše.

Zajímavé je, že obdobný přístup k judeošpanělštině a sefardské kultuře panoval i později během Francovy diktatury, kdy vláda financovala centra pro sefardská studia (např. *Institut Arias Montano* v Madridu) proto, že sefardská španělština byla v očích státní ideologie živou památkou na slavné období vlády Katolických králů, nikoliv z obdivu k židovské kultuře jako takové (viz 2.3.4.).

V první třetině 20. století se strukturalistická lingvistika začíná zajímat o jednotlivé jazyky jako o autonomní systémy, vyvíjející se podle svých vlastních, inherentních zákonitostí. Stejně tak i v židovské lingvistice se začínají ozývat hlasy, které nabádají ke zkoumání těchto jazyků jako autonomních systémů, nikoliv pouze jako židovských korelátů velkých jazyků evropských.

Pražská lingvistická škola, která klasifikuje jazyky nejen podle jejich takzvané genetické příbuznosti do jazykových rodin, ale začleňuje je, se zohledněním jejich areálního rozšíření a lingvistického kontaktu i do tzv. *jazykových svazů*, obohacuje lingvistickou analýzu i nastolením otázky jazykové typologie.

Lingvisté zabývající se židovskými jazyky od této chvíle směřují své úsilí k odhalení vnitřních, univerzálních principů jejich geneze a evoluce. Jak dokazují práce četných odborníků, i v rámci takzvaných židovských jazyků spatřujeme jisté společné rysy a mechanismy, které je odlišují nejen od jazyků koteritoriálních ale i od jazyků ze kterých se vyvinuly.

V polovině 20. století lingvisté Solomon Birnbaum a Max Weinreich svými zakladatelskými pracemi⁵ zahajují éru studia židovských jazyků na skutečně vědecké bázi. Birnbaum a Weinreich konstruují vlastní odborný pojmový aparát a začleňují toto dříve poněkud obskurní odvětví lingvistiky do širšího, obecného lingvistického obrazu. Na jejich práci dále navazují četní badatelé, např. v Izraeli Shelomo S. Morag a Moshe Bar-Asher, a ve Spojených státech Uriel Weinreich (mimo jiné autor anglického-jidiš slovníku) a jeho žák Marvin Herzog.

Průkopnické práce sociolingvistiky pak vnášejí do lingvistického zkoumání posílený důraz na kulturně-sociologická kritéria, která jsou, jak uvidíme záhy, pro studium židovských jazyků klíčová.

1.2. Snaha o typologii židovských jazyků

V souvislosti se studiem židovských jazyků se naskýtá základní otázka, a to zda je možné vůbec uvažovat o specifickém jazykovém typu, který by byl jakýmsi společným jmenovatelem pro jazyky sice geneticky odlišné, avšak přesto vykazující shodné rysy natolik výrazné a relevantní, aby takovouto klasifikaci legitimizovaly. Na následujících řádkách se proto pokusím přiblížit a shrnout teorie předních odborníků na tomto poli.

---

⁵ Viz Birnbaum, Solomon, «Jewish Languages», in I. Epstein (ed.), *Essays in Honor of Dr. J. H. Hertz*. London 1944, s. 51-67., citováno v Alvarez-Péreyre (2003).

Ačkoliv se zmínění autoři zabývali především studiem jazyka jidiš, přesto vytýčili obecný vědecký rámec pro židovskou lingvistiku a určili základní kritéria a parametry, podle kterých v současné době lingvisté analyzují i ostatní židovské jazyky.

Předně je důležité zdůraznit, že zásadním argumentem, který hovoří ve prospěch úvah o distinktivním typu je fakt, že rozličné židovské jazyky pramení z jednoho společného kulturního pramene⁶, že vyjadřují to, co Max Weinreich (1980, s. 175 a dále) označuje jako židovský způsob života a myšlení v souladu s učením Talmudu.

Podle názoru P. Wexlera⁷ existují dva hlavní důvody, proč je možné hovořit o distinktivním typu židovských jazyků:

- a) všechny židovské jazyky jsou derivovány z jiného, ne-židovského jazyka a jsou mimořádně náchylné k míšení jednotlivých prvků interních s vlivy pocházejícími z externích lingvistických zdrojů. Přitom mechanismy výsledného lingvistického obohacení jsou v židovských jazycích často analogické.
- b) židovské jazyky, užívané mluvčími kteří mají společný etnický, náboženský a kulturní původ, jsou vzájemně spřízněny prostřednictvím společného hebrejského prvku, který výrazně ovlivňuje nejen jejich lexikon, ale i ostatní jazykové plány.

Nutno poznamenat, že přítomnost **hebrejského prvku** je jediným lingvistickým rysem skutečně specifickým. Jeho vliv na strukturu jednotlivých židovských jazyků však není vždy stejně významný. Například u mluvčích jidiš dochází k časté kódové alternaci s hebrejštinou, přičemž hebrejšтина ovlivňuje i hloubkové struktury jazyka, například syntax, a to ve všech jazykových registrech, mluvených i psaných. Oproti tomu u judeošpanělštiny se její vliv omezuje převážně na plán lexikální a výrazné hebraismy a změny kódu jsou specifické především pro jazyk učenců a rabínů, tedy jsou spíše charakteristikou specifického stylu⁸.

Ostatní specifika, především **lingvistickou fúzi**, lze pozorovat i u jiných výsledků intenzivního lingvistického kontaktu, jako například u různých *pidginů* či kreolských jazyků. Zajímavé však je, že židovské jazyky byly v Diaspoře utvářeny s plným vědomím kulturní a náboženské odlišnosti. Primární motivací mluvčích bylo zachovat si svoji

---

⁶ Viz též např. Bar-Asher (2003, s. 71): «Ces langues juives ont un héritage culturel commun qui leur donne, en conséquence, des traits linguistiques communs incontestables.».

⁷ Alvarez-Péreyre (2003, s. 401).

⁸ Op. cit., s. 403-404.

odlišnost vzhledem k majoritní společnosti, zatímco vznik *pidginů* a kreolských jazyků bývá motivován touhou různých skupin obyvatelstva nalézt „společnou řeč“.

Další důležitou charakteristikou, kterou Wexler zdůrazňuje⁹, je tradiční **multilingvismus** mluvčích, který má vliv jak na selekci lingvistického materiálu, který je integrován do těchto jazykových struktur, tak i na alternaci lingvistických kódů, pro tuto skupinu uživatelů mimořádně charakteristickou. Fenoménu multilingvismu v židovských komunitách se budeme věnovat podrobněji v poslední části této studie.

Max Weinreich (1980) ve své zásadní práci o jazyce jidiš vytyčil tři základní kritéria, která je vždy nutné mít na vědomí při typologické analýze židovských jazyků:

- specifickou úlohu jazyka v životě dané jazykové komunity.
- skladbu struktury jazyka, analýzu jednotlivých jejích prvků a vztahů mezi nimi.
- analýzu prvků z koteritoriálních ne-židovských jazyků v židovských jazycích a jejich vztah k analogickým strukturám v ne-židovských korelátech.

Podle Weinreicha (1980, s. 45 a dále) lze židovské jazyky nahlížet ze dvou rozdílných perspektiv:

- a) Po stránce socio-kulturní tyto jazyky vystupují jako prostředek klíčový pro židovské národní sebeurčení, neboť se jedná o jazyky výlučně spjaté s židovskými komunitami v Diaspoře.
- b) Po stránce lingvistické pak jejich systém spatřuje jako souhru následujících čtyř faktorů, které mají všechny židovské jazyky společné:
  1. Lingvistické determinanty
  2. Lingvistické komponenty
  3. Mechanismy lingvistické fúze
  4. Lingvistická konvergence

Ad. 1. Každý židovský jazyk je principiálně založen na jednom či (častěji) více jazycích, které primárně určují jeho strukturální charakteristiku. Tyto **pramenné jazyky** (ve francouzské terminologii *langues source*, španělsky *lenguas ambiente* ,

---

⁹ Op. cit., s. 402.

viz např. Riaño, 1998), se však na vzniku židovského jazyka mohou podílet v různé míře. Ty části systému pramenných jazyků, které genezi a evoluci židovského jazyka skutečně ovlivňují, se nazývají **lingvistickými determinanty**.

Ad. 2. Lingvistické komponenty jsou ve Weinreichově koncepci ty konkrétní strukturální prvky, které pak skutečně ve výsledném židovském jazyce přetrvávají. Jak uvádí Baumgarten (2003, s. 34), úkolem lingvistů by mělo být odhalovat kritéria, podle kterých probíhá selekce a integrace jednotlivých komponentů v tom kterém židovském jazyce.

Komponenty, které se zpravidla podílejí na utváření výsledného systému, lze klasifikovat do čtyř kategorií:

- komponenty hebrejské a aramejské, které sice nejsou lingvisticky nejvýznamnější, avšak jsou chronologicky nejstarší a nejdístantivnější.
- komponenty pocházející z dialektů jednotlivých pramenných jazyků, kterými Židé hovořili v původním areálu, ze kterého pak přesídlili na území, kde vznikl vlastní židovský jazyk (v případě judeošpanělštiny např. kastilština, obohacená o arabské a hebrejské prvky). Do této skupiny také patří původní, specificky židovské dialekty, které později ustoupily vlivům jiných jazyků. Takovýmto příkladem může být původní franký dialekt loterských Židů, žijících na území dnešní severní Francie, který byl překryt elementy germánskými, přičemž výsledkem byl vznik jidiš.
- komponenty pocházející z koteritoriálních jazyků v novém areálu, a které do jazyka židů pronikají prostřednictvím lingvistického kontaktu.
- některé židovské jazyky, mezi něž patří i judeošpanělština, dále obsahují komponenty čtvrtého typu, tj. pocházející z jazyků, které sice nejsou koteritoriální, avšak jsou nositeli kulturní a sociální prestiže. V případě judeošpanělštiny je to především francouzština.

Ad. 3. Selekcce konkrétního lingvistického materiálu a jeho přechod ze stadia determinantu ke konkrétnímu komponentu se uskutečňuje prostřednictvím procesu **lingvistické fúze**, která neustále probíhá za určitých extralingvistických podmínek a podle specifických inherentních pravidel.

Ad. 4. Konečně, komplexní procesy lingvistické fúze se ubírají jedním směrem na základě ***principu konvergence***: jednotlivé lingvistické determinanty obsahují strukturální prvky, které, byť nemusí být nutně geneticky spřízněné, operují na společném principu.

Je důležité si uvědomit, že jazykový systém, který je výsledkem tohoto procesu, vykazuje poněkud odlišné strukturální rysy ve srovnání s původním, pramenným jazykem.

V hispánském okruhu byla Weinreichova klasifikace převzata a upravena Iacobem M. Hassánem. Hassán rozlišuje dvě základní skupiny lingvistických složek, které ve výsledku utváří systém judeošpanělštiny:

- **První skupina** je tvořena tzv. jazyky prostředí (*lenguas ambiente*), tj. základní iberorománskou složkou, včetně lexikální složky arabské, dále pak novými jazykovými komponenty z Diaspory, tj. turečtinu a slovanské jazyky na území Osmanské říše a arabštinu a berberské jazyky v severní Africe. Třetím komponentem první skupiny jsou evropské kulturní jazyky (především francouzština a italština), které ovlivnily judeošpanělštinu především od druhé poloviny 19. století.
- **Druhá skupina** lingvistických vlivů je tvořena především komponentem hebrejsko-aramejským, který jazyk Židů ovlivňuje neustálým pronikáním ze sféry náboženské¹⁰.

Po formální stránce nacházíme další tři komplementární rysy, které jsou židovským jazykům společné:

1. používání hebrejského písma jakožto znaku kulturní svébytnosti.
2. existence zvláštního jazykového kódu, určeného pro účely překladu a pedagogiky.
3. výrazná dialektální rozdrobenost jazyků, způsobená geografickou rozsáhlostí Diaspory.

---

¹⁰ Viz Riaño (1998, s. 241).

Ad. 1. Specifikem židovských komunit v Diaspoře bylo jejich užívání **hebrejského písma** nebo jeho derivátů pro zápis textů v hebrejštině i v jiných, ne-semitských jazycích. Symbolická hodnota písma je úzce provázána s náboženskou příslušností dané komunity, a tak se tedy hebrejské písmo stává identifikačním rysem komunit, které se hlásí k judaismu¹¹.

Ad. 2. Jak uvidíme blíže na příkladu judeošpanělštiny, společným rysem židovských jazyků byla rovněž existence separátního jazykového kódu, který byl využíván výlučně pro potřeby překladu sakrálních a jiných vysoce formalizovaných textů, či pro potřeby náboženské a filozofické výuky. Baumgarten (2003, s. 20) v této souvislosti hovoří o tzv. **religiolektech**, a upozorňuje na jejich existenci jak v rámci aškenázských komunit, mluvících jidiš (zde se tento kód nazývá *humeš-tajč*), tak i např. v židovských komunitách arabského světa (zde hovoří o tzv. *šarhu*).

Ad. 3. Velká geografická rozptýlenost židovských komunit a rozličné kulturní a lingvistické vlivy daly vzniknout velkému množství diatopických variant jednotlivých židovských jazyků¹². Kromě toho fakt, že existence židovského národa se takřka po dvě tisíciletí odvíjela v Diaspoře, v exilu mimo území jakéhokoliv národního státu, který by Židé mohli prohlásit za vlastní, způsobil, že se v židovské tradici zformovaly jakési nadnárodní, kulturně-geografické regiony, jejich přehled uvádím v následující sekci této práce.

1.3. Klasifikace židovských jazyků

Jak jsem již předznamenala v úvodu, pojem „židovské jazyky“ označuje skupinu zahrnující nejen samostatné, distinktivní jazykové systémy, ale i řadu dialektů koteritoriálních jazyků ne-židovských, ať již jsou to specifické etnolekty, nebo zmíněné funkční kódy, tzv. *religiolekty*. Tyto židovské jazyky se v Diaspoře formují v rozdílných historických momentech, na rozdílném území a slouží i různým účelům. Při jejich klasifikaci je tudíž třeba vedle kritéria lingvistického zohlednit i hledisko chronologické

---

¹¹ O symbolické hodnotě písma viz též část II., 2.1.2.3.

¹² Pro přehled diatopických variant judeošpanělštiny viz 3.5.

a funkční. Pokud bychom přihlédli ke klasifikaci vypracované P. Wexlerem¹³, pak lze rozlišit čtyři základní druhy židovských jazyků:

- a) První skupina zahrnuje vlastní židovské jazyky, které se vyvíjejí z majoritního, původně koteritoriálního jazyka (ve Weinreichově terminologii *pramenného jazyka*), za přispění různých lingvistických komponentů, především hebrejského. Do této kategorie se řadí např. jidiš a judeošpanělština, které se formují a rozvíjejí na území odlišném, než z něhož pochází původní pramenný jazyk (viz dále)¹⁴.
- b) Dále rozlišujeme jazyky, či jazykové varianty, které jsou pouze etnolekty majoritních jazyků, aniž by vykazovaly výrazněji odlišné charakteristiky, tzv. *jazyky judaizované*. Z této skupiny jmenujme např. judeoarabský dialekt bagdádských Židů či různé varianty židovských komunit Střední Asie.
- c) Dále zde nacházíme již zmíněné *religiolekty*, které jsou využívány pro překlad sakrální a právně-filosofické literatury.
- d) Konečně ve čtvrté skupině nacházíme specifické sociolekty židovských přistěhovalců, kteří pomocí hebrejských lexikálních jednotek modifikují jazyky, kterými hovoří většinová společnost.¹⁵

---

¹³ P. Wexler, «Linguistica Judeo-Lusitanica», in *Judeo-Romance Languages*, ed. I. Bernabu, J. Sermoneta, Jerusalem 1985, s. 189-208. Citováno v Baumgarten (2003, s. 19).

¹⁴ Právě odlišnost hlavního koeritoriálního jazyka je v tomto ohledu významným faktorem lingvistické diference židovských komunit. M.C. Bornes-Varol a A. Szulmajster (citováno v Alvarez-Péreyre (1996, s. 24) k tomuto poznamenávají:

C'est véritablement lorsqu'ils se trouvent en contexte hétéroglosse, du fait de nouveaux exils ou de nouvelles migrations, que ces parlers deviennent peu à peu des langues juives à part entière: incompréhensibles à l'entourage exolingue, ils deviennent langues cryptiques et, parlées uniquement par les juifs, ils deviennent identitaires. Ils se confrontent d'autre part à d'autres langues tout aussi "étrangères" que celles précédemment adoptées.

¹⁵ Baumgarten zcela neobjasňuje, v čem podle Wexlera spočívá rozdíl mezi 2. a 4. skupinou. Osobně jsem toho názoru, že etnolekty 2. skupiny vykazují vyšší stupeň formalizace, zatímco varianty zahrnuté do poslední skupiny vznikají spíše spontánně a snadno též zanikají s postupnou lingvistickou integrací židovského obyvatelstva, přičemž jejich odlišnost se projevuje především na úrovni plánu lexikálního.

1.3.1. Přehled židovských jazyků

Ještě než přistoupím k výčtu jednotlivých židovských jazyků, dovolím si stručně terminologické osvětlení. Četní židovští lingvisté, především náležící do Weinreichovy školy, se pro označení jednotlivých židovských jazyků přiklánějí k názvům, které jsou buď původně hebrejské, a které byly již od středověku používané židovskými učenici, a upřednostňují je před názvy zahrnujícími prefix *judeo-* + *X* (název jazyka, ze kterého daný židovský jazyk vychází), které jsou rozšířeny především mezi filology. Tento přístup pramení ze snahy nahlížet na židovské jazyky jako na samostatné lingvistické systémy, které, byť se v mnohých rysech shodují s jazyky koteritoriálními, přesto nejsou „pouze“ jejich židovskými korelátů. Stejně jako jazyk, tak i židovská společnost a její kultura v jejich pojetí tvoří zcela oddělený, independentní svět, který, byť se okolnímu kulturně-společenskému systému světa v mnohém přibližuje, přesto je zcela svébytný. Weinreich (1981, s. 114) k tomu uvádí:

The distance between the Jewish and the non-Jewish environment was bound to find its reflection in language. Just as the culture of which it was born, Yiddish, the language of Ashkenaz, cannot be properly understood as 'Gentile plus' i.e. the German language plus some additives like 'Hebrew-Aramaic words' and 'Slavic words'. Yiddish, too, is a mid-course formation or, to remain within the confines of linguistics, it is a fusion language.

Z tohoto důvodu židovští lingvisté upřednostňují termíny jako *javanit* před *judeořečtinou*, *šuađit* před *judeoprovensálštinou* nebo západní a jižní *loez* před *judeofrancouzštinou* a *judeoitalštinou*. Diskuzi o různých názvech pro judeošpanělštinu se budeme blíže zabývat v oddílu 3.1.

V následující sekci a jejích pododdílech velice stručně přiblížím jednotlivé židovské jazyky, tak jak je ve svém díle vyjmenoval Max Weinreich (1980, s. 45 a dále), a jak je rovněž uvádějí jiní odborníci¹⁶. Jejich výčet se však neobejde bez přehledu hlavních kulturních oblastí, na které se již od středověku dělila Diaspora, podle tradičního židovského pojetí. Na závěr se podrobněji budu zabývat oblastí Sefarad, kterou v úvodu zmíním jen zběžně, a jejím jazykem, judeošpanělštinou.

Přibližně od roku 1000 n. l. se těžiště židovské kultury přesouvá z Blízkého východu na evropský kontinent. Toto datum přímo souvisí se vzestupem kulturního významu

¹⁶ Viz např. Bar-Asher (2003), Baumgarten (2003) a další.

dvou stěžejních oblastí židovské kultury v Evropě, Aškenázu a Sefaradu. Jak uvidíme na obr. 1, Evropa byla ve středověkém židovském povědomí rozdělená na několik kulturních sfér, které byly založeny nikoliv na politických hranicích jednotlivých států, ale spíše na sférách vlivu jednotlivých židovských náboženských ritů v Diaspoře¹⁷.

Za mimořádně zajímavý považuji fakt, že názvy pro jednotlivé oblasti byly převzaty ve své většině z Bible. Židé si prostřednictvím asignace důvěrně známých biblických názvů teritoriím, která jim byla historicky cizí, a kde byli rovněž oni sami cizím živlem, svým způsobem vytvořili jakousi paralelní geografii tehdy známého světa. Dalo by se říci, že prostřednictvím hebrejských názvů si „přisvojili“ prostor Diaspory a učinili tak z něj svůj nový domov.

Z hlediska ritu se Diaspora dělí na čtyři hlavní sféry:

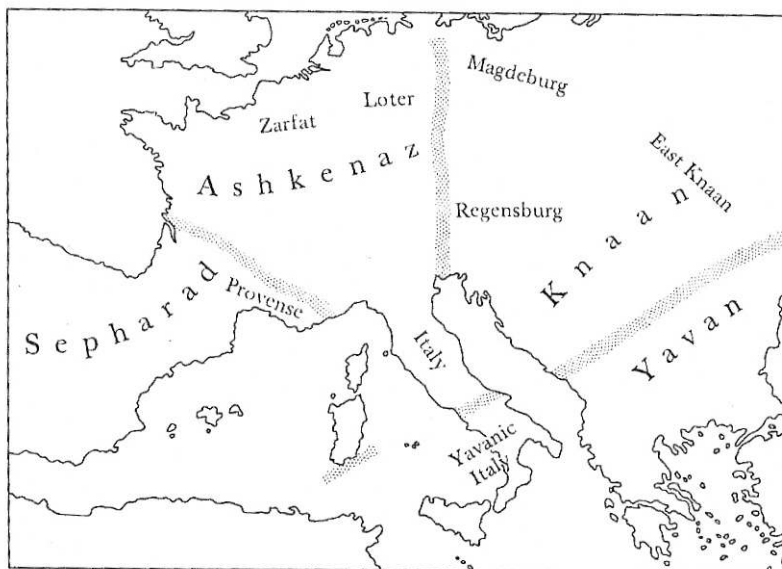
1. Oblast ritu **aškenázského**, který je dodržován v komunitách původně pocházejících ze střední a východní Evropy, a která se dělí na dvě distinktivní sféry, oddělené přírodní hranicí řeky Labe.
2. Oblast ritu **italského**, zasahující severní polovinu Apeninského poloostrova s centrem v Římě.
3. Oblast ritu **byzantského** neboli **románského**, tradičně dodržovaného v komunitách jižní poloviny Apeninského poloostrova a původního území Byzance¹⁸.
4. Oblast ritu **sefardského**, který byl dodržován původně na Pyrenejském poloostrově. Po vyhnání Židů z tohoto území se sefardský ritus rozšířil do komunit severní Evropy, celého Středomoří, a díky vlivu učení filozofa a lékaře Mošeho Ben Maimona (1135 –1204) pronikl na Střední východ až do Jemenu, odkud vytlačil původní ritus babylónský.

---

¹⁷ Jednotlivé rity, ačkoliv z převážné většiny postavené na společném základě, se od sebe vzájemně liší dílčími charakteristikami, jako jsou např. posloupnost jednotlivých modliteb, rozdílné liturgické zpěvy – *pijuty* apod.

¹⁸ Název *románský* odkazuje ke skutečnosti, že Byzantinci sami sebe nazývali *Rhómaiói*, tj. Římané (Weithmann 1996, s. 35), neboť se sami považovali za strážce odkazu Říše římské a Byzanc za její pokračování. Židé, sídlící po staletí na tomto území, se nazývají *Romanioté*.

Rozmístění těchto oblastí pak určuje i rozložení jednotlivých kulturních areálů, ze kterých se skládá židovská Diaspora, a které jsou znázorněny na následující ilustraci:

Obr. 1, Mapa evropských kulturních areálů Diaspory v letech cca. 900-1200.

(Převzato z Weinreich, 1980, s. 49)

Jak již bylo řečeno, většina názvů pro jednotlivé oblasti pochází z hebrejštiny a lze je nalézt v rozdílných pasážích Písma, vyjma názvu Javan, který je odvozen ze starořeckého slova *Ionia*, označujícího Řeckou část Malé Asie.

Některé hebrejské názvy byly později přiřazeny konkrétním evropským státním útvarům a byly tak přijaty i moderní hebrejštinou – ivritem. Tak např. *Carfat* je moderním pojmem pro současnou Francii, zatímco *Sefarad* v ivritu označuje současné Španělsko.

Toto je tedy kulturní rozdělení Diaspory mezi lety 900-1200:

1. Oblast **Loter** (střední Porýní) je kolébkou kulturní oblasti Aškenáz, které od poloviny třináctého století dále expanduje na východ.

2. Oblast **Carfat** se nacházela západně od původního Loteru a, ačkoliv toto slovo v ivritu označuje celé území současného státu Francie, ve svém historickém významu obsahovala pouze jeho severní část. Tato kulturní oblast zanikla především následkem četných vyhnání, kterým byli francouzští Židé vystaveni, a především vyhnání konečného r. 1394.
3. Území **Provence** zahrnovala nejen oblast dnešní Provence, ale celou jižní polovinu dnešního francouzského území.
4. Pojem **Sefarad** označoval celý Pyrenejský poloostrov, včetně území Portugalska.
5. Oblast **Knaan** se nacházela východně od oblasti Loter-Aškenáz a označovala země obývané slovanskými národy, kam postupně pronikli i aškenázští Židé. Knaan jako svébytná židovská kulturní oblast přestala existovat přibližně v polovině 14. století, kdy byla zcela integrována do východního Aškenázu.
6. Střední a severní **Itálie** tvoří samostatnou oblast, která, jak jsme již viděli, měla i vlastní náboženský ritus.
7. Jižní Itálie, Balkánský poloostrov včetně řeckých ostrovů a Malá Asie byly zahrnuty do oblasti nazývané **Javan**.
8. Oblast **Izmael** (rovněž tradiční židovské označení pro muslimy) se rozkládala na území severní Afriky, Palestiny, Babylónu a Arabského poloostrova až po Jemen.
9. Východně od oblasti Javan, přibližně v místech, kde se stýkají hranice dnešních států Iráku, Íránu a Turecka, se nacházela oblast **Targumického kulturního vlivu**.
10. Konečně nejvzdálenější východní oblastí byla **Paras-uMadaj** (Persie a Médie).

Jak uvidíme, kulturní rozdělení Diaspory mělo přímý vliv na vývoj jednotlivých židovských jazyků.

1.3.1.1. Semitské jazyky

Nejstaršími dokumentovanými židovskými jazyky jsou **hebrejšťina** a **aramejšťina**. Oba jazyky náleží do severozápadní větve semitských jazyků.

Hebrejšťina, sakrální jazyk judaismu (hebr. *lašon hakodeš*), byla jediným jazykem každodenní potřeby mezi židovským obyvatelstvem v Palestině přibližně do doby Babylónského zajetí (cca. 586 - 537 př.n.l.). V Babylónském vyhnanství pak Židé přicházejí do kontaktu s aramejšťinou, variantou asyrštiny, která se po jejich návratu do Palestiny postupně stane hovorovým jazykem židovského obyvatelstva. Aramejšťina postupem času proniká i do sakrálních sfér judaismu, dosud vyhrazených výlučně hebrejšťině, a stává jeho druhým sakrálním jazykem. Weinreich hovoří v této souvislosti o tzv. *targumické aramejšťině*, tj. o jazyce Targumů, aramejských překladů Tóry, které byly vyhotoveny v Izraeli a Babylónu průběžně od období Druhého chrámu (516 př.n.l. – 70 n.l.) do raného středověku. Tyto aramejské překlady hebrejských sakrálních textů (z nichž nejvýznamnější jsou *Targum Onkelos* – aramejský překlad Tóry, a *Targum Jonatan* – překlad knihy Proroků) byly čteny v synagogách v Talmudském období (cca. 300-500 n.l.) střídavě s původními hebrejskými verzemi. Rovněž jsou aramejsky psané části Babylónského a Jeruzalémského Talmudu. Používání targumických textů pro liturgické účely přetrvalo pouze v jemenských komunitách, které zároveň tímto způsobem uchovaly i původní aramejskou výslovnost podle babylónského úzu.

Přibližně v 7. století n.l., a v souvislosti se vzestupem politického a vojenského vlivu Arabů na Středním a Blízkém východě, je aramejšťina postupně vytlačována arabštinou z pozice mluveného jazyka palestinského obyvatelstva. Uchovala se však v židovské tradici jako druhý sakrální jazyk vedle hebrejšťiny, především v targumické liturgii, šabatových a slavnostních písních a dokonce i centrální dílo židovského mysticismu, kniha *Zohar*¹⁹, bylo napsáno v aramejšťině.

Ačkoliv hebrejšťina přestala být mezi Židy jazykem denní potřeby dlouho před zničením Druhého Chrámu (70. n.l.), přesto se v židovské kultuře dochovala v překvapivě vitální formě. Stejně jako latina v křesťanské Evropě, tak i hebrejšťina byla po celou dobu trvání Diaspory až do současnosti jazykem vzdělanosti, v opozici k mluveným, méně prestižním židovským jazykům jako je jidiš nebo judeošpanělšťina.

Hebrejšťina pronikla do všech židovských jazyků a jazykových variant jako jejich charakteristická součást, která je odlišuje od jazyků koteritoriálních, ne-židovských.

¹⁹ Kniha *Zohar* (heb. záře), napsaná ve středověké aramejšťině a hebrejšťině, je považována za nejvýznamnější kabalistické dílo. V současné době převládá názor, že jejím autorem byl španělský rabín Moše de Leon (cca. 1250-1305). Pro bližší informace o tomto díle a o židovské mystice viz Sadek (2003)

V této souvislosti Weinreich hovoří o dvou typech hebrejského komponentu v židovských jazycích, které nazývá *whole Hebrew* (tj. neadaptovaná hebrejšтина) a *merged Hebrew* (tj. hlubinná hebrejšтина). První komponent představuje původní hebrejské výrazy či celé věty, nejčastěji citace z Písma, Talmudu či rabínské literatury, které mluvčí vkládá do své výpovědi a vyslovuje podle hebrejského úzu charakteristického pro danou kulturní oblast²⁰.

Oproti tomu *hlubinná hebrejšтина* představuje ty hebrejské struktury, které se staly součástí jazykového systému daného židovského jazyka, např. prvky fonologické či morfosyntaktické, přičemž sami mluvčí si tuto interferenci mohou či nemusejí uvědomovat.

1.3.1.2. Židovská perština

Dalším jazykem, o kterém nacházíme zmínky již v Talmudu, je tzv. **lašon parsi**, neboli židovská perština, avšak k charakterizaci jejích raných etap chybí potřebné prameny (Weinreich 1980, s. 72).

V perské kulturní oblasti nacházíme mimoto tři dokumentované jazyky, užívané židovskými komunitami Střední Asie a Íránu:

- **Džuhurština** (židovská tatština) – jazyk horských židovských komunit jihovýchodního Kavkazu, Azerbajdžánu a Dagestánu. Současný výskyt tohoto jazyka není doložen.
- **Bucharština** – jazyk Židů z asijské Bucháry (dnešní Uzbekistán), který je spřízněn s jazykem Tádžiků a je velice blízký dalšímu židovskému jazyku, *džidi*.
- **Džidi** (židovská perština) – jazyk židovských komunit na dnešním území Íránu.

1.3.1.3. Javanit

Z chronologického hlediska je dalším dokumentovaným židovským jazykem tzv. **javanit** (neboli romanioština či židovská řečtina), tj. specifická jazyková varianta používaná středomořskými Židy v helénistickém období. Javanit byl hojně užíván nejen v Palestině, ale i v těch oblastech Diaspory, kde se výrazně projevoval helénistický vliv: především v Egyptě a jeho kulturním centru Alexandrii, dále v komunitách od Sýrie a Malé Asie přes černomořské pobřeží dále na západ až po Sicílii a Apeninský poloostrov (Weinreich 1980, s. 61).

---

²⁰ Hebrejské citace a odkazy byly v tradiční židovské kultuře velmi četné, především v jazyce mužů.

Po rozdělení Říše římské r. 395 se javanit stal především jazykem byzantských Židů, neboli Romaniotů. Romaniotští Židé byli, jak uvidíme v podkapitole 2.4., po příchodu Sefarditů z větší části kulturně a lingvisticky asimilováni, avšak až do druhé světové války se v Řecku zachovaly malé romaniotské komunity, z nichž nejvýznamnější se nacházela v Ioannině²¹.

1.3.1.4. Jahudština

Na těch územích, kde se od 7. stol. prosazuje vliv arabštiny, se vyvíjí další z židovských jazyků, takzvaná **jahudština**²², v odborné literatuře někdy též *judeoarabština*. Tato jazyková varianta, kombinující arabský základ se specificky židovskými, především hebrejskými a aramejskými prvky, se vyskytuje v různých historických obdobích na území, kde je jazykem majoritní společnosti arabština: především tedy v severní Africe (včetně historických muslimských držav na Pyrenejském poloostrově), Blízkém a Středním východě, včetně Arabského poloostrova až po Jemen. Podle Weinreicha (1980, s. 75) čítal celkový počet mluvčích jahudštiny před 2. světovou válkou na 700 000 osob.

1.3.1.5. Jazyky knaanské

První geografickou oblastí, pro kterou se v židovském povědomí ve středověku ustálilo jméno převzaté z Tóry, je Knaan, tj. země obývaná slovanskými kmeny²³.

Z geografického hlediska oblast Knaan zahrnovala nejen východní část evropského kontinentu, ale i severní oblasti Balkánského poloostrova, přičemž západní hranicí byla řeka Labe. Knaan se dále dělí na západní Knaan, zahrnující území západních Slovanů, a východní Knaan, který se nacházel na územích Haliče a Kyjevské Rusi. Oblast Knaan si zachovala svoji kulturní jedinečnost a své specifické jazykové varianty až do poloviny 13. století, kdy sem ze západu začal pronikat kulturní vliv Aškenázu a jeho jazyka, jidiš.²⁴

²¹ Viz Weinreich (1980, s. 78), Molho (2002a).

²² *Yahūd* je arabské označení pro Židy, *lugat al-Yahūd* je pak dodnes označením židovského jazyka.

²³ Weinreich odůvodňuje identifikaci názvu Knaan se slovanským územím veršem z knihy Genesis (IX:25): «řekl: „proklet buď Kanaan, ať je nejbídnějším otrokem svých bratří!“». Právě ze slovanských území přicházelo do Byzance velké množství otroků (mimoto lat. slova *sclavus* – otrok a *slavus* – Slovan, zněla téměř identicky), a tak byla názvem Knaan označena tato oblast.

²⁴ Pro nás není bez zajímavosti, že České země, pomyslně sevřené mezi oblastmi Knaan a Aškenáz, představovaly zcela svébytnou kulturní sféru, která si svoji nezávislost na Aškenázu udržela až do relativně pozdní doby. Weinreich (1980, s. 83) dokonce uvádí, že v pražské Staré synagoze se až do 19. století udržel ritus románský neboli byzantský, což odůvodňuje geografickou polohou Českých zemí,

Zatímco je relativně snadné vytyčit geografický a kulturní rozsah oblasti Knaan, po lingvistické stránce již výsledky bádání nejsou tak jednoznačné. Rabínská literatura se často zmiňuje o **lašon knaan**, jazyce Knaanu, avšak není dosud zcela jasné, čím se tato jazyková varianta, nebo spíše skupina variant, charakterizovala. Lingvisté čerpají dostupné informace především z glos vkládaných do komentářů talmudických textů²⁵, které jsou vysvětlivkami obtížných hebrejských termínů v dnes již vymřelém západoslovanském jazyce.

Ve východním Knaanu podle Weinreicha (1980, s. 87) existovala tzv. východní knaanština, která byla založena z velké většiny na východoslovanském lingvistickém materiálu, ze kterého se později vyvinuly běloruština a ukrajinština. Doklady o této lingvistické skupině byly nalezeny v řadě dokumentů datovaných cca. rokem 1000 v Káhirske genize²⁶.

Knaanské jazyky, jak již bylo zmíněno, jsou od poloviny 13. století vytlačovány vlivem jidiš, jazyka Aškenázu, až vymizely úplně, a to přibližně v 17. století.

1.3.1.6. Jidiš, jazyk Aškenázu

Kolébku židovské kulturní oblasti, známé pod názvem Aškenáz, a dnes souhrnně označující středoevropské a východoevropské židovstvo, je oblast středního Porýní, kterou Židé nazývali Loter. První židovští osadníci sem přišli přibližně okolo r. 800 ze středovýchodní Francie a severní Itálie, hovořili románskými jazyky a usídlili se do lůna společnosti, která hovořila variantami staré němčiny, a se kterou udržovali čilé vztahy²⁷. Z tohoto mlutilingvního prostředí vzešel jazyk, spojující jak tradiční hebrejskou a aramejskou složku, pro židovské jazyky charakteristickou, tak i románské

---

kteřé se nacházejí na tradičně důležité židovské migrační trase, která vedla z Byzance proti toku řeky Dunaje dále na sever podél toku řeky Labe k Severnímu moři. Viz rovněž Rybár (1991, s. 33)

²⁵ Konkrétně se jedná o glosy v Rašiho komentářích.

²⁶ Termín *geniza* označuje zvláštní komoru v synagoze, kam se tradičně ukládaly poškozené posvátné knihy či jiné náboženské spisy a dokumenty, týkající se záležitostí obce, než byly rituálně pohřbeny. Podle židovské tradice totiž nesmí být znehodnocen žádný text, který obsahuje Boží jméno, ale musí být uložen na hřbitově při zvláštní ceremonii. Bezesporu nejslavnější genizou je Káhirska geniza, patřící k fustatské synagoze Ben Ezra (zal. r. 882), která byla odkryta r. 1864 Jacobem Saphirem, a která obsahovala na 200 000 rukopisů, včetně děl Maimonidových. Materiál nalezený v Káhirske genize byl analyzován především Solomonem Schechterem a obsahuje neocenitelné prameny pro poznání ekonomiky, kultury a sociálních a mezinárodních vztahů ve středomořské oblasti v období mezi lety 950 - 1250.

²⁷ Teprve po čtvrtém Lateránském koncilu (1215), protizidovské tendence v Německých zemích vyeskalovaly natolik, že byli Židé nuceni žít v uzavřených čtvrtích, a nosit zvláštní žluté znamení na oděvu.

vlivy, které Židé s sebou přinesli ze svých předešlých působišť, a nakonec i rozhodující vliv němčiny, která se stala základem jejich nového jazyka. Tento jazyk se nazývá **jidiš** (pův. „židovština“, nebo „židovský“ – t.j. ve vztahu k jazyku)²⁸ a stal se charakteristickým znakem židovství v oblasti, kterou Židé nazvali Aškenáz. Jidiš, která se někdy nazývá také *tajč*, což je staroněmecký název pro němčinu (podobně jako Sefardité nazývali svůj jazyk *espaniol*), se, vedle sakrální hebrejštiny, stala druhým specificky židovským jazykem Aškenázu²⁹.

Přibližně od poloviny 13. století část aškenázských Židů migruje na východ a s nimi putuje na východ i jejich jazyk, který v nových oblastech, obývaných především slovanským obyvatelstvem, do sebe integruje další charakteristický lingvistický komponent. Jidiš, se svými dvěma variantami východní a západní, se postupem času stává jazykem židovských komunit od západní Francie až po Rusko. Aškenázští Židé se současně stávají nejpočetnější skupinou Diaspory. Na prahu druhé světové války představoval počet mluvčích jidiš na 11 000 000 osob.

V současné době se jidiš coby mluvený jazyk udržuje především v ortodoxních a ultraortodoxních židovských komunitách v Evropě, ve Spojených Státech a v Izraeli³⁰. Zároveň se však jidiš těší poměrně slušné vitalitě i u méně nábožensky striktních mluvčích a současně vzniká i poměrně významná literární tvorba³¹.

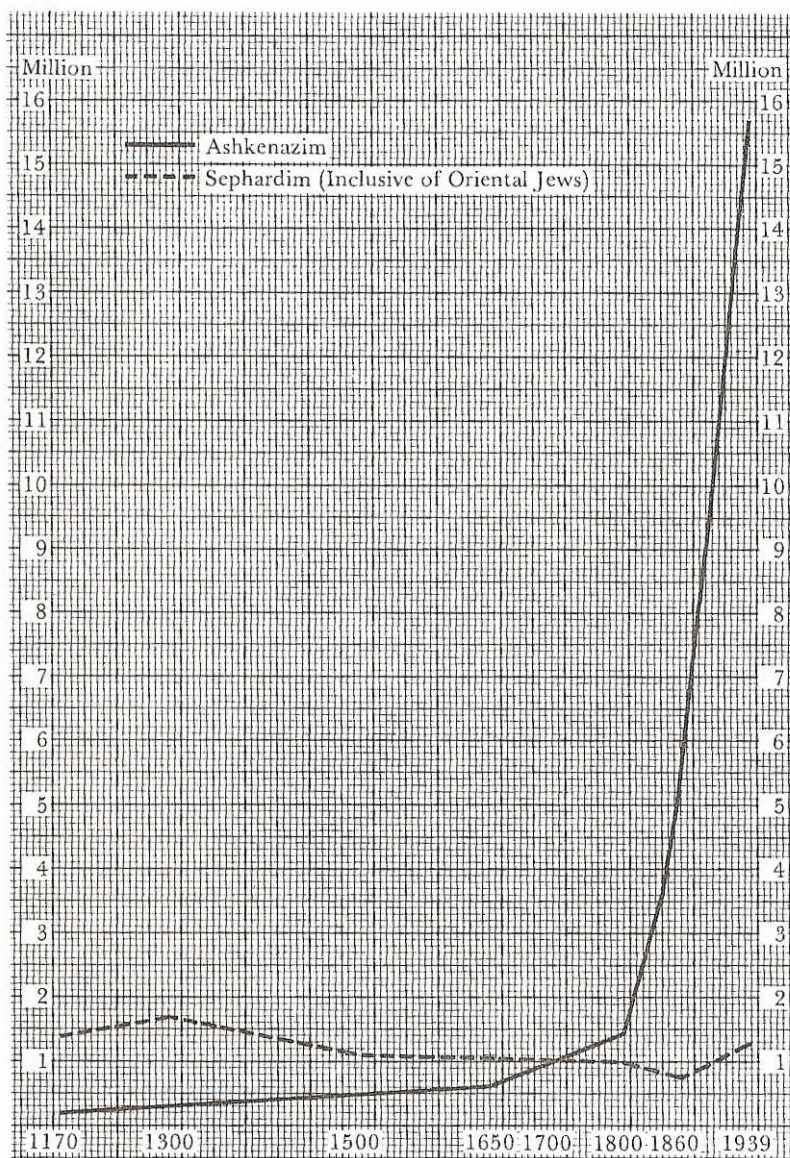
²⁸ Srov. s názvem *Judezmo* (kapitola 3.)

²⁹ Termín *Jidiš* je tradičně ženského rodu, a to i v českém jazyce (viz např. Čapková, 2005).

³⁰ Zajímavé je, že některé ultraortodoxní skupiny v Izraeli dodnes neuznávají ivrit - moderní hebrejštinu jako světový jazyk, neboť hebrejštinu je pro ně stále výhradně jazykem sakrálním.

³¹ Viz např. Weinreich (1981)

Na následujícím grafu lze pro ilustraci porovnat celkové množství aškenázských a sefardských Židů v různých etapách historie Diaspory:

Obr. 2. Demografický vývoj aškenázského a sefardského židovstva.

(převzato z Weinreich, 1980, s. 173)

Jidiš je bezesporu nejen nejrozšířenějším židovským jazykem, ale i jazykem, který byl nejrozsáhleji vědecky analyzován. První vlna zájmu o jidiš byla zaznamenána v době

židovského osvícenství, tzv. *Haskaly*, dále pak v průběhu 19. století, v souvislosti s rozvojem vědeckého studia židovské kultury v německy mluvících zemích, tzv. *Wiissenschaft des Judentums*.

Od poloviny 20. století je studium jazyka jidiš nejvýznamnějším oborem židovské lingvistiky. Jak již bylo zmíněno, lingvisté, kteří se jidiš zabývali, položili základy metodologie dodnes platné pro obecné studium židovských jazyků.

1.3.1.6. Loez – judeorománské jazyky

Konečně poslední skupinou židovských jazyků tvoří lingvistické varianty, založené na románském základě. Tato skupina je židovskými lingvisty nazývána *Loez*, jinak též *judeorománské jazyky*. Hebrejský termín *Loez* se objevuje jedinkrát v Knize Žalmů (114:1)³² ve významu „cizí“, a v pozdější rabínské literatuře odkazuje k jakémukoliv jazyku odlišnému od hebrejštiny. Ve středověku dochází k sémantickému posunu a *Loez* již označuje jakýkoliv jazyk, který je založen nikoliv na základě semitském, ale románském.

Ve skupině *Loez* neboli judeorománské tedy nacházíme čtyři nejvýznamnější židovské jazyky:

- První románskou židovskou variantou je tzv. **západní loez**, jinak také *carfatit* nebo *judeofrancouzština*, používaná v židovských komunitách sídlících na severu Francie, tj. Carfatu. Jednalo se o židovský dialekt založený na starofrancouzštině. Stejně jako jazyky knaanské, i západní loez později ustoupil tlaku jidiš. Dnes se o jeho existenci dochovaly pouze písemné doklady.
- **Jižní loez**, neboli *judeoitalština*, vyskytující se na území dnešní severní Itálie, byla specifickým židovským korelátem středověké italštiny. V současné době nejsou k dispozici zmínky o tom, že by byla tato jazyková varianta dosud používána.
- **Šuadit**, někdy též *judeoprovensálština*, je židovským korelátem provensálštiny. Provense, jak již bylo řečeno výše, byla velice významnou židovskou oblastí s pevnými intelektuálními vazbami na židovské komunity Pyrenejského poloostrova. Jazyk šuadit tedy především ve středověku

³² V českých překladech Bible: «Když Izrael vycházel z Egypta, rod Jákobův z lidu cizího jazyka», Nová Bible kralická, v ekumenickém překladu Bible (1993): «Když vyšel Izrael z Egypta, Jákobův dům z lidu temné řeči».

zaznamenal značný rozkvět. V rámci judeorománské skupiny je, vlivem orientace na oblast Sefarad, blíže španělským středověkým variantám, nežli západnímu loezu.

- Posledním židovským jazykem je **judeošpanělština**, jazyk oblasti Sefarad, které je věnována následující kapitola.

Pro další přehled židovských jazyků a podrobné informace o jejich současném rozšíření viz internetový portál *Jewish Language Research Website* (www.jewish-languages.org).

2. Pojem SEFARAD a jeho interní diference

2.0. Úvod

V následující kapitole blíže charakterizují oblast, kde se rozvinula židovská subkultura¹, jejíž charakteristickým jazykem a kulturně-identifikačním prvkem je judeošpanělština.

Označení *Sefarad* poprvé nacházíme v knize Proroků, v knize proroka Abdijáše (I:20)². Tento termín, původně snad odkazující k městu Sardy v Malé Asii, začal být přibližně od 8. stol. židovskými komentátory identifikován s oblastí Pyrenejského poloostrova³. Max Weinreich (1980) analogicky po vzoru své původní diference pojmu *Aškenáz I-II* rozlišuje tři kulturně-historické celky v rámci pojmu *Sefarad*, které dále stručně přiblížím v jednotlivých kapitolách, především z důvodu jejich klíčové úlohy při vzniku a vývoji sefardského jazyka, judeošpanělštiny:

1. ***Sefarad I*** – představuje období židovského osídlení Pyrenejského poloostrova, do vyhnání roku 1492.
2. ***Sefarad II*** – představuje Sefardskou diasporu po vyhnání ze španělských držav, tj. po roce 1492.
3. ***Sefarad III*** – označuje území druhé sefardské diaspory, tj. území, kam se Sefardité přemisťují od druhé poloviny 19. století ze svých komunit *Sefaradu II*. – tj. především Francie, Španělsko, státy severní i Latinské Ameriky, aj.

Na závěr zmíním rámcovou definici termínu *Sefardité*. Striktně vzato jsou Sefardity nazýváni ti Židé, kteří obývali Pyrenejský poloostrov před vyhnáním r. 1492 ze španělských držav a později z Portugalska. Dále jsou pak nositeli tohoto označení jejich potomci, kteří se usadili v sefardské Diaspoře (viz obr. 3, oddíl 2.2.), stejně tak jako konvertité, kteří opustili Pyrenejský poloostrov ve stoletích následujících a v Diaspoře se vrátili k víře svých předků.

¹ Weinreich (1980) dělí celek židovské Diaspory na jednotlivé kulturní sféry či subkultury.

² V ekumenickém překladu Bible (1993): «Přesídlenci, to vojsko synů Izraele, obsadí co je kenaanské, až do Sarepty a přesídlenci z Jeruzaléma, kteří jsou v Sefaradu, obsadí Negebská města.»

³ Například renomovaný sefardský rabín Moše Arragel z Guadalajary ve vůbec prvním překladu Bible do španělštiny z let 1422-1433 (*Biblia de Alba*) nepřekládá termín Sefarad, ale ponechává ho v původní podobě. Pozdější komentátor Písma, rabín Isaak Abravanel, již pokládá ekvivalenci Sefarad – Španělsko za samozřejmou. Viz Bernat (1963, s. 9).

V současné době existuje tendence takto označovat všechny Židy, kteří nejsou Aškenázové, tj. i Židy severoafrické, východní a jemenské. Hlavní příčinou této terminologické nepřesnosti je záměna sloučení etnicko-kulturní příslušnosti a náboženského ritu. Jak již bylo zmíněno v pododdílu 1.3.1., sefardský ritus se rozšířil vlivem Maimonidova učení i do komunit Středního východu a Jemenu, ačkoliv tamní Židé etnickými Sefardity nikdy nebyli. V této práci bude toto označení použito výlučně v jeho etnickém významu, tedy v souvislosti se Židy španělskými a portugalskými a jejich potomky.

2.1. Sefarad I

Přibližné datum příchodu Židů na Pyrenejský poloostrov není známo. Středověká židovská historiografie⁴ situuje příchod Židů na území Sefaradu do období po zničení Prvního Šalamounova Chrámu (10. stol.– 586 př. n.l.). Podle Abravanelových komentářů ke Knize Králů přišli první jeruzalémští Židé na Pyrenejský poloostrov jako součást doprovodu krále Pyrrha a usadili se v oblasti dnešní Andalusie a v okolí dnešního Toleda. Tyto domněnky však nebyly dosud potvrzeny žádnou archeologickou evidencí.

Další zprávy o příchodu Židů, byť rovněž vědecky nepodložené, nacházíme v dopise, který byl nalezen v Káhirske genize a který je datován rokem 953. Tento dopis byl zaslán židovskou obcí v babylónské Pumbeditě Židům španělským (nedochovala se zmínka o žádném konkrétním adresátovi či obci) s prosbou o finanční podporu pro místní *ješivu*. V textu se pisatelé zmiňují o židovských komunitách, které na Pyrenejském poloostrově údajně sídlily již v dobách babylónského vyhnanství, a jež prosluly svou moudrostí.

Nejstarší hmatatelné doklady o existenci Židovských obyvatel v Hispanii pocházejí z 1. až 2. stol. n. l., a byly nalezeny při archeologických vykopávkách v Tarragoně v 50. letech 20. století. Jedná se o pohřební stély s hebrejskými nápisy, z nichž nejstarší je mramorový sarkofág malých rozměrů, do kterého je vytesán trojjazyčný (hebrejský, latinský a řecký) nápis, ozdobený židovskými symboly holubice, *menory* (sedmiramenného svícnu) a *šofaru* (beraního rohu, používaného při synagogálních bohoslužbách).

Zmíněné nálezy potvrzují přítomnost Židů v této oblasti minimálně od doby bezprostředně následující po zničení Druhého Chrámu (70 n.l.). Tehdy bylo mnoho židovských zajatců odvezeno z Palestiny do různých částí Římské říše, kde byli využíváni jako otroci.

Potud zprávy o nejstarším archeologicky doloženém židovském osídlení na Pyrenejském poloostrově⁵.

⁴ Jedná se především o komentáře rabbiho Isaaka Abravanela (1437-1508) ke knize Proroků, dále pak rabbi Moshe Arragel. Viz Beinart (1973, s. 10 a dále).

⁵ Pro podrobnější rozbor viz Beinart (1973).

Během římského období byla Hispanie z hlediska kulturního i ekonomického jednou z nejvýznamnějších provincií římské říše a lze předpokládat, že židovské komunity zde sídlící se těšily stejným právům, jako na zbytku území.

V průběhu 5. stol. a v souvislosti se vpádem Hunů do Evropy se do pohybu daly i germánské kmeny ze severovýchodní Evropy. Příslušníci kmene Vizigótů při svém tažení Evropou směrem na západ (v roce 455 vyplenili Řím) dospěli až do Hispanie, kde v roce 507 založili svou říši, která plně navázala na dědictví říše západořímské. Panství Vizigótů, kteří v Hispanii představovali spíše jakousi vládnoucí kastu, aniž by se významněji integrovali do hispanořímské společnosti, znamenalo pro židovské obyvatelstvo citelné zhoršení poměrů. Stalo se tak především poté, co Vizigóti, původně stoupenci ariánství, přestoupili v čele se svým králem Rekaredem roku 587 na katolictví, které vyznávalo místní hispanořímské obyvatelstvo. V souvislosti s degradací socio-ekonomických poměrů uvnitř říše se zhoršovala i situace židovského obyvatelstva. Mezi vizigótskými protižidovskými zákony jmenujme např. zákon z roku 589, který zakazoval uzavírání smíšených manželství mezi Židy a ne-Židy, nebo nařízení Toledského koncilu z roku 612, podle kterého měli být během lhůty jednoho roku všichni Židé v říši pokřtěni a judaismus byl dočasně postaven mimo zákon. Král Egika později zašel ještě dále, když na 17. Toledském koncilu roku 694 vynesl zákon, kterým postavil všechny Židy a konvertity do otroctví. V této době mnoho Židů opustilo Pyrenejský poloostrov a hledalo útočiště v severní Africe.

Vizigótské panství na Pyrenejském poloostrově bylo násilně ukončeno roku 711 uprostřed politických rozepří a sporů o trůn. Synové a stoupenci krále Witizy, který zemřel r. 710, ve snaze svrhnout jeho nástupce Rodericha požádali o vojenskou podporu severoafrického panovníka Musu Ibn Nusajra. 27. dubna roku 711 převážně berberské vojsko o síle 9 000 mužů pod vedením tangerského generála Táríka Ibn Zijáda překročilo úžinu, oddělující Afriku a Pyrenejský poloostrov (od té doby známou jako Džab al-Tárik neboli Gibraltar), a krátce poté porazilo vojska krále Rodericha v bitvě u Guadalete. Během neuvěřitelně krátké doby si muslimové podmanili území Poloostrova s výjimkou severozápadních hornatých oblastí. Příčinu jejich vojenského úspěchu lze patrně hledat v hlubokém rozkolu, panujícím mezi jednotlivými frakcemi vizigótské šlechty a v následné apatii obyvatelstva.

O židovském přispění k urychlení pádu vizigótského panství a muslimského dobytí Hispanie bylo křesťanskými kronikáři popsáno mnoho stran, nicméně jisté je, že pro Židy představoval příchod muslimů vysvobození. Přes existující antagonismus mezi národy Tóry a

---

Koránu, který má svůj původ již v biblických dobách⁶, si byly tyto dvě skupiny vzájemně blízké, nejen pro svůj společný semitský původ, ale i pro společné kořeny svých kultur.

V rámci muslimského panství se záhy rozvinula bohatá židovská kultura, která dosáhla svého vrcholu v takzvaném Zlatém věku španělské hebrejské kultury, jehož chronologický rozsah (pol. 10.- pol. 11. stol.) přibližně koresponduje s obdobím Córdóbského chalífátu Abd ar-Rahmána III (912-961) a následných království *taifas* (929 – 1031 a 1031 -1086), tj. s obdobím největšího rozmachu muslimského panství v Al-Andalusu .

V tomto období vznikají mistrovská díla hebrejské poezie, filosofie, medicíny a dtakdále, z per takových autorů, jakými byli Chasdaj ibn Šaprut (Córdoba, cca. 915 - 970), Šemuel ibn Nagrela (993 – 1055/6), Šelomo ibn Gabirol (cca. 1020 – 1057)⁷, Moše ibn Ezra (cca. 1055 – po 1135) , Jehuda ha-Levi (před 1075 - 1141)⁸, nebo Abraham ibn Ezra. V této době je činný rovněž Moše ben Majmon, řečený Maimonides, (Córdoba 1135 – Fustat 1204) který, kromě toho, že byl nejvýznamnějším lékařem své doby, po sobě zanechal dílo, jež se stalo jedním z úhelných kamenů filosofie judaismu⁹.

Během tohoto období dochází na Pyrenejském poloostrově k intenzivním kulturním a politickým kontaktům mezi skupinami všech třech monoteistických náboženství, což přispělo k vytvoření prostředí kulturní a náboženské plurality, označovaného termínem *Convivencia*. Ačkoliv klima vzájemné tolerance nebylo vždy bezproblémové a že Židé byli například vždy zatíženi vysokými daněmi, přesto bylo Španělsko tří kultur a náboženství ve středověké Evropě unikátním úkazem.

Zlatý věk muslimské a hebrejské kultury na Pyrenejském poloostrově zaznamenal první známky úpadku v souvislosti s počátky úspěchu Reconquisty. Jednotlivá křesťanská království, formující se na hornatém severu z původních center křesťanského odporu, postupně expandovala na jih. V roce 1085 Alfons VI. Kastilský dobyl Toledo, což přimělo muslimské panovníky království *taifas* požádat o pomoc posily ze severní Afriky. Vojenská podpora se dostavila v podobě bojovníků berberské fundamentalistické dynastie Almoravidů,

⁶ Již ve Starém zákoně nacházíme příběh o nevlastních bratřích Izmaelovi a Izákovi, obou synech Abrahámových, kteří jsou symbolickými praotci Židů a Arabů.

⁷ Šelomo ibn Gabirol, latinským jménem Avicbron, je autorem novoplatónského spisu *Fons Vitae* (Pramen života), nebo básnického díla *Keter Malchut* (Královská koruna), který je dodnes jedním ze základních děl židovské liturgické tradice.

⁸ Jehuda ha-Levi je považován za jednoho z nejvýznamnějších básníků judaismu. Jeho *pijuty* (liturgické zpěvy) jsou dodnes součástí sefardského synagogálního ritu dodnes. Ha-Levi je rovněž považován za vůbec prvního sionistu, neboť ve svých *Zpěvech na Sión*, s využitím metrických vzorů andaluské dvorské poezie vyjadřuje svůj stesk po Siónu a potřebu návratu židovského národa do země jeho praotců. Sám na sklonku života podstoupil nebezpečnou cestu do Svaté země a podle jedné pověsti zemřel u samotných bran Jeruzaléma.

⁹ Z jeho rozsáhlého díla, které zahrnuje mimo jiné i základní formulaci Třinácti článků židovské víry, jmenujme alespoň *Mišne Tóra* (Zákon Tóry), *More Nevuchim* (Průvodce zbloudilých), nebo *Sefer haMicvot* (Kniha přikázání).

kteřá si do roku 1146 podmanila všechna zmíněná království s výjimkou Zaragozy. Později byli Almoravidé vystřídáni neméně fundamentalistickou dynastií Almohadů, což *de facto* znamenalo konec židovské přítomnosti v Al-Andalusu.

Židé, kteří přešli před náboženskou netolerancí do severních křesťanských panství, se relativně hladce integrovali do křesťanské společnosti a brzy zastávali významné posty společenské, ekonomické i politické. Židé zde tradičně žili soustředěni do oddělených čtvrtí, tzv. *aljamas*, které však nebyly hermeticky uzavřené, jako tomu od 13. stol. bylo ve zbytku Evropy. Jednotlivé obce, jejichž chod byl založen na principu rabínského práva, se těšily relativní samosprávě.

V křesťanském Španělsku, stejně tak jako ve zbytku Evropy, v té době vznikl model jakési symbiózy Židů se státní mocí, někdy nazývaný *královská aliance*. Principem této aliance byla skutečnost, že král bral židovskou menšinu pod svou ochranu výměnou za zvýšené daně, které museli Židé odvádět, a které putovaly přímo do královské pokladny. V historických pramenech se uvádí, že například koncem 13. století představovaly židovské daně celých 22% všech daňových příjmů aragonské koruny, zatímco v roce 1323 v Katalánsku představovaly dokonce 35%¹⁰.

Španělští králové často Židům nabízeli i různé administrativní funkce, především v souvislosti s fyzickým výběrem daní, a právě zde se dostáváme k momentu, který předurčil jejich další osudy na Pyrenejském poloostrově: výběrem daní se Židé stali nepopulárními prostředníky mezi řadovým obyvatelstvem a královskou mocí, úředníky, kteří na sebe strhli hněv lidu, jehož nenávisť v době ekonomické recese zpravidla nepadla na hlavu panovníka, který byl ostatně do svého úřadu dosazen z milosti Boží, nýbrž na hlavy jeho zástupců, kteří kromě toho vystupovali v lidovém povědomí jako hlavní viníci smrti Kristovy. Kromě toho byli často využíváni králem jako vyvažující síla proti rostoucímu vlivu aristokracie. Židé, kteří nemohli počítat s podporou žádné státní moci, která by na politickém kolbišti hájila jejich práva, se tak stali ideálním hromosvodem sociální nespokojenosti.

Sociální nepokoje a vlny antisemitských bouří, které v průběhu 13. století otráasaly Evropou¹¹, se židovských obcí na Pyrenejském poloostrově dotkly jen málo. Přestože byli Židé na křesťanských územích jen málo vítanou menšinou (byť vládní moci velmi užitečnou), jejich status byl oproti jejich souvěrcům ve zbytku Evropy relativně stabilní.

¹⁰ Viz Benbassa, Rodrigue (2002, s. 33).

¹¹ V roce 1215 se uskutečnil již zmiňovaný čtvrtý Lateránský koncil, na kterém bylo ustanoveno, že Židé musí obývat uzavřené čtvrti, musí nosit odlišné oděvy, nesmí vykonávat řadu profesí apod. Roku 1290 byli Židé vyhnáni z Anglie a později, v roce 1306 načas i z Francie. Definitivní vyhnání francouzských Židů se uskutečnilo r. 1394.

V polovině 13. století, v souvislosti s posílením Reconquisty, se na křesťanských územích konají první tzv. *disputace*, jakési veřejné debaty mezi židovskými a křesťanskými duchovními o otázkách víry, které měly za cíl zdiskreditovat judaismus a dokázat jeho pomýlenost. Nejslavnější z nich se konala v Barceloně r. 1263 a vystoupili na ní proti sobě slavný geronský rabín Moše ben Nahman (1194-1270) a Pablo Cristiani (?-1274). Zároveň se také začínají objevovat různá obvinění z rituální vraždy.

Antisemitské nálady ve společnosti dále eskalují ve 14. století. V roce 1348, kdy morová epidemie zdecimovala prakticky celý evropský kontinent, propukají protižidovská povstání po celém Poloostrově. Ke všeobecnému přesvědčení, že za vznikem epidemií stojí Židé, tradičně považováni za traviče studní, se připojují obvinění z krádeží hostií a jejich rituální profanace. Ekonomická krize, která následuje po morové epidemii jen vyostřuje společenské střety, které v roce 1391 propukají v dosud nejrozsáhlejší vlnu pogromů. Nepokoje, které propuknou v Seville jako následek kázání fanatického dominikánského kněze Ferranta Martineze, se bleskově rozšíří po celém Poloostrově, zanechávaje po sobě tisíce mrtvých a desítky vypálených židovských čtvrtí. Četné slavné obce (např. v Toledu a Córdobě) byly krutě zasažené, obec barcelonská zanikla úplně. Následkem masakrů rovněž mnoho Židů konvertovalo ke křesťanství, mnohdy pod přímou hrozbou zabití. V některých případech konvertovaly vůdčí židovské osobnosti, následované zbytkem demoralizované komunity.

Kromě těchto konvertitů, kteří zvolili křest aby zachránili holý život, existovala také početná vrstva vysoce postavených Židů, kteří byli spíše vlašného náboženského založení a spatřovali v konverzi způsob, jak si zachovat dosavadní privilegia a vyhnout se nepříjemnostem, kterým byli coby Židé vystaveni. Od tohoto okamžiku vzniká na křesťanských územích další fenomén který bezpochyby přispěl k definitivnímu konci židovské přítomnosti ve Španělsku r. 1492: fenomén konvertitů.

Konvertité, neboli *cristianos nuevos*, velmi rychle pronikli do všech společenských a mocenských sfér, které jim do té doby jakožto Židům byly zapovězeny, včetně církevní hierarchie. Takzvaní *staří křesťané* záhy zjistili, že nejenže nucené konverze nevyřešily židovský problém, ale v mnohém ohledu došlo ke zhoršení situace. Bývalí Židé, nyní noví křesťané, nadále využívali svých kontaktů mezi Židy, často si ponechávali svá bydliště v židovských čtvrtích, uzavírali sňatky převážně uvnitř svých společenských kruhů a nezřídka v soukromí dál provozovali náboženství svých předků.

Netrvalo dlouho a staří křesťané začali konvertity podezírat z kolektivní hereze. Pro konvertity kteří tajně praktikovali judaismus se vžilo hanlivé označení *maranové* (šp. *marranos*), jehož původní význam je „vepř“¹².

V průběhu 15. století, a v souvislosti s eskalací protižidovských a protikonvertitských nálad, se řada církevních představitelů pokusila o zavedení restriktivních opatření, která by zastavila postup nových křesťanů do nejvyšších vrstev společnosti a na nejvyšší církevní, administrativní a politické posty. Tyto snahy vykrystalizovaly v sepsání prvního Statutu čistoty krve (*Estatuto de limpieza de sangre*) r. 1449 v Toledu. Tyto v zásadě rasistické zákony zabraňovaly komukoliv, kdo nebyl schopen se prokázat dekretem o „čistém“ starokřesťanském původu nastoupit na vysoká místa administrativy a církevní hierarchie. Ačkoliv tento statut nebyl přijat s okamžitou platností a vzbudil rozpaky nejen v kruzích nových křesťanů, ale i mezi samotnými církevními představiteli, včetně papeže Mikuláše V., stal se postupem času fenoménem, který poznamenal vývoj Španělské společnosti především ve století následujícím¹³. O nedozírných důsledcích Statutů čistoty krve na španělskou společnost viz například Roth (1990), Méchoulan (2003), Castro (1983) aj.

Roku 1469 došlo prostřednictvím sňatku Ferdinanda II. Aragonského a Isabely Kastilské k personálnímu spojení dvou nejvýznamnějších křesťanských útvarů na Pyrenejském poloostrově. Ačkoliv faktické spojení obou státních celků nastalo až později a oba celky si ještě v této době ponechaly své vlastní výsady a zákony, přesto byl v otázce náboženské přijat jednotný postup.

S prohlubující se společenskou krizí, způsobenou problémem konvertitů, někteří církevní představitelé začali usilovat o radikální řešení situace, tj. o zavedení Inkvizice na Pyrenejském poloostrově. Tato samostatná církevně-soudní organizace, podléhající na rozdíl od jejích původních variant¹⁴ autoritě španělského krále, měla za úkol dbát o čistotu katolické víry a zbavit ji jakéhokoliv náznaku hereze. Před odpor některých církevních dignatářů (jedním z nich byl např. i zpovědník královny Isabely Hernando de Talavera) a přes počáteční váhání, r. 1478 papež Inocenc VIII. vydal bulu, prostřednictvím které povolil založení Inkvizice ve

---

¹² Etymologický původ slova *marrano* je třeba hledat v arabském slově *muharram*, rituálně zapovězený. V přeneseném významu pak tento výraz označoval prase, tj. zdroj zapovězeného masa jak pro muslimy, tak i pro Židy.

¹³ Kromě nových křesťanů se restriktivní opatření týkala i takzvaných *Morisků*, muslimských konvertitů a jejich potomků, kteří byli ze Španělska definitivně vyhnáni roku 1609 (vlastní vyhnání bylo provedeno až r. 1616) králem Filipem III.

¹⁴ Inkvizice tak, jak byla koncipována na čtvrtém Lateránském koncilu podléhala autoritě papeže.

Španělsku. První inkviziční tribunál započal svoji činnost v Seville v roce 1481 a nový zpovědník královny Isabely, Tomás de Torquemada, se stal r. 1483 Velkým inkvizitorem.

Inkvizice se záhy rozvinula v autonomní, obludnou politicko-ekonomickou mašinérii, která byla ve skutečnosti nástrojem politické a sociální kontroly a represe a poznamenala vývoj španělské společnosti na několik následujících století. Do svého formálního zrušení roku 1834 způsobila smrt mezi 3 000 a 5 000 osobám¹⁵.

Ve světle takto závažných skutečností a v klimatu extrémní náboženské netolerance bylo již jen otázkou času, kdy Katoličtí králové přijmou definitivní opatření. Posílení dobytím Granadského státu Mohameda XII. Boabdila, poslední muslimské državy na Pyrenejském poloostrově, vydali Ferdinand a Isabela dne 31. března 1492 dekret, který znamenal bezprostřední vypovězení všech osob židovského vyznání ze španělských území, a to do začátku srpna téhož roku.

Oficiální příčinou vyhnání, tak jak stojí v původním textu královského Ediktu¹⁶, se stal špatný vliv, který na nové křesťany měli jejich bývalí židovští souvěrci, se kterými i nadále udržovali těsné vztahy.

Ačkoliv někteří vysoce postavení Židé, např. královský kancléř don Isaac Abravanel nebo Abraham Señor intervenovali u panovníků jako zástupci židovských obcí ve snaze vykoupit své souvěrce z povinnosti opustit španělskou půdu, byl Edikt potvrzen a poslední loď odvázející židovské uprchlíky vstříc nejistému osudu opustily přístav Palos dne 3. srpna 1492. Stalo se tak přesně v den, kdy z téhož přístavu odplouvaly karavely Kryštofa Kolumba na svoji cestu do Indie.

2.2. Sefarad II

V této kapitole se pokusím pokud možno stručně přiblížit kulturní realitu oblasti, kterou Weinreich nazývá *Sefarad II*. Tento pojem představuje sefardskou Diasporu po roce 1492 a souhrn vlivů kulturních a lingvistických, kterým byly sefardské komunity vystaveny po opuštění Pyrenejského poloostrova. Mapa, která je vložena níže, zobrazuje hlavní proudy emigrace Sefarditů a nejdůležitější oblasti sefardské Diaspory. Pro téma této práce je relevantní především ta část *Sefaradu II*, která obsahuje teritorium bývalé Osmanské říše. Tomuto areálu se tedy budu věnovat podrobněji, zatímco ostatní oblasti v úvodu zmíním pouze okrajově, neboť nemají význam pro naši lingvistickou analýzu. Důraz bude kladen

¹⁵ Pro podrobnou analýzu dopadu činnosti Inkvizice viz Roth (1990) a Méchoulan (2003).

¹⁶ Pro původní znění dekretu viz např. *Encyclopedia Judaica Castellana*, (1949, s. 179-182).

především na osvětlení základních historických momentů a kulturních reálií, které měly vliv na vývoj specifického sefardského jazyka, judeošpanělštiny.

Obr. 3, Sefardská diaspora (převzato ze Sephiha, Weinstock, 1997)

2.2.1. První kapitola sefardského exilu: Portugalsko

Jednou z otázek, na kterou historikové zřejmě nikdy nenaleznou přesnou odpověď, je počet Židů, kteří v roce 1492 odmítli křest a raději zvolili nejistou budoucnost v exilu. Proto údaje uvedené v této kapitole jsou pouze přibližné.

Podle posledních kalkulací opustilo Španělsko v roce 1492 zhruba 100 000 osob židovského vyznání, zatímco přibližně 50 000 Židů zvolilo křest výměnou za povolení zůstat na španělské půdě¹⁷.

¹⁷ U jednotlivých autorů, kteří se od 16. století do současnosti tímto tématem zabývali, nalezneme často diametrálně odlišné údaje. Zde uvedené počty vycházejí ze studií historika M. A. Ladera Quesady z roku 1973, in Ruano (1992).

O tom, že přijetí křtu se ukázalo být řešením pouze dočasným a o tom, jak těžkou existenci měli konvertité během španělského Zlatého věku a v dobách následujících viz Rico (1983), Roth (1990), Johnson (1995), Méchoulan (2003) a další.

Z celkového počtu exulantů jich největší počet překročil hranici s Portugalskem. Toto řešení se zdálo být nejlogičtější volbou, neboť vstup na území Francouzského království byl Židům zapovězen již od roku 1394 a Portugalsko mělo pověst státu k osobám židovského vyznání poměrně tolerantního¹⁸. Portugalský král Jan II (1481-1495) tedy v první fázi povolil vstup španělských Židů do své země. Trvalé povolení k pobytu však dostaly pouze bohaté rodiny výměnou za určitou finanční částku a také řemeslníci a jinak ekonomicky významní jedinci, kteří mohli být králi ku prospěchu. Ostatní uprchlíci obdrželi pouze dočasné povolení k pobytu, a to na dobu osmi měsíců, během kterých byli nuceni vyřídit si veškeré náležitosti pro další cestu, která se tentokrát musela již nevyhnutelně uskutečnit po moři.

Samotní portugalští Židé, kteří do té doby žili a prosperovali v poměrně tolerantním a stabilním společenském klimatu, byli náhlým příchodem tisíců svých ožebračených souvěrců značně znepokojeni. Podle židovského obyčeje bylo jejich povinností uprchlíkům zajistit základní potřeby, avšak velmi vysoké počty potřebných záhy destabilizovaly jejich ekonomickou situaci a způsobily značné sociální napětí. Tolerance portugalského krále se vyčerpala poté, co vyšlo najevo, že velká část dočasně přijatých židovských rodin je v tak tíživé ekonomické situaci, že není s to zemi opustit ani po uplynutí vyměřené lhůty. Všichni Židé, kteří po jejím vypršení zůstali v Portugalsku a nemohli se vykoupit, byli proto prohlášeni za otroky. Poslední roky vlády Jana II. byly dobou sociálních nepokojů a prvních významných protizidovských útoků.

Za vlády krále Manuela I (1495-1521) následovalo krátké období tolerance a židovské otroctví bylo zrušeno. Zlom však nastal v okamžiku, kdy se tento začal ucházet o ruku dcery Katolických králů v sousedním Španělsku. Jednou z podmínek pro uzavření sňatku bylo vyřešení židovského problému. Manuel I. tedy 5. prosince 1495 podepsal edikt, který poskytoval portugalským Židům kteří nebudou ochotni dát se pokřtít pouze několikaměsíční lhůtu pro odjezd ze země. Když však vyšlo najevo, že naprostá většina židovských uprchlíků křest odmítá a chystá se opustit zemi, což by znamenalo citelné oslabení národní ekonomiky, své rozhodnutí změnil a nechal je masově násilně pokřtít. Není tedy překvapením, že počet konvertitů nadále tajně praktikujících judaismus byl v Portugalsku značný. Z tohoto důvodu byla v roce 1535 po španělském vzoru v Portugalsku ustanovena Inkvizice.

---

¹⁸ Přesto v průběhu následujících století řada konvertitů překročila francouzskou hranici a usadila se v jihofrancouzských obchodních centrech a v přístavech na atlantickém pobřeží. V těchto centrech, z nichž nejvýznamnější byly Saint-Jean-de-Luz, Bordeaux, Bayonne, Narbonne, La Rochelle aj. pak konvertité ze Španělska a Portugalska založili poměrně početné komunity, jejichž judaismus byl až do jejich emancipace za Francouzské revoluce veřejným a státní mocí *de facto* tolerovaným tajemstvím.

Portugalští konvertité během následujících staletí opouštěli zemi a usazovali se především v sefardských komunitách severozápadní Evropy a na Britských ostrovech. Někteří z nich rovněž překračovali španělskou hranici, kde měli četné kontakty mezi místními konvertity, avšak zde se poměrně často stávali oběťmi inkviziční mašinérie.

Mnozí portugalští Sefardité rovněž zvolili jako své útočiště Osmanskou říši, kam přijížděli především v průběhu 16. a 17. století.

2.2.2. Sefardité v severní a západní Evropě a v Novém světě

Komunity severní a západní Evropy zde zmíním pouze okrajově, neboť nemají vazbu na oblast, která je předmětem našeho lingvistického zájmu: ve své většině byli severoevropští a britští Sefardité lingvisticky asimilováni v průběhu 17. století.

Pouze zde zmíním, že nejvýznamnější sefardské komunity severní Evropy vznikly v Severním Nizozemí po jeho osvobození od španělské nadvlády (1571). Nejvýznamnějším židovským centrem byl přibližně od r. 1620 Amsterdam, též známý jako *Jeruzalém severu*. Další významné nizozemské komunity prosperovaly např. v Antverpách či Haagu. Sefardité se etablojí rovněž v Německu, především v Hamburgu.

Od poloviny 17. století se díky příznivé politicko-ekonomické konjunkturu četní Sefardité rovněž přemísťují na Britské ostrovy a zakládají komunity v Londýně a v Dublinu.

V souvislosti se zámořskou expanzí Španělů a Portugalců se konvertité dostávali i na území Nového světa, kam měli sice oficiálně zapovězen přístup, neboť nevyhovovali kritériím čistoty krve, avšak fakticky jejich emigraci nic nebránilo: opatřit si falešné osvědčení nepředstavovalo většinou zásadnější problém. Z tohoto důvodu byly ve Španělských zámořských koloniích rovněž založeny inkviziční tribunály (Mexiko, 1571-1821 a Lima, 1570-1820) zatímco obžalovaní na portugalských územích byli zpravidla posíláni před inkviziční tribunál v Lisabonu. O peripetích konvertitů za oceánem viz např. Barnavi (1995, s. 150-153/180-181), Méchoulan (1992) nebo Johnson (1995, s. 271-273).

Osudy Sefarditů na americkém kontinentu opět zmíním v souvislosti s druhou sefardskou Diasporou a s pojmem *Sefarad III*.

2.2.3. Apeninský poloostrov

Bezprostředně po vyhnání ze Španělska v roce 1492 se především severní část Apeninského poloostrova¹⁹ nabízela jako jedna z cílových oblastí sefardského exilu. Mezi významnými italskými centry, která Sefarditům poskytla útočiště, jmenujme například

¹⁹ Neapolské království a Sicílie tvořily součást španělského impéria a tudíž se na ně vztahovala platnost Ediktu z roku 1492. Neapolské království bylo součástí španělské koruny v letech od r. 1504 do r. 1713. Království sicilské bylo od roku 1282 aragonskou državou, která byla r. 1442 připojena ke království neapolskému.

Benátky, Pisu, Leghorn, Ferraru, Papežský stát (který kupodivu nesdílel vůči Židům a konvertitům netoleranci, kterou projevovaly Španělsko a Portugalsko) aj.. Sefardité v těchto centrech zakládali komunity stranou místních komunit italských a aškenázských, a věnovali se především aktivitám spojeným s obchodem.

Z hlediska lingvistického je zajímavé, že ve Ferraře, kam byli Sefardité přijati r. 1550 na pozvání vévody Ercoleho II., byl roku 1553 vytištěn v dílně Abrahama Usque slavný překlad Bible do *ladina* (viz 3.3.), známý v židovském i ne-židovském světě jako *Ferrarská Bible*²⁰.

Klima tolerance italských městských států se poněkud zhoršilo s nástupem protireformace, avšak ze všeobecného pohledu je možné hodnotit situaci Židů v Itálii jako příznivou. To dokládá i fakt, že v průběhu 16. a 17. století do italských sefardských komunit přicházejí další konvertité ze Španělska a Portugalska, aby se zde mohli svobodně navrátit k judaismu.

2.2.4. Islámské země: severní Afrika a Palestina

V severní Africe existovaly již před rokem 1492 četné komunity Židů pocházejících z Pyrenejského poloostrova. O jejich společenském statutu na islámských územích bude podrobnější zmínka v kapitole 2.2.5.1., avšak i zde měli Židé statut *zimmi*, tj. postavení občanů druhé kategorie, které sdíleli s křesťany, rovněž příslušníky Národů Knihy.

První Sefardité, kteří se zde usadili ve 13. století (Benbassa, Rodrigue, 2002, s. 70) pocházeli z Mallorky a zabývali se především obchodem. V průběhu středověku udržovaly španělské židovské obce se severoafrickými komunitami četné kulturní kontakty, současně se Židé aktivně účastnili obchodních transakcí mezi Pyrenejským poloostrovem a Severní Afrikou. Další významná vlna sefardských přistěhovalců následovala po protižidovských nepokojích roku 1391.

Neexistují přesné záznamy o počtu uprchlíků, kteří do zemí *Magrebu*²¹ přišli po Vyhnání roku 1492. Historikové se však shodují na počtu několika tisíců osob²².

Nově příchozí Sefardité se usadili především ve významných městských centrech, kde vytvořili separované komunity, většinou lokalizované ve středu města. Poměrně záhy kultura iberských přistěhovalců, v magrebském kontextu nazývaných *megorašim*, splýnula s kulturou místních židovských starousedlíků, označovaných pojmem *tošavim*, a dala vzniknout svébytné severoafrické židovské kultuře.

²⁰ Pro detailní analýzu *Ferrarské Bible* viz především doktorská práce prof. Haïma Vidala Sepihy (1973) *Le ladino (judéo-espagnol calque); Deutéronome, versions de Constantinople (1547) et de Ferrare (1553)*.

²¹ *Magreb*, pojem znamenající *západ*, tradičně označuje muslimská panství severní Afriky, v opozici k *Mizrach*, pojmem označujícím východní muslimské državy.

²² Viz Benbassa, Rodrigue (2002, s. 73).

Významnými severoafrickými sefardskými centry byly například Tetuán, Fez, Alcazarquivir nebo Larache, které ještě zmíníme v souvislosti se svébytnou judeošpanělskou variantou, která se nazývá *haketija*.

Další oblastí pod muslimskou nadvládou, kam se někteří Sefardité odebrali byla Palestina. Toto území, které pro oblast *Sefarad II* není lingvisticky relevantní, sehrálo významnější roli v druhé sefardské diaspoře (viz pododдіl 2.3.2.). Z hlediska kulturního stojí za zmínku především skutečnost, že po vyhnání Židů z Pyrenejského poloostrova se těžiště sefardské židovské mystiky a zejména kabalistických studií přesouvá právě sem, především do města Safedu.

2.2.5. Osmanská říše a město Soluň

Pro naši lingvistickou analýzu je bezesporu nejvýznamnější oblastí sefardské diaspory, tj. *Sefaradu II*, Osmanská říše a konkrétně pak město Soluň. Díky své specifické politicko-správní organizaci, umožňující vznik pluralitní multietnické společnosti, tento státní útvar poskytl živnou půdu pro vznik specifické sefardské kultury a pro vývoj judeošpanělštiny, jejího svébytného jazyka.

V následující kapitole tedy nastíním klíčové historické události, které determinovaly vývoj soluňského regionu pod osmanskou nadvládou a rovněž stručně přiblížím povahu osmanské administrativy, která příznivě určila další kulturní vývoj Sefarditů zde žijících.

2.2.5.1. Soluň před příchodem Osmanů²³

V okamžiku, kdy do soluňského přístavu dorazili první Sefardité, mělo město za sebou již sedmáct století historie. Město Thessaloniki bylo založeno roku 315 př. n.l. generálem Kassandrem, švagrem Alexandra Velikého, který město pojmenoval po své manželce, Alexandrově sestře. Během helénistické doby se Thessaloniki stala významným obchodním centrem a žilo zde několik helenizovaných židovských komunit. Během římské doby se Soluň stává hlavním městem Makedonského distriktu a s vystavěním silnice Via Egnatia, která byla obchodní spojnici mezi Evropou a Asií, se ekonomický a kulturní význam města násobí.

Během byzantského období se pak Soluň stává významným centrem duchovním a kulturním. Blízká posvátná Hora Athos (dodnes představující samostatnou mnišskou republiku), stejně tak jako četné kláštery a baziliky z ní činí jednu z nejvýznamnějších center Byzance. Roku 682 odtud na svoji evangelizační cestu k velkomoravským Slovanům vyjíždí

---

²³ Pro detailní informace viz především Nehama (1935a-b), Weithmann (1996), Nar (1997), Mazower (2004) aj.

soluňští bratři Cyril (později Konstantin) a Metoděj. Jazyk makedonského slovanského obyvatelstva, který Cyril a Metoděj mezi slovanské kmeny přivezou, se později stane základem staré církevní slovanštiny (staroslověnštiny) a hlaholice, písmo, které pro něj Cyril vypracuje na základě malé řecké abfabety, se stane písmem používaným v zemích, kde je oficiálním náboženstvím pravoslavné křesťanství²⁴.

Několik následujících století se nese ve znamení výrazné nestability. Soluň se stává terčem opakovaných nájezdů balkánských slovanských kmenů, v roce 1185 je dokonce vyplněna normanskými křižáky, kteří se zde zastavují na svém tažení do Svaté země. Autorita byzantských vládců postupně ochabuje jak na severu, především pod tlakem Srbů, Bulharů, tak na východě, kde se objevuje zcela nová vojenská síla, Turci.

Turci byli původně nomádkým kmenem pocházejícím z hornatých oblastí Altaje, který v 9. století přijal islám. Na své pouti směrem na západ prošli oblastmi úrodného půlměsíce, aby se usadili na Předním východě a byli zde hluboce ovlivněni persko-arabskou kulturou, která v té době zažívala období vrcholného rozmachu. Díky svým vojenským a organizačním schopnostem se brzy prosazují na Blízkém východě, kde zakládají emiráty, kterým vládnou lokální vládcí – *gaziové*, tj. islámští bojovníci za pravou víru. Následkem toho jsou koncem 13. století evropští křižáci nuceni opustit Svatou zemi.

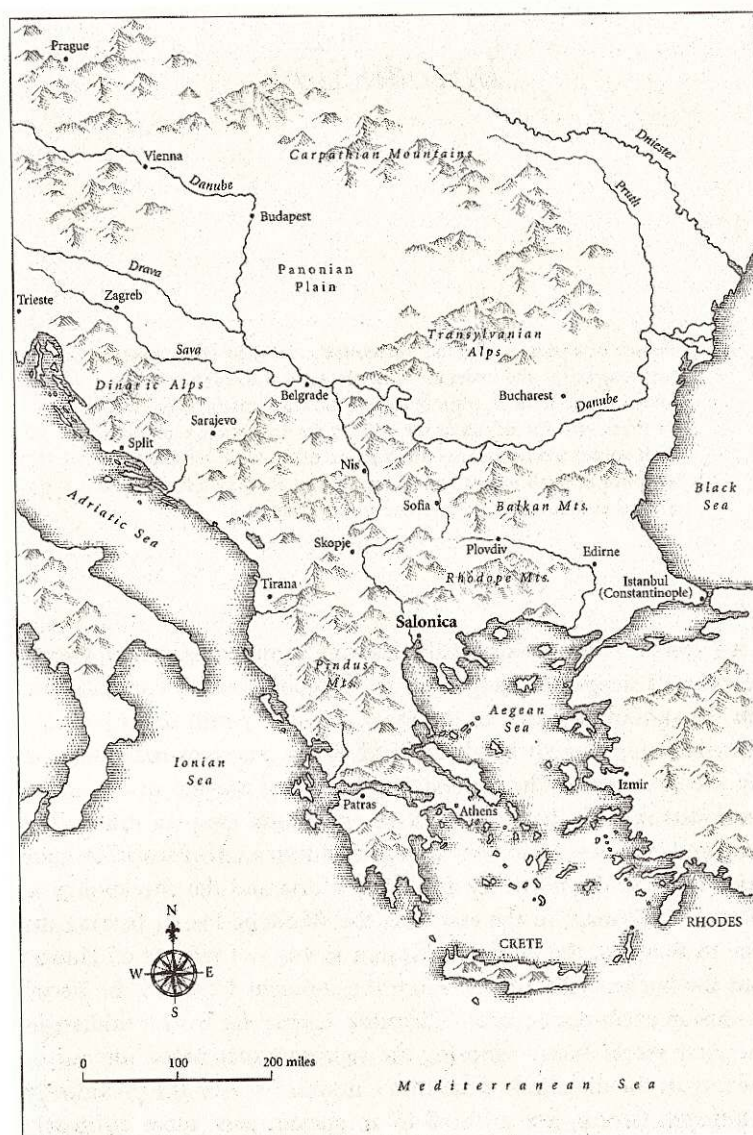
Roku 1326 dobývá turecký *gazi* Osman I. (vl. 1288-1326) byzantské město Brussu (od té doby známé jako Bursa) a zakládá dynastii Osmanů, která pak bude tureckým držávám vládnout až do roku 1922. Murad I. (vl. 1359-1389) se pak r. 1383 prohlašuje prvním osmanským *sultánem*, tj. vládcem všech věřících.

Osmané při svém dobývání Byzance postupovali poměrně systematicky. Zpravidla si nejprve podrobili menší města a venkovské oblasti, aby následně zaútočili na nejvýznamnější městská centra. V roce 1371 dobývají oblast Makedonie, roku 1381 dobývají Sofii, roku 1389 poráží spojená vojska jižních Slovanů v bitvě na Kosově poli a roku 1396 je definitivně poraženo i bulharské carství²⁵.

---

²⁴ Věrozvěsti Cyril a Metoděj byli syny byzantského hodnostáře a pravděpodobně slovanské matky. Ačkoliv byla úředním i liturgickým jazykem Byzance řečtina, zachoval se byzantský císař Michael III. (vl. 840–867) pragmaticky a vyslal na slovanská území misionáře, kteří ovládali slovanský jazyk, neboť slovanští vládcí zpravidla latinsky mluvící kněží ze západu odmítali.

²⁵ Weithmann (1996, s. 96-103).

Obr. 4, Topografie Balkánského poloostrova (převzato z Mazower, 2004, s. 2)

Příčinu rychlosti a úspěchu osmanského postupu lze spatřovat jak ve vnitřní rozdrobenosti a neefektivitě křesťanského odporu (která spočívala jak v nejednotnosti slovanských knížat, tak v politické nestabilitě Byzance a v neposlední řadě i v hlubokém rozkolu mezi křesťanským východem a západem, vylučujícím jakoukoliv vojenskou podporu v boji proti muslimskému dobyvateli), tak i v racionální dobovatelské politice Osmanů, kteří byli z principu velkorysí k těm, kdo se vzdali dobrovolně.

Takový byl i případ Soluně, která se Osmanům dobrovolně vzdala roku 1387. Byzantský císař Manuel II. Palaiologos (vl. 1350-1425), zde sídlící, se sice pokusil o chabý odpor, avšak byl samotným obyvatelstvem donucen ke kapitulaci. Poté, co nedobrovolně uznal nadvládu emíra Murada I., prchl z města.

Císař Manuel se opět objevil na scéně bezmála o dvacet let později, když využil interních mocenských sporů uvnitř osmanské dynastie a s podporou lokálního *gaziho* Sulejmana Soluň dobyl zpět.

Roku 1421 se osmanským sultánem stal Murad II. (vl. 1421-1451), který byl pevně rozhodnut navrátit město do osmanských rukou. Druhé obléhání Soluně bylo velmi dlouhé a trvalo s přestávkami osm let (1422-1430). Během obléhání se soluňské obyvatelstvo několikrát pokusilo město dobrovolně vydat sultánovým vojskům, neboť by tak bylo ušetřeno plenění a kontinuita života jeho obyvatel by byla zachována. Tyto iniciativy však narazily na odpor soluňského metropolity Simeona (jak již bylo zmíněno, Soluň byla velmi významným duchovním centrem Byzance), který s pomocí benátských žoldnéřů zabránil druhé kapitulaci. Když pak byla Soluň konečně r. 1430 dobyta, stihl ji velice neblahý osud. Sultánova vojska nejenže zničila a vyplenila vše, co ještě ve městě zbývalo, ale většina jeho obyvatel, včetně mnichů a církevních hodnostářů, byla prodána do otroctví. (Mazower, 2004:26-29).

Definitivní a již spíše symbolický konec Byzance nastal o 25 let později pádem jeho hlavního města Konstantinopole do rukou sultána Mehmeda II. (1432-1481), který vstoupil do dějin pod výmluvným přídomek *Fatih* – Dobyvatel.

Po obléhání, které trvalo 54 dní a po dramatickém pokusu obránců, mezi nimiž byl i císař Konstantin XI. Palaiologos Dragases (1409-1453), odrazit nápor osmanských vojsk, která byla více než v desetinásobné přesile, bylo zpola vylištěné město dobyto a tři dny plněno. Poté bylo přejmenováno na Istanbul (což je deformace řeckého výrazu εἰς τὴν πόλιν, znamenajícího „do města“), a stanoveno hlavním městem Osmanské říše.

2.2.5.2. Administrativní struktura Osmanské říše²⁶

Na tomto místě blíže přihlédneme ke specifické administrativní struktuře Osmanské říše, neboť ta svoji povahou umožnila vznik dynamické a multikulturní společnosti, ve které po roce 1492 našli sefardští Židé útočiště a ideální podmínky jak pro uchování své kulturní svébytnosti, tak i pro zachování svého jazyka.

Osmané, kteří vládli rozsáhlému území obývaného velkým množstvím rozdílných etnických i náboženských skupin, si uvědomovali nezbytnost pevné mocenské organizace a věnovali budování příslušných administrativních struktur velmi mnoho prostředků a energie. V okamžiku, kdy se v soluňském přístavu vylodili první Sefardité, byla již Osmanská říše, v té době zažívající období strmého mocenského vzestupu, nejlépe organizovaným státním útvarem tehdy známého světa.

²⁶ Pro detailní popis viz Levi (1992), Weithmann (1995), Quataert (2003), Mazower (2005), Ben-naeh (2005) aj.

Z administrativního hlediska byla rozsáhlá říše rozdělena na menší správní celky, jakési lenní parcely (*timar*), které byly rozdělovány mezi významné válečníky a úředníky za zvláštní zásluhy. Pouze malá část pozemků sloužila pro vlastní potřeby sultánova dvora.

Rovněž existovaly statky, které byly majetkem tzv. *vakfů*, jakýchsi islámských veřejně prospěšných nadací, které financovaly školy, veřejné jídelny apod. Není bez zajímavosti, že tyto nadace nesloužily pouze muslimům, ale i ostatnímu obyvatelstvu.

Základem fungování osmanského státu bylo muslimské náboženské právo *šarí'a*, doplněné o tzv. *kanun*, soubor civilních zákonů, vydávaných a potvrzovaných sultánem, svrchovaným vládcem všech věřících. Pro osmanské poddané jiného vyznání bylo štěstím, že se Osmané v 9. století přiklonili k nejliberálnějšímu ze čtyř odvětví sunnitského islámu, tzv. *Hanafi madhhab*.

Poddaní osmanského sultána byli rozděleni podle náboženského vyznání do jednotlivých skupin, tzv. *milletů*²⁷.

Na vrcholu společenského žebříčku se přirozeně nacházeli muslimové, jejichž nadřazenost musely ostatní skupiny obyvatelstva uznávat.

Dále zde existovali poddaní druhé kategorie, takzvaní *zimmi*, neboli „chráněnci“, mezi které se řadily tzv. „národy knihy“ (*ahl al-Kitáb*), tj. křesťané a Židé. Islám uznává židovské a křesťanské proroky a posvátná Písma, avšak považuje je za osvícené pouze zčásti. Tyto dva (chronologicky starší) monoteistické systémy jsou založeny na dřívějších Božích zjeveních, přičemž pouze zjevení poslední, Muhammadovo, je úplné. Tato skutečnost automaticky snižuje společenský status jejich stoupenců a staví je vůči muslimům do podřazené pozice. Muslimští vládci s příslušníky *ahl al-Kitáb* uzavírali zvláštní dohodu (*zimma*), která dopodrobna specifikovala jejich práva a určovala jejich právní status. Občané nacházející se v této kategorii měli povinnost odvádět státu zvláštní daň za hlavu, *džizju*, dále se pak na ně vztahovala řada restrikcí, které však byly charakteru spíše symbolického. *Zimmi* nesměli stavět své příbytky do větší výšky, než kam sahala obydlí muslimů, dále museli nosit odlišný oděv²⁸, nesměli jezdit na koních a velbloudech (tato zvířata byla vyhrazena muslimům) ani nesměli přijímat muslimská jména (Benbassa, Rodrigue, 2002, s. 78-79). Rovněž nesměli

²⁷ Zajímavé je, že, ačkoliv Osmané dělili své poddané podle náboženského vyznání a nepřihlíželi přitom k jejich příslušnosti etnické, u Albánců (tur. *arnavud*) činili výjimku, bezpochyby pro složitý vztah, který panoval mezi touto národnostní skupinou a státní mocí. Blíže viz Mazower (2005, s. 105 a dále).

²⁸ Nařízení určující odlišný oděv nebylo v osmanské říši poddanými ani státní mocí vnímáno jako diskriminační opatření. Osmanská společnost byla silně hierarchizována a každá společenská a náboženská vrstva měla svůj předepsaný odívací kód, díky kterému bylo možné na první pohled identifikovat náboženské vyznání jednotlivce a jeho společenský status. Tento kód byl zrušen až sultánem Mahmudem II. (1808-1839) roku 1829, kdy začali všichni poddaní nosit převážně jednotný oděv, u mužů doplněný o charakteristickou pokrývku hlavy, *fez* (Quataert 2003, s. 140 a dále).

vstupovat do smíšených manželství se stoupenci islámu a nesměli ani vlastnit muslimské otroky. Statut *zimmi* se nevztahoval na příslušníky jiných náboženství, kteří byli Osmany považováni za pohany. Do kategorie pohanů spadaly např. i různé křesťanské sekty, jako například bosenští *bogomilové* (Weithmann, 1995, s. 108).

Nemuslimští poddaní byli osvobozeni od služby v osmanské armádě, považované až do počátku 20. stol. za výlučně muslimskou povinnost. V osmanském vojsku sice existovaly i nemuslimské specializované složky, např. oddíly řeckých námořníků nebo elitní vojenská kasta *janičářů* (z tur. *yeni çeri*, nové vojsko), kteří byli rekrutováni převážně z řad balkánského slovanského obyvatelstva²⁹, avšak jednalo se o příklady spíše výjimečné.

Zajímavé je, že velikost Osmanské říše spočívala spíše v materiální a vojensko-mocenské sféře, než v oblasti slovesných umění. Osmanská kultura si udržela převážně ústní charakter, a byť byly na území říše centra vzdělanosti a Osmané zakládali vlastní vzdělávací instituce (určené převážně muslimům), procento gramotnosti mezi řadovým obyvatelstvem bylo poměrně nízké (na počátku 19. století okolo 15% mužské populace) a zcela vylučovalo ženy. Například knihovna ve městě Aleppo, které se honosilo počtem bezmála třiceti *madras*, islámských náboženských škol, obsahovala v roce 1752 pouze 3 000 svazků³⁰.

Ani křesťanské obyvatelstvo neprožívalo pod nadvládou Osmanů zvláštní kulturní rozkvět. Kromě toho velmi konzervativní povaha řecké ortodoxní církve vylučovala jakékoliv pokusy o racionální spekulaci nad otázkami filozofie a náboženství a tak tedy Osmanská říše stála zcela stranou intelektuálních proudů, které od konce 15. do poloviny 19. století utvářely evropské myšlení.

V tomto ohledu byli Židé, v jejichž společenské hierarchii zaujímali učenci tradičně nejvyšší místo, výjimkou a zároveň významnou hnací silou. Sefardité do Osmanské říše mimo jiné přivezli knihtisk³¹ a s ním i kompendium vědeckých a lékařských poznatků, které na Pyrenejském poloostrově společně s muslimy a křesťany zprostředkovali evropské vzdělanosti. Kromě toho též přinesli řadu technologických inovací, které umožnily jak

---

²⁹ Balkánské nemuslimské obyvatelstvo bylo do r. 1683 zatíženo zvláštní daní, nazývanou *devşirme*, spočívající v občasně povinnosti odevzdat mužské potomky státu k převýchově a začlenění do armády. Takto odloučeným mládencům byl poskytnut elitní vojenský výcvik a vzdělání, nabízela se jim možnost různých privilegií a kariérního postupu ve vojenské sféře. Vzhledem ke své vykořeněnosti nebyli janičáři citově vázáni na oblast říše, ve které sloužili, a byli tudíž připraveni kdykoliv tvrdě zakročit proti místnímu obyvatelstvu. Kasta janičářů byla oficiálně zrušena až r. 1826, na základě dekretu sultána Mahmuda II.

³⁰ Srovnejme tento počet například s knihovnou córdobského chalífy Abd ar-Rahmána, která v polovině 10. stol. obsahovala na 400 000 svazků.

³¹ První židovská tiskařská dílna v osmanské říši byla založena Sefardity v Istanbulu již r. 1494, avšak první dílna turecká začala fungovat tamtéž až r. 1727 (Nehama, 1935, s. 159).

zpracování široké škály spotřebních artiklů, především z textilního odvětví, tak i využití nerostného bohatství soluňské oblasti.

V neposlední řadě Židé vynikali svým diplomatickým umem a rozsáhlými kontakty na obchodní síť, které pokrývaly nejvýznamnější trhy té doby (Levi, 1992, s. 26). Z tohoto důvodu byl příchod Sefarditů na sklonku 15. století pro Osmanskou říši naprosto zásadním kulturním přínosem. Osudy sefardské kultury v osmanské oblasti se budu zabývat v následujících kapitolách.

2.2.5.3. Příchod Sefarditů

V roce 1492 se Sefarditům dostalo bezpochyby nejpříznivějšího přijetí ze strany osmanského sultána Bajezida II. (1481-1512), který v příchodu španělských Židů spatřoval velikou naději pro ekonomický a kulturní rozvoj své říše, rozpínající se od Damašku po severozápadní Afriku. Osmanští panovníci měli se Židy obecně dobré zkušenosti, oceňovali jejich pracovitost a organizační talent, a tak se sultán rozhodl příchodu Sefarditů aktivně napomoci. V okamžiku, kdy španělští Katoličtí králové podepsali edikt k vyhnání Židů, vyslal Bajezid II. ke španělským břehům svého admirála Kemala Reise (2.2.5.1.), který měl na lodích osmanské vojenské flotily přeplavit co nejvíce Židů do osmanských přístavů. Současně nařídil svým úředníkům, aby v nejvyšší možné míře usnadnili usídlení Sefarditů v osmanských zemích³².

Z celé Osmanské říše přijala zdaleka největší počet uprchlíků Soluň, která se tou dobou nacházela v neutěšeném stavu depopulace³³. Obléhání města, následná ekonomická stagnace a nucené přesídlování skupin obyvatelstva do jiných částí říše (tzv. *sürgün*) způsobily, že byl tento kdysi kvetoucí středomořský přístav ponořen do hluboké letargie. Náhlý a nečekaný příchod Židů z Pyrenejského poloostrova se tak stal mezníkem v dějinách města.

Počet Židů, kteří v Soluni žili před příchodem Sefarditů nepřesahoval 2 až 3 tisíce osob (Nehama, 1935b, s. 15). Většina z nich byli Aškenázové a počet původních Židů romaniotských čítal pouze několik stovek. Není možné s přesností určit, kolik sefardských uprchlíků se v období následujícím po r. 1492 v Soluni usadilo, avšak odhady týkající se celku Osmanské říše a opírající se o osmanská sčítání lidu hovoří o cca. 60 000 až 100 000 osobách (Benbassa, Rodrigue 2002, s. 47). Z tohoto počtu přišlo nejvíce sefardských Židů právě do Soluně. Údaje, které poskytují Osmanské záznamy jsou výmluvné: zatímco podle prvního

³² Do dějin vešla věta, kterou údajně okomentoval počínání svých politických soupeřů: «Gönderenler kaybeder, ben kazanırım» (Ti, kteří je posílají, trápí. Já vydělávám).

³³ Další hlavní sefardská centra vznikla v hlavním městě Istanbulu, dále pak ve Smyrně (Izmiru) a v palestinském Safedu. Kromě toho se Sefardité ve větší či menší míře usídlili prakticky ve všech významnějších městských centrech osmanské říše, jak v její části asijské, tak i na Balkánu.

osmanského sčítání lidu z r. 1478 nežila v Soluni ani jediná židovská rodina (bezesporu následkem nuceného přesunu židovských obyvatel do hlavního města říše Istanbulu), v r. 1613 již Židé tvořili celých 68% obyvatel města.

Příchod a aklimatizace tak velikého množství uprchlíků přirozeně neproběhl bez napětí a konfliktů, především s místní židovskou populací. Podle nepsaného zákona se očekávalo, že se nově příchozí Židé přizpůsobí zvykům místních starousedlíků a podřídí se jejich zákonům. Sefardité však tak odmítli učinit a došlo k situaci zcela opačné, totiž že Romaniotům a Aškenázům nezbylo nic jiného, než postupem času přijmout zvyky a jazyk Sefarditů³⁴. Jednou z příčin byla nesmírná početní převaha nově příchozích, klíčovou roli sehrál i fakt, že Sefardité byli nositeli bohaté intelektuální a materiální tradice, o jejíž nesmírné prestiži nebylo v Diaspoře pochyb³⁵.

Sefardští Židé byli velice sebevědomým národem, jehož ostentativní a mnohdy značně sekularizovaný životní styl ostře kontrastoval se skromností a nenápadností Romaniotů a Aškenázů, uvyklých životu v ústraní³⁶. Ačkoliv připluli do Soluně většinou zcela bez prostředků a zdecimovaní, ani na okamžik nezapochybovali Sefardité o své převaze a tak se Soluň záhy stala sefardským městem.

Sefardská imigrace do Osmanské říše se uskutečnila ve dvou hlavních vlnách: První vlna následovala bezprostředně po roce 1492 (vyhnání ze Španělska) a 1497 (vyhnání z Portugalska), a byla početně nejvýznamnější. Část Sefarditů připlula do Osmanské říše přímo z Pyrenejského poloostrova, zatímco jiní zvolili nejprve jako svůj cíl Apeninský poloostrov, kde setrvali po několik let, a až poté dospěli do Osmanské říše buď po souši, přes Balkánský poloostrov, nebo po moři.

Druhá vlna představovala takzvanou *maranskou* emigraci a uskutečnila se v delším časovém horizontu. Rovněž kvantitativně byla daleko pozvolnější a fragmentárnější.

---

³⁴ Uvádí se, že tak definitivně učinili cca. v prvních desetiletích 17. století (Levi, 1992, s. 62).

³⁵ K příčinám kulturní a ekonomické hegemonie Sefarditů v Osmanské říši viz Levi (1992, s. 60):

The most important cause for the ascendancy of the Sephardim appears to be that they brought with them higher educational and cultural standards. The majority of the most respected rabbis and legal scholars active in the Ottoman Empire in the sixteenth and seventeenth centuries appear to have been of Sephardic origins. The same is true with respect to the most distinguished Jewish physicians, scientists, entrepreneurs, and courtiers. (...) Consequently, the Sephardim were able to capture a dominant economic position within the community, as reflected in the Ottoman tax registers. Thus, the higher social, cultural and economic position of the Sephardic congregations attracted members of other groups.

³⁶ O tom, že ostentativností Sefarditů byli zpočátku zaskočeni i osmanští vládcí, kteří přísně dbali o střídmost zvyků svých poddaných, viz Mazower (2005, s. 55-56).

Maranská emigrace do osmanských zemí se datuje cca. od poloviny 16. století, kdy byl v Portugalsku definitivně konsolidován inkviziční aparát, do 17. století. Jak ještě uvidíme dále (2.2.5.6.), tato druhá vlna emigrantů (španělských a portugalských konvertitů) svým nezvyklým životním stylem poněkud pozměnila kulturní a sociální dynamiku soluňského městského prostoru.

2.2.5.4. Struktura osmanských židovských obcí

Od nejranějších fází svého příchodu do Soluně se Sefardité usídlovali v oddělených komunitách (*kahales*), jejichž centrem byla synagoga (*kal*). Tyto jednotlivé komunity tvořily oddělené samosprávné celky, které nepodléhaly centrálnímu vedení, tak jako tomu bylo u ostatních *milletů* (náboženských skupin) v Osmanské říši.

Velikost jednotlivých obcí, *kahalů*, sahala od několika desítek po několik stovek rodin. Názvy jednotlivých obcí většinou odkazovaly k místu provenience svých členů. V Soluni tedy nacházíme synagogy pojmenované např. Kal Aragon, Kal Portugal, Kal Ispania, Kal Katalan, Kal Palma, kal Siçilia apod., mnohé z nichž se dochovaly až do velkého požáru r. 1917 (viz 2.2.5.9.). Členové jednotlivých kongregací se usazovali v těsné blízkosti synagog, v malých dřevěných domcích, postupem času různě rozšiřovaných a nastavovaných. Židovská obydlí se zpravidla tísnila kolem uzavřeného společného dvorku, *kortijo*, který byl centrem společenského života sefardských žen.

Příčinu takového rozdělení v prvotních fázích přistěhovalectví je třeba hledat v rodinných a příbuzenských svazcích, které členy jednotlivých obcí spojovaly, ve sdíleném náboženském ritu a rovněž ve společném jazykovém dialektu. Je zajímavé, že v Soluni, nejvýznamnějším evropském židovském centru té doby, si malé kongregace zachovaly svou nezávislost poměrně dlouho – a byly jako takové osmanskými úřady respektovány. (Levi, 1992, s. 48) . Dalším z důvodů této fragmentárnosti (Levi, 1992, s. 49) byla i skutečnost, že se v sefardské společnosti nacházelo velké množství konvertitů, kteří po příchodu do Osmanské říše přestoupili zpět na judaismus. Kromě toho osobní peripetie spojené s vyhnáním měly za následek bezpočet nestandardních rodinných situací, které si vynutily flexibilitu v otázce civilního práva. Pouze tolerantní sefardští rabíni, kteří vycházeli ze stejných podmínek jako řadoví členové obcí, mohli mít pro tyto atypické případy pochopení, a tak bylo pro jednotlivé kongregace výhodnější zachovat si nezávislost.

Každá obec si volila svůj výkonný výbor, tzv. *ma'amad*, který byl zodpovědný především za výběr daní, a rovněž zaměstnávala rabína, kterého Sefardité označovali titulem *haham* (mudrc), zatímco ostatní židovské skupiny používaly rozšířenější titul *rav* (učitel). Větší obce mohly zaměstnávat více rabínů, z nichž jeden byla nadřazen ostatním, zatímco menší obce se sdružovaly a najímaly rabína společného (Levi, 1992, s. 46). Hlavní povinností rabína bylo

soudit podle židovského náboženského práva, *halachy*. V této funkci působil jako vrchní *dajan* (soudce). Nezřídka se však stávalo, že Židé (tak jako příslušníci ostatních *milletů*) se ve svých soudních přích obraceli i na osmanské sudí, *kádí*, aby měli záruku nestranného procesu³⁷.

Základní institucí každé obce byla, kromě synagogy, základní škola, *Talmud Tora*, a vyšší škola náboženská, *ješiva*. Roku 1520 byla založena centrální náboženská škola *Talmud Tora haGadol*, která se stala pro jinak rozdrobené židovské obce významným jednotícím prvkem.

Synagoga byla nejen centrem náboženského, ale i společenského života. Kromě toho každá obec, stejně jako v ostatních oblastech Diaspory, disponovala vlastním *šohetem*, rituálním řezníkem, který zajišťoval dodávky *košer* masa, a měla rovněž svého *mohela*, specialistu na obřizky. Dále pak existovaly různé židovské dobročinné spolky, jako například pohřební bratrstvo (*chevra kadiša*), obecní lazaret, spolek pro pomoc sirotkům apod..

Povinností každé obce bylo shromáždit ve stanovenou dobu předepsané daně, určené osmanským úřadům. Židovské obce rovněž disponovaly jakýmsi „záchrannými“ mechanismy, kterými zajišťovaly ty své členy, kteří z nedostatku prostředků nebyli schopni daně uhradit.

Přestože neměly soluňské židovské obce jednotné vedení, etablovala se zde v průběhu 16. století jakási volná asociace rabínů, kteří společně diskutovali nad otázkami náboženského práva. Tato asociace postupem času vykristalizovala ve vrchní radu, *ma'amad kolel*, která reprezentovala soluňské Židy před sultánem. V čele této rady často stály významné židovské osobnosti, jejichž autorita však byla pouze morální, nikoliv úředně stanovená. Ve druhé polovině 16. století tak byl nejvýznamnější osobností soluňského ale i osmanského židovstva rabi Samuel de Medina (1506-1589), který se stal reprezentantem Židů před osmanskými úřady především díky své nesmírné vzdělanosti a autoritě v otázkách náboženského práva.

Takovýto způsob samosprávy byl možný pouze díky benevolenci nebo spíše lhostejnosti osmanských vládců, kteří se spokojili s výběrem daní a s tím, že jednotlivé náboženské skupiny oficiálně uznají svrchovanost islámu. V každém případě se však kulturní a ideologické rozdíly mezi jednotlivými kongregacemi postupem času setřely a židovské obce pozvolna směřovaly (rovněž pod neustálým tlakem osmanských úřadů) ke společnému, centralizovanému vedení. V Soluni se obce takto sjednotily až v poslední třetině 17. století, zřejmě v reakci na sociální nepokoje způsobené sabatiánskou herezí (viz 2.2.5.6.)

---

³⁷ Viz Mazower (2005, s. 61-63), Levi (1992, s. 51-52).

2.2.5.5. Období rozkvětu: *Vysoká Porta a Matka Izraele*

Z kulturního a ekonomického hlediska představuje konec 15. a především 16. století zlatý věk sefardské kultury v Osmanské říši. Jak již bylo zmíněno, Sefardité se záhy po svém příchodu do východního Středomoří prosadili do pozice kulturní a ekonomické židovské elity, k počáteční nevoli místních Židů aškenázských a romaniotských, kteří se netěšili stejným privilegiím jako Sefardité³⁸.

Díky své demografické převaze³⁹ určovali Židé rytmus života města, který se řídil židovským náboženským kalendářem. Stávalo se tak, že například o *šabatu*, židovském dni odpočinku, byla veškerá aktivita v soluňském přístavu zastavena.

Židé, a tím se rozumí především Sefardité, díky svým technologickým znalostem a obchodním kontaktům ovládli hlavní výrobní a obchodní odvětví soluňského regionu. Ačkoliv bylo profesní zastoupení Sefarditů opravdu velice pestré – od nejvyšších finančníků a obchodníků po nejskromnější přístavní nosiče – jmenujme alespoň dvě odvětví, která se stala pro soluňské Sefardity příznačná: jedná se o textilní výrobu a těžbu nerostů.

Sefardité prakticky vlastnili monopol na obchod s vlnou, již vykupovali od místních pastevců a dále zpracovávali v židovských barvírnách a tkalcovských dílnách. Textilní výrobky pak dále distribuovali pomocí svých obchodních styků na Balkáně a ve střední Evropě. V 16. století se soluňští Sefardité stali výhradními dodavateli textilu pro osmanská vojska, což jim zajistilo stálý a důležitý příjem.

Těžba nerostného bohatství, konkrétně stříbra v blízkých dolech ve Siderokapsi, přestože nepřinesla tolik zisku jako textilní produkce, byla jednou z nejvýznamnějších v Osmanské říši a rovněž přispěla k ekonomickému vzestupu Sefarditů, především v průběhu 16. století, kdy osmanští vládcí trpěli akutním nedostatkem drahých kovů.

V 16. století se v souvislosti s ekonomickou a demografickou konjunkturou Soluň stala rovněž věhlasným centrem židovské vzdělanosti. V místních *ješivách* působili sefardští učenci, jejichž prestiž byla uznávána v celé židovské Diaspoře. Působil zde, mezi mnohými, i

³⁸ Z hlediska právního existovala od počátku nerovnost mezi Sefardity a Romanioty. Zatímco Romanioty byli sultánem označováni jako *sürgünlü*, „deportováni“ (toto označení se vztahovalo na obyvatelstvo, které bylo transportováno podle potřeb demografického plánování osmanských úřadů), Sefardité měli výsadní status *kendi gelen*, to jest „dobrovolně přichozí“, který jim zajišťoval řadu privilegií.

³⁹ Podle osmanského sčítání lidu z let 1520-1530 v Soluni bylo z celkového počtu 4 863 domácností 2 644 muslimských, 989 křesťanských a 1 229 židovských. Pro ilustraci porovnejme toto číslo s oficiálními údaji obdrženy téhož roku v Istanbulu, kde z celkového počtu 16 326 domácností bylo 9 512 muslimských, 5 162 křesťanských a 1 647 židovských (Benbassa, Rodrigue, 2002, s.88). Židé představovali v Soluni již tehdy celých 25,27%, oproti cca. 10% v Istanbulu. Počet židovských obyvatel se pak v průběhu 16. a 17. století postupně zvyšoval, až v roce 1613 dosáhl již zmíněných 68%.

známý talmudista Abraham Caro⁴⁰. V Soluni žili a působili rovněž známí učenci a mecenáši kastilského původu Don Juda Señor a Don Samuel Meir Benveniste (1440-1520), jehož knihovna byla v té době jednou z nejvýznamnějších v Osmanské říši. Jedním z předních rabínů té doby byl rabi Moises Almosnino (cca. 1510-1580), který neohroženě hájil židovské zájmy před *Vysokou Portou*⁴¹, a který je autorem slavného traktátu *Sefer haNagat haChajim*, přeloženého do španělštiny jako *Regimiento de la vida*.

Patrně nejvýznamnější osobností sefardské literatury byl Samuel Usque, bratr již zmiňovaného Abrahama Usque, vydavatele *Ferrarské Bible*, a autor literárně-historického díla *Consolação às Tribulações de Israel* (Útěcha strádajícím Izraele). Další literární osobností, která zasluhuje zmínku, je Gedalia ben Tam ibn Yahia, který přeložil do španělštiny *Dialoghi d'Amore*, vydané r. 1568 v Benátkách Judou Abravanelem (1464-1535), známějším pod pseudonymem Lev Hebrejský. Juda Abravanel byl synem již zmiňovaného kancléře Katolických králů Isaaca Abravanela a rovněž bratrem Samuela Abravanela, sídlícího v Soluni.

V tomto období se v soluňské společnosti prosazují zejména Sefardité pocházející z Kastilie. Tito *kastilyanos* se považovali za potomky hebrejského kmene Juda a představovali jakousi sefardskou aristokracii. Ačkoliv tato skupina nebyla v početní převaze, přesto se těšila největší společenské prestiži a její zvyky byly brzy přijaty ostatními židovskými skupinami. Tato skutečnost, jak uvidíme dále (4.2.), měla dalekosáhlé následky především na poli lingvistickém.

Šestnácté století, a především vláda Sulejmana I. Nádherného (1520-1566), bylo obdobím mocenské expanze a nákladných válečných podniků. Židé se stali životně důležitou složkou osmanské ekonomie a daně, které odváděli, byly zároveň nepostradatelným zdrojem financí. Mezi židovským *milletem* a tureckou vrchností se vytvořil specifický vztah, který však neměl svoji paralelu ve vztahu Turků s křesťany. V této době tedy dochází k prvním tenzím mezi židovskou a křesťanskou částí obyvatelstva, jež se projeví mnohem později.

---

⁴⁰ Jeho slavnější syn Josef Caro (1488-1575) v Soluni přebýval r. 1533 na své cestě do Svaté země, kde napsal své nejslavnější dílo *Bejt Josef* (Dům Josefův). Toto kompendium rabínského práva, jehož stručnější verze nese název *Šulchan Aruch* (Prostřený stůl), je dodnes považováno většinou ortodoxního židovstva za nejautoritativnější halachický spis. Pouze menší část ortodoxních komunit se přiklání k Maimonidovu *Mišne Tora*.

⁴¹ Pojem *Vysoká Porta* původně označoval sultánův rezidenční palác v Istanbulu. Později se tento pojem vztahoval na komplex budov, kde sídlil velkovezír, ministerstvo zahraničí a jiné vládní orgány. V přeneseném významu se rovněž používá pro označení Osmanské říše a její administrativy. V judeošpanělštině *La Sublima Puerta*.

Věhlas Soluně v období jejího rozkvětu byl tak veliký, že ji Josef Caro během svého pobytu neváhal označit za „plamen Izraele a korunu všeho židovstva“. Roku 1537 město obdrželo titul *Matka Izraele*⁴².

2.2.5.6. Stagnace osmanského panství a sabatiánská hereze

Na sklonku 16. století se začínají projevovat známky ústupu Osmanské říše z mocenského výsluní. Řada neúspěchů na evropských bitevních polích⁴³, spojená s opakujícími se roky neúrody a epidemiemi, které decimovaly osmanské obyvatelstvo, citelně oslabily nepříliš flexibilní ekonomiku říše. S konsolidací evropských zámořských kolonií se rovněž těžiště obchodu odklání ze středomořské do atlantické oblasti, působící osmanské ekonomii nemalé ztráty. Skupinou, která byla v této situaci přirozeně nejzranitelnější, byli Židé, jejichž zisky pramenily především z mezinárodního obchodu, a jejichž společenský status byl těžce vykoupen neustále se zvyšujícími daněmi.

V tomto období rovněž přestávají na osmanská území přicházet *maranové* ze Španělska a Portugalska, kteří volí ekonomicky atraktivnější destinace, především Livorno na Apeninském poloostrově či nizozemský Amsterdam. Se zastavením příchodu *maranů* je přerušen kontakt s Pyrenejským poloostrovem a sefardské obce se pozvolna izolují od zbytku Diaspory. Jak uvidíme dále, tato skutečnost se významně promítne i do jejich lingvistické situace.

Ekonomická a sociální krize, která propukla v 17. století, nezasáhla výlučně Osmanskou říši. Evropa se v této době zmítá ve víru devastujících náboženských válek, které za sebou zanechávají sociální a ekonomickou spoušť. V tomto období nejistoty a zmaru se začínají prosazovat, jak mezi Židy, tak i mezi křesťany, různé mystické směry, které vyústí v otevřené projevy milenarismu a mesianismu.

Po celou dobu trvání Diaspory (tj. od roku 70 n.l.) uchovávali Židé v exilu naději na návrat na Sión a na příchod Mesiáše. Složitě kalkulace data jeho zjevení se staly základem studia Kabaly, mystického směru judaismu založeném v raném středověku na Pyrenejském poloostrově, kde vzniklo také jeho ústřední dílo, kniha *Zohar*⁴⁴.

⁴² Stejným titulem se ve středověku honosila například i katalánská Girona, která byla v té době významným centrem rabínské exegeze a studia Kabaly.

⁴³ První významnou porážku zaznamenala osmanská vojska r. 1571 u Lepanta. Vojsko sultána Selima II (vl. 1566-1574) se zde utkalo s armádami a flotilami Svaté ligy pod záštitou papeže Pia V. (papežem 1566-1572). Mezi další vojenské neúspěchy Osmanů jmenujme například tažení v Polsku či v Persii. Později v 17. a 18. století dvě turecké války, vedené proti Svaté alianci v letech 1684-1699 a 1714-1718.

⁴⁴ Její autor, nebo spíše kompilátor, Moše de Leon (1250-1305) v ní shromáždil texty, které doposud tvořily součást ústní tradice židovského mysticismu. Kniha *Zohar* se stala ústředním studijním kabalistickým textem. Po vyhnání Židů z Pyrenejského poloostrova se studium Kabaly přesunulo do východního středomoří, především do

Každá katastrofa, která postihla židovský národ, byla náledována intenzivním úsilím o kalkulaci přesného okamžiku příchodu Mesiáše. V průběhu židovských dějin bylo takto určeno několik dat a rovněž se v této souvislosti objevilo několik falešných mesiášů. Je třeba poznamenat, že sefardští Židé byli zřejmě náchylnější k tomuto druhu mystických projevů, než Židé aškenázští. Nespornou roli v tomto ohledu sehráli i *maranové*, kteří nestandardní povahou své religiozity dospěli k jakémusi heterodoxnímu pojetí víry, se silnými tendencemi k iluminismu a mystice.

Prvním novodobým falešným mesiášem byl jistý David Reubeni, dobrodruh který se r. 1524 v Benátkách prohlásil za knížete jednoho ze ztracených izraelských kmenů. Reubeni dokonce získal audienci u papeže Klementa VII. (papežem 1523-1534), kterého se pokusil přesvědčit, aby vyzbrojil židovský národ a pomohl mu opětovně dobýt Svatou zemi. I když se mu podařilo oslovit pouze málo příznivců, přesto zprávy o návratu ztracených izraelských kmenů padly na úrodnou půdu, a to jak v židovském, tak i v křesťanském světě⁴⁵.

Další postavou, která podpořila mesianistická očekávání v židovských obcích napříč Evropou byl Diego Pires, konvertita, který po návratu k judaismu přijal jméno Solomon Molho. Tohoto soluňského rodáka intenzivní studium Kabaly dovedlo až k přesvědčení, že je samotným Mesiášem. Poté, co úspěšně předpověděl vydrancování Říma císařskými vojsky (r. 1524), modlil se před jeho branami celých třicet dní za jeho zatracení, pročež byl odsouzen za kacířství a upálen (Mazower, 2005, s. 70).

Zdaleka nejpozoruhodnější mesianistický prorok však měl teprve přijít a Soluň se měla stát jeho hlavním působištěm.

Ekonomická krize, jejíž první známky se začaly projevovat na sklonku 16. století, zasáhla Osmanskou říši plně ve století následujícím. Neustálý sled nákladných vojenských tažení, které pozvolna redukovaly vliv Osmanů na vývoj evropské politiky, zatěžoval obyvatelstvo

---

Soluň a Safedu v Palestině. V tomto centru pak dosáhla svého dalšího vrcholu v interpretaci Isaaka Lurii (1534-1572), který stojí u zrodu tzv. luriánské kabaly. Luriánská Kabala později vyústila ve dvě další hnutí, sabatianismus (kterým se budeme okrajově zabývat dále) a chasidismus.

⁴⁵ Izraelský národ se skládal ze dvanácti kmenů (tento počet je však spíše symbolický), které vzešly ze dvanácti synů Jákobových. Jejich jména jsou Rúben, Šimeón, Lévi, Juda, Dan, Neftalí, Gád, Ašer, Isachar, Zabulón, Josef a Benjamín. V roce 722 př. n. l. bylo deset z těchto kmenů (tj. vyjma kmenů Juda a Benjamín) deportováno Asyřany mimo svá původní území a následně asimilováno cizím obyvatelstvem. Na základě této epizody vznikla řada teorií, podle kterých tyto kmeny žijí skryty mezi ostatními národy a zachovávají náboženství svých praotců. Až nadejde okamžik příchodu Mesiáše, tyto ztracené kmeny vyjdou ze svého vyhnanství, aby se připojily ke zbylým dvěma a podílely se na obnově Božího Izraele (viz především židovský apokalyptický spis 4. Kniha Ezdrášova, rovněž novozákonní zjevení Janovo).

Příběh o deseti ztracených izraelských kmenech má své místo i v učení milenarismu, který hovoří o tisícileté pozemské vládě Krista, na jejímž sklonku bude obnoveno Boží království. Milenarismus zažil významnou obrodu v souvislosti s rozkolem v západoevropském křesťanství. Protestanté věřili, že shromáždění všech kmenů Izraele je nezbytným předpokladem pro jejich konverzi a pro znovunastolení vlády Kristovy. Na základě tohoto přesvědčení byli Židé znovu oficiálně přijati do Anglie r. 1655.

neúměrně vysokými daněmi. Současně docházelo k decentralizaci státní moci ve prospěch zkorumpovaných úředníků, jejichž zvrůle se stávala pro obyvatelstvo neúnosnou. Atmosféra sociálního a ekonomického chaosu vyvrcholila za krutovlády Murada IV. (1623-1640), vladaře sice velmi inteligentního, avšak nepochybně psychicky narušeného. Když k takto ponurému obrazu přičteme dva ničivé požáry, které zasáhly Soluň v letech 1623 a 1628, není překvapením, že Židé svoji tehdejší situaci přirovnávali s nejkrušnějšími časy egyptského otroctví (Nehama, 1959, s. 71).

Právě v tomto dějinném okamžiku křesťanští milenaristé dospěli k názoru, že tisícileté království prorokované ve Zjevení Sv. Jana mělo být dovršeno r. 1666, plných tisíc let po datu 666, stanoveného na základě kombinace číselných hodnot hebrejských písmen, ג' קס"ו , tj. označení císaře Nerona. K témuž datu dospěli i židovští kabalisté (Nehama 1959, s. 93). Osobností, která se měla stát středobodem dramatických událostí, které poznamenaly život nejen soluňské sefardské obce, ale ve větší či menší míře i život židovských obcí v celé Diaspoře, byl Šabtaj Cvi.

Šabtaj Cvi se narodil r. 1626 ve Smyrně a v mládí intenzivně studoval knihu *Zohar*. Ve velmi raném věku se mu podařilo dosáhnout obdivuhodného vzdělání v otázkách židovského práva, avšak jeho nevyrovnaná a vypjatě emocionální osobnost ho předurčovala k dráze exaltovaného mystika. Během svého pobytu v Jeruzalémě navázal spolupráci s mladým rabínem Nathanem z Gazy (1644-1680), který se stal organizátorem a samozvaným prorokem jeho učení. Nathan z Gazy také utvrdil zpočátku značně tápajícího Cviho v přesvědčení, že právě on je očekávaným Mesiášem.

Poprvé Cvi veřejně vystoupil v Soluni r. 1659, kdy ke zděšení shromážděného sefardského představenstva nahlas vyslovil Boží jméno, čímž na sebe uvalil kletbu a byl nucen město opustit⁴⁶.

Když do města vstoupil podruhé, předcházela ho již pověst vykupitele a následovaly davy stoupenců. Šabtaj Cvi se r. 1666 veřejně prohlásil za Mesiáše a vyzval židovské společenství ke zrušení židovského Zákona. Tisíce jeho stoupenců zanechaly veškerého pozemského snažení a chystaly se na odchod do země svých praotců. Osmanské židovstvo upadlo do kolektivního mesianistického transu, který neměl dosud obdoby. Šabtaj Cvi, jehož záliba v rituálním porušování Zákona vzbudila od počátku pohoršení a nedůvěru ze strany konzervativních rabínů, získal své stoupence především v řadách *maranů*, o jejichž náboženském nonkonformismu již byla zmínka.

⁴⁶ Vyslovení posvátného tetragramu Božího jména bylo ve starém Izraeli vyhrazeno pouze Veleknězi při bohoslužbách v jeruzalémském Chrámu, od jehož zničení nebylo vysloveno. Podle esoterické tradice bude dovoleno Boží jméno vyslovit pouze tehdy, až přestane existovat pozemský svět a národ izraelský bude vykoupen ze svého vyhnanství.

Vysoká Porta zpočátku sledovala šílenství kolem Šabtaje Cviho se směsicí pohrdání a lhostejnosti, avšak v okamžiku, kdy se sociální bouře začala negativně promítat do státní ekonomiky, rozhodla se zakročit. Cvi byl povolán na sultánův dvůr do Istanbulu, kde mu byla nabídnuta možnost konvertovat k islámu, v opačném případě ho čekala smrt. Šabtaj Cvi zvolil první možnost a přestoupil na islám pod jménem Aziz Mehmed Efendi. Pod svou novou identitou rovněž přijal funkci vrchního strážce palácových bran. Je však jisté, že muslimem se stal pouze na oko a dál tajně vyznával své učení (Sadek, 2002, s.164).

Mezi jeho stoupenci byla jeho apostaze přijata zprvu s rozpaky. Záhy však zvítězilo přesvědčení, že Mesiáš svým přestupem na islám pouze zkouší pevnost jejich víry a že se jedná o jakýsi čin sebeobětování. Pozitivně byl jeho čin přijat zejména *maranskými* kruhy, pro které byla konverze a tajné praktikování judaismu po dlouhou dobu realitou, a kteří v jeho činu rovněž našli ospravedlnění pro svoji vlastní apostazi. Část sabataistů následovala svého duchovního vůdce a rovněž přestoupila na islám. Tato sekta, vyznávající jakousi heterodoxní verzi islámu s četnými prvky judaismu, byla Židy nazývána *minim* (apostaté), zatímco muslimy *dönme* (konvertité), avšak sama se nazývala *ma'amin* (věřící). *Ma'amin* v Soluni existovali jako nezávislá náboženská menšina až do řecko-turecké výměny obyvatelstva r.1923, kdy byli přičtení k muslimskému obyvatelstvu a deportováni do Istanbulu, kde jejich komunita existuje dodnes⁴⁷.

Konec 17. století a století 18. je poznamenáno ještě více se prohlubující krizí. Na poli mezinárodních vztahů (zejména po porážce u Vídně r. 1683) Vysoká Porta vstupuje do defenzívy. Během 18. století se ekonomická a kulturní propast mezi stagnující Osmanskou říší a Evropou prohlubuje.

V tomto obtížném období se pro Židy, jakožto náboženskou menšinu zatíženou vysokými daněmi, stává životně důležité postupovat před státní mocí jednotně, a tak se r. 1680 všechny soluňské židovské obce sjednocují pod společné centrální vedení. V čele soluňských Židů bude od této chvíle stát triumvirát rabínů, kteří mají k dispozici sedmičlennou radu a tři rabínské soudy pod vedením rabínských soudců, *dajanim*. Tyto soudy nadále řeší otázky týkající se rodinného, dědického a pozemkového práva. Zároveň si jednotlivé obce zachovávají své školy a filantropické spolky.

Všeobecné klima stagnace se pochopitelně odráží i v kulturním životě osmanského židovstva. Soluňská židovská obec, od druhé poloviny 17. století výrazně oslabená odštěpením velkého množství stoupenců sabatianismu, se izoluje od zbylých částí Diaspory. Mezi

---

⁴⁷ Další sabatiánský směr vznikl v 18. století v Polsku, kde se Jaakov Frank prohlásil za nástupce Šabtaje Cviho a založil náboženský proud, nazvaný po svém zakladateli nazývá frankismus. Přívrženci této židovské sekty se navenek hlásili ke katolicismu, avšak zároveň tajně vyznávali jakousi heretickou formu judaismu. Frankismus získal nejvíce stoupenců v Polsku a ve střední Evropě, kde jeho vliv přetrvával až do 19. století.

obyvatelstvem, bezesporu následkem všeobecné letargie a deziluze, klesá zájem o náboženské studium a současně narůstá počet zájemců o různé okultní nauky. Intelektuální činnost rabínů se omezuje na řešení formalit a lokálních právních sporů a progresivní myšlenkové proudy, které se v této době prosazují v evropském myšlení, sem pronikají velmi obtížně⁴⁸.

Z tohoto neutěšeného stavu bylo soluňské židovské obyvatelstvo probuzeno až díky osvíceným aktivitám učence Jaakova Culiho (1685-1732), který se pokusil své zbloudilé souvěrce přivést zpět ke studiu sakrálních židovských textů. Pro tento účel se rozhodl sepsat monumentální dílo které nazval *Me'am Lo'ez* (Od národa cizího jazyka), a které mělo být kompilátem čtivých komentářů a didaktických příběhů ke každé z knih Tóry. Aby oslovil co největší počet čtenářů a také proto, že znalost hebrejštiny mezi sefardským obyvatelstvem v posledním období dramaticky klesla, rozhodl se Culi své dílo sepsat v judeošpanělštině. Sám iniciátor projektu však za svého života stačil vydat pouze první svazek, věnovaný knize Genesis (1730). Druhý svazek, věnovaný knize Exodus, byl dokončen r. 1733 Culiho žáky. Dále se projektu chopili Culiho následovníci a poslední, celkem sedmnáctý díl vyšel až r. 1889. *Me'am Lo'ez* se záhy stal nejpopulárnějším a zároveň nejrozsáhlejším dílem napsaným v judeošpanělštině. Od vydání prvního svazku se stal tradiční četbou sefardských rodin, přičemž mezi chudými vrstvami často představoval jedinou knihu v domácnosti (Benbassa, Rodrigue, 2002, s. 176). Jeho hebrejský překlad je dodnes oblíbeným dárkem k příležitosti *bar micva* (Kaplan, viz bibliografie)⁴⁹.

2.2.5.7. 19. století: reformy a okcidentalizace osmanské společnosti

Ke kulturní renesanci a novému rozmachu soluňské sefardské obce dochází až v polovině 19. století.

Počínaje koncem 18. a v průběhu 19. století ekonomická a mocenská krize Osmanské říše vyúsťuje v její pozvolný a nezadržitelný rozpad ve prospěch nových balkánských národních států, pod přímým či nepřímým vlivem západoevropských mocností. Roku 1830 vzniká řecké království (Soluň, hlavní město Makedonie zůstane v osmanských rukou až do r. 1912), Berlínský traktát, uzavírající turecko-ruskou válku (1877-1878) pak Osmanskou říši oklešťuje o většinu evropských provincií.

⁴⁸ Tato kulturní izolace však paradoxně a zároveň logicky vytváří ideální prostředí pro formaci svébytného judeošpanělského jazyka, který se na územích osmanské říše vyvíjí zcela mimo rámec soudobé normy španělštiny (viz 4.).

⁴⁹ *Me'am Lo'ez* byl vydán celkem osmkrát, přeložen do hebrejštiny byl až r.1967. Anglický překlad, nazvaný *Torah Anthology*, byl vyhotoven pod vedením amerického ortodoxního rabína Aryeha Kaplana (1934-1983) a vydán v letech 1977-1985. *Me'am Lo'ez* byl rovněž r. 1964 přeložen do španělštiny na Univerzitě v Granadě, avšak tento překlad se netěší velkému zájmu především vinou četných nepřesností a dezinterpretací.

Rostoucí západoevropský vliv se v 19. století projevuje i v interním politickém vývoji Osmanské říše. Po Napoleonských válkách, které definitivně rozhodují o rozdělení sil v Evropě, se osmanští panovníci po vzoru evropských mocností snaží vnitřní reformami a centralizací státní moci stabilizovat říši. Pozvolna, a nikoliv bez ostrých protestů konzervativních muslimských vrstev, zavádějí strukturální a sociální reformy.

Po vojenských reformách Selima III. (vl. 1789-1807) následovaly po roce 1830 reformy administrativy, které v důsledku vyústily v proklamaci ústavy (1876). Sultán Mahmud II. (vl. 1808-1839) na jeho úsilí navázal další fází reforem a r. 1826 definitivně zrušil kastu *janičářů*. Jeho nástupce Abdulmecid (vl. 1839-1961) pak proklamací *Gülhane* zahájil fázi tzv. *Tanzimatu* (reorganizace), jehož prostřednictvím přispěl k okcidentalizaci, centralizaci a sekularizaci říše. Edikt *Gülhane* zajišťoval právní a fyzickou bezpečnost všech osmanských poddaných a jejich rovnoprávnost před zákonem, nezávisle na jejich náboženském vyznání. Tento základní krok, který znamenal zrušení dosavadního muslimského řádu, založeného na inferioritě nemuslimských poddaných, byl utvrzen v letech 1856 (Pařížská smlouva, konec Krymské války) a 1869 (Národnostní zákon)⁵⁰.

Se západoevropskými vlivy do Osmanské říše přichází i průmyslová revoluce a s ní i oživení obchodu, jehož hlavní hnací silou je rostoucí poptávka po západoevropském zboží. Soluň, nacházející se na křižovatce obchodních tepen spojujících Evropu s Asií, prožívá novou ekonomickou konjunkturu, ze které profitují zejména sefardští Židé, byť se stále jedná o poměrně úzkou vyšší a střední sociální vrstvu – ekonomická situace větší části soluňského židovstva je nadále velmi tíživá a bude tomu tak až do počátku 20. století.

Několik ničivých požárů, které zachvátily Soluň během 19. století, poskytlo příležitost k asanaci a modernizaci městského centra, obývaného především Sefardity. Křivolaké a nepřehledné uličky, charakteristické především pro židovské čtvrti, byly rozšířeny, byla vybudována řádná vodovodní a elektrická síť a položena tramvajová dráha. Modernizován byl i obchodní přístav, byly zakládány nové finanční a obchodní společnosti, většina z nichž byla vlastněna Sefardity a rovněž Sefardity zaměstnávala. Zároveň do města přicházejí obchodní a bankovní domy ze západní Evropy a Soluň se pozvolna opět stává kosmopolitním, multikulturním centrem.

Koncem 19. století čítá židovská populace v Soluni přibližně 62 000 osob⁵¹.

⁵⁰ Viz především Benbassa, Rodrigue, 2002, s. 184-187.

⁵¹ Pro detailní analýzu situace soluňského židovstva v tomto období viz Molho (1996)

Modernizace (tj. okcidentalizace) osmanského židovstva byla ostartována především reformou školství a zavedením západního vzdělávacího systému. Tyto změny však nepramenily z interní iniciativy sefardských obcí, ale přišly zvenčí.

Roku 1860 byla v Paříži založena *Alliance Israélite Universelle* (dále AIU), filantropická organizace, která si kladla za cíl pozvednout intelektuální a materiální úroveň orientálního židovstva prostřednictvím sítě základních a středních škol, které nabízely židovské mládeži dostupné a moderní západní vzdělání v duchu *Haskaly* (židovského osvícenství) a emancipovaného judaismu západoevropského stříhu. U jejího zrodu stála takzvaná Damašská aféra (1840) při níž byla skupina Židů obviněna z rituální vraždy křesťanského mnicha a jeho sluhy. Obvinění Židé byli zatčeni a podrobeni mučení, následkem nehož někteří zemřeli, to vše za nečinného přihlížení západních mocností. V reakci na tuto událost se skupina vlivných a emancipovaných francouzských Židů rozhodla založit asociaci, která by nezištně asistovala Židům při jakémkoliv projevu bezpráví. Přestože aktivity AIU byly zaměřeny na jakoukoliv pomoc židovským komunitám, největší dopad měly její aktivity v oblasti školství. První chlapecká škola AIU byla v Soluni otevřena r. 1873 a v poměrně krátké době pak byla založena i škola pro dívky⁵².

Kromě AIU v Osmanské říši působily i jiné západoevropské organizace, které zde měly školská zařízení, např. italská *Società Dante Alighieri*⁵³, dále pak židovské organizace *Anglo-Jewish Association*⁵⁴ či německá *Hilfsverein der Deutschen Juden*⁵⁵. Mimoto zde existovaly rovněž různé křesťanské misijní školy. Nejvíce sefardských žáků a žákyň však bezesporu přijímala právě AIU⁵⁶.

---

⁵² Vzdělávací síť AIU zahrnovala výhradně základní a střední školy, netýkala se vysokého školství, neboť to bylo dostupné pouze elitám židovské společnosti, což bylo proti zásadám organizace. Místo toho AIU udělovala zvláště nadaným a finančně znevýhodněným studentům univerzitní stipendia. V *Bulletinu* AIU (Porgès, 1908, s. 36) je tato filozofie přímo vyjádřena: «Mais la création d'écoles supérieures, qui ne profiteraient qu'à une petite minorité (...) ne saurait rentrer dans les attributions de l'*Alliance*. Tout ce qu'elle peut et doit faire dans ce domaine, c'est d'accorder à des jeunes gens pauvres particulièrement doués des bourses qui leur permettent de fréquenter les établissements d'enseignement supérieur.»

⁵³ Zal. 1889 za účelem propagace italské kultury ve světě. Více na www.ladante.it.

⁵⁴ *Anglo-Jewish Association* (AJA) byla založena r. 1871 jako sesterská organizace AIU za účelem podpory židovských komunit na území Britského impéria. Více na webových stránkách www.anglojewish.co.uk.

⁵⁵ Organizace založená r. 1901 na podporu německých Židů a zrušena nacistickými úřady r. 1939 poté, co se jí podařilo napomoci 90 000 Židům opustit Německo. Více na www1.yadvashem.org.

⁵⁶ Pedagogický systém AIU bezesporu znamenal revoluci v tradiční sefardské společnosti. Svým důrazem na vzdělávání dívek, které byly tradiční orientální společností v tomto ohledu mnohdy opomíjeny, a spojením tradičních židovských hodnot a moderního všeobecného vzdělání, AIU rozhodujícím způsobem ovlivnila mentalitu mladých osmanských Sefarditů.

Vzdělávací práce AIU byla nepochybně nesmírně záslužná a zajistila celým generacím osmanských Sefarditů přístup k modernímu všeobecnému vzdělání, kterého by se jim v tradičních náboženských školách *talmud-tora* jistě nedostalo. Na druhé straně však v její činnosti lze spatřovat známky toho, co bychom mohli nazvat kurikulárním kolonialismem⁵⁷.

Postoje Alliance explicitně a velmi razantně vyjadřovaly pohrdání tradiční osmanskou sefardskou kulturou a spatřovaly ve své činnosti jedinou naději na intelektuální a morální záchranu osmanského židovstva. V citovaném *Bulletinu* organizace (Porgès, 1908, s. 41) tak kupříkladu najdeme následující konstatování :

Salonique, avec sa population juive de 75.000 âmes, offre l'exemple le plus frappant de l'oeuvre grandiose accomplie par l'Alliance eu sein du judaïsme ottoman. (...) L'influence de l'Alliance au point de vue intellectuel, moral et social est énorme. Presque tous les employés de commerce, la plupart des commerçants, des centaines de patrons, d'ouvriers, presque tous ont reçu chez nous l'instruction première. Avant 1873, le nombre des personnes cultivées de la communauté de Salonique était des plus restreints; on en compte aujourd'hui par milliers. Cette heureuse évolution est due exclusivement à l'Alliance, que seraient devenus sans elle les juifs de Salonique?

Toto dynamické období bylo rovněž svědkem rozkvětu židovského intelektuálního života. Tradicionalistické sefardské komunity byly zaujaty ideály rodícího se sionismu a socialismu, které zde díky místní široké dělnické základně získaly mnoho přívrženců. Sefardité zakládali velké množství různých společenských a politických spolků, množila se židovská periodika, vydávaná převážně v judeošpanělštině, v písmu *raši* (viz 3.4.2.)⁵⁸.

Změny na poli intelektuálním a sociálním byly přirozeně doprovázeny i hlubokými změnami na poli lingvistickém. Jediným vyučovacím jazykem škol AIU byla francouzština, která se velice rychle stala nejvlivnějším západoevropským jazykem v osmanské oblasti a zároveň také posledním, zato však nejvýznamnějším komponentem judeošpanělštiny⁵⁹.

2.2.5.8. Konec osmanského panství v Evropě, meziválečné období

Na přelomu 19. a 20. století žilo v Soluni cca. 62 000 Židů, kteří představovali přibližně polovinu obyvatelstva (Molho, 1996, s. 75). Počty členů židovské komunity podle dobových pramenů (především osmanských censů) mírně kolísají, nicméně v roce 1912 dosahují počtu

⁵⁷ Pro bližší charakteristiku metodologie a ideologie AIU viz 4.5.

⁵⁸ Pro detailní analýzu judeošpanělského tisku viz Molho (1996, 2002a), Ayoun (1999), Bunis (1999a, 1999b).

⁵⁹ O osudech judeošpanělštiny na přelomu 19. století a dále viz 4.4.

70 000, celých 56% obyvatelstva města. Ačkoliv v židovské společnosti vždy existuje malé procento velkých obchodníků a továrníků, vedle nepočetné střední vrstvy středních živnostníků a vykonavatelů svobodných povolání, 90% obyvatelstva žije v nepříliš příznivých ekonomických podmínkách (Rozen, 2005, s. 131).

I přes nepříznivou ekonomickou situaci je toto období v dějinách soluňské sefardské obce jedním z nejdynamičtějších. Židé zakládají, především inspirováni francouzskými vzory, zprostředkovanými zejména AIU, četné kulturní a společenské spolky a vydávají na 50 periodik, většinou v judeošpanělském jazyce. Z ideologického hlediska se obec dělí na tři politické bloky, tj. na sionisty (židovské nacionalisty), komunisty (menší procento) a asimilacionisty, kteří podle francouzského a německého vzoru prosazují ideál moderního, sekularizovaného židovstva. Kromě toho zde existuje stále velmi vlivná vrstva konzervativních rabínů, kteří mají v dosud značně tradiční sefardské společnosti silnou pozici (Molho, 1993, s. 68). Střet moderních myšlenkových proudů a západoevropského životního stylu s tradicionalismem některých sefardských vrstev se stane pro toto období rovněž charakteristickým (Bunis 1999)⁶⁰.

Když v roce 1912 řecké jednotky vítězně vstupují do Soluně, Židé, představující více než polovinu obyvatelstva, reagují rozpačitě. Především Sefardité, po staletí zažívající kulturní nezávislost na osmanské moci a zároveň přizpůsobení osmanské blízkovýchodní kultuře, ke které bezesporu pociťují větší afinitu než k řecké kultuře ortodoxní, se jen ztěží mohou identifikovat s myšlenkou řeckého národního státu. Jejich nedostatek entuziazmu je pochopitelně vnímán jak soluňskými Řeky, tak i řeckými úřady, což velmi brzo vede k nárůstu interkomunitních tenzí (propagovaných zejména řeckým nacionalistickým listem *Makedonia*) a k protižidovským aktům vandalismu a násilí (Pierron, 1996, 79). Řekové chovají k Židům nedůvěru právě pro jejich tradiční sympatie k Osmanům, mimoto ekonomická hegemonie Sefarditů začíná být Řekům, jejich tradičním rivalům v obchodní sféře, trnem v oku.

V první polovině 20. století je pak soluňská židovská obec zasažena dvěma ranami, ze kterých se již nevzpamatuje. První ranou je ničivý požár r. 1917 (*el Gran Fuego*), během něhož lehlo popelem celé městské centrum a druhou pak řecko-turecká výměna obyvatel r. 1923, která učinila Soluň po 450 letech opět zcela řeckým městem.

---

⁶⁰ Z mezinárodně-politického hlediska je počátek 20. století labutí písní osmanského panství v Evropě. Osmansko-italská válka o ostrovy Dodekanesu (1910-1912) a zejména pak dvě balkánské války mezi novými balkánskými národními státy Řeckem, Bulharskem a Srbskem a Osmanskou říší o rozložení sil na Balkáně (1912-1913) činí definitivní tečku za osmanskými dějinami na území Evropy. Versailleská mírová dohoda (1918) s konečnou platností definuje hranice Osmanské říše, které od této chvíle zůstávají omezeny na území dnešního Turecka. Balkánské války mají rovněž za následek anexi oblastí jižní Makedonie a Thrákie Řeckým královstvím.

Požár z r. 1917 vystupuje v sefardské kolektivní paměti jako jedna z nejtragičtějších událostí, které soluňskou obec postihly. Existuje několik verzí o tom, kterak požár vznikl. Podle jedné z nich (Saporta y Beja, 1982) neopatrná řecká stařenka převrhla při vaření svůj *brasero* (ohřívadlo), z něhož se vysypaly řeřavé uhlíky a zapálily kuchyň. Odtud se pak požár rozšířil do celého židovského města. Další verze přikládají požár za vinu Řekům, kteří zničením židovské čtvrti chtěli zvrátit poměr sil ve městě⁶¹. Jisté je, že požár během tří dnů zničil na 8 000 obydlí, z nichž 7 000 bylo židovských, a zanechal doslova ze dne na den 70 000 lidí (z nichž drtivá většina, cca. 50 000, byli sefardští Židé) bez střechy nad hlavou a zcela bez prostředků (Pierron, 1996, s. 96).

Vzhledem k tomu, že se katastrofa odehrála uprostřed první světové války, přicházela zahraniční humanitární pomoc velice pozvolna. Po požáru byli ti Sefardité, kteří nenašli útočiště u příbuzných, ubytováni ve stanech a provizorních chatrčích, ve kterých mnozí zůstali až do počátku druhé světové války (Bowman, 1988, s. 71). V rekordně krátké době po požáru provizorní řecká vláda Eleftheria Venizela zkonfiskovala soukromé pozemky v centru města a zahájila velkorysý plán reurbanizace Soluně, který svěřila francouzskému architektovi Ernestovi Hébrardovi, a který měl navždy změnit dosud židovsko-osmanskou tvář města. Tento postup vzbudil velmi rozhořčené reakce ze strany postiženého (především židovského) obyvatelstva (Morcillo, 1999) a měl za bezprostřední následek emigraci početné skupiny Sefarditů ze země (viz 2.3.1.).

Událostí, která definitivně změnila etnické rozložení soluňského obyvatelstva, pak byla výměna obyvatel mezi Řeckem a Tureckem, která následovala po řeckém maloasijském tažení (1918-1923).

Během první světové války bylo Řecko rozděleno na dvě zóny, z nichž jižní, v rukou krále Konstantina I. (1868-1923), byla nakloněna Centrálním mocnostem, zatímco na severu Eleftherios Venizelos založil alternativní provizorní vládu, která se přikláněla na stranu Spojenců. Během válečného konfliktu především Velká Británie a Francie přislíbily Venizelovi podporu při realizaci tzv. *Megali idea* (Velké myšlenky), tj. rozšíření řeckého teritoria o Istanbul a maloasijská území, která tradičně spadala do oblasti helénského kulturního vlivu a kde žilo vysoké procento řeckého ortodoxního obyvatelstva.

Povzbuzen porážkou Turecka vyslal Venizelos do Anatólie početné vojsko, které však narazilo na tvrdý odpor turecké Revoluční armády, shromážděné generálem Mustafou Kemalem (později řečeným *Atatürk*).

Když se pak v roce 1920 v Řecku uskutečnily parlamentní volby, ve kterých zvítězili monarchisté, pozastavily západní mocnosti podporu řecké vojenské operace. Kromě toho

---

⁶¹ Jak se mi podařilo zjistit, zdá se, že tento názor přetrvává mezi soluňskými Sefardity dodnes.

Mustafa Kemal zahájil svůj projekt výstavby moderního sekularizovaného tureckého státu, který se náhle profiloval jako užitečný spojenec na Bosforu. Vinou tohoto nečekaného obratu zůstala řecká vláda ve své maloasijské kampani zcela osamocena. Následky byly katastrofální. Řecká vojska v Anatólii byla zahrnuta do řeckých enkláv na egejském pobřeží, především do Smyrny, kde sídlilo nejvyšší procento řeckého obyvatelstva. Turecká vojska město obklíčila, poté zapálila a za stálé palby z vojenských lodí, kotvicích u pobřeží, zmasakrovala na 12 000 řeckých civilistů (Pentzopoulos, 2002, s. 46). Násilnosti byly ukončeny až zákrokem západních mocností a Laussanskou mírovou dohodou (1923), ve které se oba státy zavázaly k transferu svých národnostních menšin na svá území. Přesuny postihly celkově téměř 1 500 000 maloasijských Řeků a 500 000 makedonských a thráckých Turků, přičemž rozhodujícím identifikačním kritériem bylo náboženské vyznání (Pentzopoulos, 2002, s. 98, Weithmann 1995, s. 268).

Příchod tak velkého množství přistěhovalců (nasměrovaných Venizelovou administrativou především do Soluně, jediného řeckého města, kde Řekové nepředstavovali většinu) nesmírně zatížilo infrastrukturu města a poprvé v jeho dějinách od odbytí Osmany postavilo Židy do pozice etnicko-náboženské minority.

Následná helenizace měla za následek další vlny židovské emigrace, především do Palestiny, Spojených států a Francie (3.2.1.). Zároveň se Řecko stalo poprvé ve své historii etnicky homogenním státem.

2.2.5.9. Druhá světová válka

Na prahu druhé světové války žilo v Soluni cca. 55 000 Židů z celkových 75 000 židovských obyvatel Řecka (Bowman, 1988, s. 64-65). Podstatná část jich byla parciálně asimilovaných, k čemuž nepochybně přispěla řada vládních direktiv, včetně požadavku na helenizaci učebního kurikula židovských škol.

V první fázi války (1940-1941) se četní řečtí Židé aktivně zapojili do vojenských operací i do jejich podpory v zázemí. Zlom nastal roku 1941, kdy německá vojska dobyla Soluň. Okamžitě zde byly zavedeny Norimberské rasové zákony a od podzimu téhož roku začali nacisté (kteří svoji politiku „konečného řešení“ již předtím aplikovali na území Jugoslávie a Chorvatska, Bulharský případ byl stále v jednání) plánovat deportaci židovských obyvatel. Vrchní soluňský rabín Tzvi Koretz byl jmenován prostředníkem mezi německými okupačními úřady a židovskou komunitou. Jeho nejednoznačná úloha v následné tragédii je předmětem odborných studií (viz např. Rozen, 2005), jisté však je, že se dopustil řady zásadních chyb, které deportaci soluňských Židů uspíšily⁶².

⁶² Patrně nejzávažnější z nich bylo vydání německým úřadům kompletních seznamů židovského obyvatelstva.

V červenci 1942 byli všichni židovští muži ve věku 18-45 let shromážděni na Náměstí svobody a poté odvedeni na nucené práce. Židovská obec se snažila zajatce vykoupit nabídkou 3, 5 miliardy drachem. Nakonec se podařilo shromáždit pouze 2 miliardy, místo zbylé částky se Židé vzdali nároku na pozemek židovského hřbitova, o který již ve 20. letech usilovala Venizelova vláda a na kterém se dnes rozkládá Aristotelská univerzita (Rozen, 2005, s. 116). Mezi 15. březnem a 11. srpnem 1943 bylo téměř 48 000 Židů řecké národnosti (z nichž 43 850 pocházelo ze Soluně) soustředěno do provizorního *ghetta* a přes intenzivní protesty řecké vlády a Mezinárodního červeného kříže deportováno do Osvětimi⁶³.

Mezi těmi, kdo se zachránili, byl určitý i počet Židů ze středních vrstev, kterým především španělský a italský konzulát narychlo poskytnuly pasy. Tito cizí státní příslušníci, společně s těmi, kdo se stali občany některého z evropských států již před válkou, byli nacistickými úřady deportováni do tábora v Bergen-Belsenu, kde byli zadrženi pro účely výměny za špióny a válečné zajatce a později převzati Židovskou agenturou.

Z 43 850 deportovaných obyvatel soluňské sefardské obce se jich po válce vrátilo pouze 1950, což představovalo méně než 4% z původního počtu. Během druhé světové války se rovněž 600 až 1 000 Židů zapojilo do řeckého odboje, ať již přímo v partyzánských oddílech, nebo v rámci podpůrných sil v zázemí. Většina těch, kterým se podařilo přežít, emigrovala po válce do Izraele.

2.2.5.10. Současnost

V současné době čítá soluňská sefardská obec přibližně 1 200 členů, většina z nichž je plně helenizována. Obec provozuje tři synagogy, kulturní centrum, které zastřešuje i společnost *Ladino Society* pro zachování a revitalizaci sefardského jazyka, dále pak Muzeum soluňské židovské obce a archiv, základní židovskou školu *Talmud Tora*, domov důchodců *Saul Modiano* a další instituce.

Představenstvo obce se aktivně zasazuje o propagaci sefardské kultury a jazyka pořádáním různých seminářů, jazykových kurzů a mezinárodních konferencí, ve spolupráci s izraelskými výzkumnými centry a univerzitami. Pro podrobnější charakteristiku současné situace soluňské sefardské obce viz část III. této práce.

---

⁶³ Celkový počet řeckých Židů, deportovaných za druhé světové války do nacistických koncentračních táborů činí přibližně 60 000 (Bowman, 1988, s. 73)

2.3. Sefarad III

Zcela na závěr se dostáváme k třetímu termínu, který podle Weinreicha (1980) tvoří součást interní diferenciací pojmu *Sefarad*, totiž k takzvané druhé sefardské diaspoře. Touto druhou diasporou jsou míněny ty oblasti, kam Sefardité emigrovali z oblastí *Sefaradu II*, především ze severní Afriky a území bývalé Osmanské říše.

2.3.1. Francie

Emigrace osmanských Sefarditů do Francie se uskutečnila především od konce 19. století a byla usnadněna vzdělávací činností AIU, která poskytla svým absolventům frankofonní vzdělání. Oproti jiným židovským obcím ze Soluně odcházeli především majetní a ekonomicky silní Sefardité, zatímco z ostatních obcí emigrovali především členové ekonomicky slabších vrstev (Bowman, 1998, s. 71).

Ve 20. a 30. letech 20. století dochází k nové vlně emigrace, způsobené především řadou nepříznivých událostí, mezi kterými na prvním místě figuruje požár r. 1917 a příchod řeckých utečenců z Malé Asie (2.2.5.8.)⁶⁴.

Především v druhé polovině 20. století pak do Francie přichází velké množství Sefarditů ze Severní Afriky (především z Alžírsko, Maroka a Tuniska), kteří prakticky zdvojnásobili francouzskou židovskou populaci, takže v dnešní době je třetí nejvýznamnější v Diaspoře, po Spojených státech a Rusku (Rahmani, 1999).

V současné době žije ve Francii cca. 600 000 Židů, z nichž přibližně polovina je tvořena Židy sefardskými. Ti žijí především na pařížské periferii a na jihovýchodě země (Montpellier, Béziers, Carcassonne, Marseille aj.)⁶⁵.

Pro přehled francouzských center a institucí, zaměřených na výzkum a propagaci sefardské kultury a jejího jazyka, viz část III, 4.2.3.

2.3.2. Palestina a stát Izrael

Emigrace Sefarditů do Palestiny započala již v poslední třetině 19. století, v přímé návaznosti na vlnu sionistického hnutí. Další vlny přistěhovalectví se pak uskutečnily ve 20. letech v reakci na zhoršující se sociální a ekonomickou situaci Židů v Řecku. V této době sem přichází přibližně 6 000 Sefarditů (Nehama, 1935b, s. 23).

---

⁶⁴ Nehama (1935b, s. 23) v této souvislosti hovoří o 20 000 soluňských Sefarditech, kteří emigrovali především do Paříže.

⁶⁵ Viz Rahmani (1999).

Veliké množství evropských Židů kteří přežili Holokaust se po roce 1945 rozhodlo pro emigraci do Palestiny. Organizovaná imigrace *Alija Bet*, v provozu již od r. 1938, se uskutečňovala převážně ilegální cestou a byla řízena židovskou podzemní organizací *Hagana* (obrana), která měla za úkol prolomit blokádu Velké Británie, pod jejímž mandátem se Palestina nacházela až do r. 1948⁶⁶.

Zajímavým rysem sefardské imigrace do Izraele je, že se zde jednotlivé sefardské skupiny usazovaly podle místa původu v Diaspoře, tj. reprodukovaly situaci v Soluni po roce 1492, kdy se jednotlivé kongregace koncentrovaly podle místa provenience na Pyrenejském poloostrově (2.2.5.4.). Obnovování sociálních vazeb a udržování společných zvyklostí, včetně společného jazyka (v případě první generace přistěhovalců), napomáhalo především zpočátku Sefarditům čelit kulturnímu tavicímu kotli, jakým byla izraelská společnost.

V současné době existují v Izraeli početné sefardské komunity (nejvýznamnější z nich v Tel-Avivu a Haifě), které však podléhají progresivní lingvistické asimilaci. V izraelském *Knesetu* (parlamentu) je poměrně silná strana *Shas*, která na politické scéně zastupuje zájmy ortodoxních Sefarditů.

Pro výčet institucí, zaměřených na studium, uchování a propagaci sefardské kultury viz část III, 4.2.1.

2.3.3. Spojené Státy, jižní Amerika

Veliký počet Sefarditů rovněž ve 20. a 30. letech a později v době poválečné zamířilo do Spojených Států. Početné sefardské komunity nalezneme především v New Yorku, Seattlu, Chicagu a Philadelphii.

V roce 1942 byla v New Yorku založena organizace *Central Sephardic Jewish Community of America*, která reprezentovala a zároveň podporovala sefardské přistěhovalce v USA. Roku 1973 byla nahrazena *American Sephardic Jewish Federation* (www.americansephardicfederation.org).

Mezi významnými odborníky z oblasti amerických sefardských studií figurují hispanisté Joseph A. Silverman a Samuel G. Armistead⁶⁷ či José Maír Bernardete⁶⁸. V sefardských

⁶⁶ Název *Alija Bet* (*Alija* – přistěhování „B“) označuje ilegální přistěhovalectví v kontrastu k *Alija Alef*, oficiální imigraci, která byla britskými úřady povolena a která byla zejména po podepsání *Bílé knihy* (1939) mizivá.

⁶⁷ Viz zejména jejich publikaci *Judeo-Spanish Ballads From New York: Collected by José Maír Bernardete*. University of California Press, 1982.

⁶⁸ Viz zejména *Hispanic Culture and Character of the Sephardic Jews*. New York: Hispanic Institute in the United States, 1953.

studiích z pohledu sociolingvistiky je patrně nejvýznamnější Joshua A. Fishman⁶⁹, dále například Tracy K. Harris⁷⁰.

Rovněž ve Spojených státech se sefardská kultura a především judeošpanělský jazyk stávají oběťmi kulturní asimilace⁷¹.

Kompletnější výčet institucí, spojených s výzkumem a propagací sefardské kultury a judeošpanělského jazyka ve Spojených státech uvádím v části III, 4.2.2.

Řada Sefarditů rovněž emigrovala do Střední a Jižní Ameriky, především do Mexika, Panamy, Venezuely, Brazílie, Chile, Uruguaye a Argentiny. V případě tohoto regionu byl patrně rozhodující faktor lingvistický. Přestože zde existují početné sefardské komunity (především v Buenos Aires a São Paulu), i jejich lingvistická situace je poznamenána progresivní rehispanizací⁷².

2.3.4. Španělsko

Případ Španělska jakožto cílové země v oblasti *Sefarad III* je zajímavý především proto, že se zde během 20. století do jisté míry uzavírá kruh sefardského exilu. Španělsko je v sefardské diaspoře současně bodem výchozím (*Sefarad I*) i bodem cílovým.

Moderní historie španělsko-židovských vztahů je poměrně spletitá a mnohdy nejednoznačná. První úvahy o znovupřijetí Židů na španělské území se začaly objevovat na konci 19. století, přičemž dvě okolnosti se ukázaly být v tomto ohledu hybnými faktory: během španělsko-marocké války (1860-1862) španělské oddíly objevily sefardskou komunitu v Tetuánu, a současně na samém sklonku 19. století navštívil španělský senátor Ángel Pulido sefardské komunity na území Osmanské říše a zahájil řadu kulturních a filantropických kampaní na jejich podporu. V tomto období vzniká ve španělských intelektuálních kruzích filosemitské hnutí nazývané *sefardismo*.

K tomuto kulturnímu zájmu se záhy připojil i zájem čistě ekonomický. Španělsko se rozhodlo využít svých „ztracených synů“ k rozšíření svého ekonomického vlivu ve východním Středomoří. V roce 1924 byl tedy vydán dekret, prostřednictvím kterého bylo Sefarditům

---

⁶⁹ Pro vyčerpávající bibliografii viz www.joshuaafishman.com.

⁷⁰ Viz např. *Death of a Language: The History of Judeo-Spanish*. Newark: University of Delaware Press; London, Toronto: associated UP, 1994.

⁷¹ Podrobněji též v Behar (1996).

⁷² Pro detailní analýzu viz např. Bejarano (<http://ort.edu.uy/sobreort/pdf/bejarano1.pdf>).

oficiálně nabídnuto získání španělské národnosti, kterou mnozí přijali především proto, že se zcela neidentifikovali s novými nacionálními státy. Cílem španělské vlády (v té době diktatury Prima de Rivery) však nebylo podpořit imigraci východních Sefarditů do Španělska, ale udržet je v jejich dosavadních enklávách a naopak exportovat španělský vliv do oblastí, kde již byly přítomny Francie a Velká Británie. Dekret Prima de Rivery byl r. 1931 potvrzen vládou II. Republiky a jeho platnost byla rozšířena i na francouzské a egyptské Sefardity.

Přístup Francisca Franca k otázce Sefarditů se vyznačoval zvláštní ambiguitou. Během druhé světové války vedl Franco jakousi prožidovskou politiku a dokonce se mu podařilo zachránit řadu Sefarditů před nacistickým režimem. Roku 1948 vydal nový dekret, ve kterém Sefarditům udělil zvláštní status španělských poddaných v zahraničí. Současně však velmi usiloval o upevnění vztahů s Vatikánem, a tak za jeho vlády prakticky neexistovaly oficiální diplomatické kontakty s Izraelským státem (zahájeny byly až r. 1986).

Svoboda vyznání, vyhlášená vládou II. Republiky (1931), byla zrušena ihned po nastolení diktatury (1939). Roku 1950 bylo Židům povoleno vyznávat v soukromí své náboženství, avšak v roce 1953 byl mezi režimem a Vatikánem podepsán konkordát, který legalizoval občanskou inferioritu nekatolíků. Teprve v roce 1978, s přijetím demokratické ústavy, byla všem španělským občanům zaručena svoboda vyznání. Roku 1982 socialistická vláda udělila Sefarditům stejná práva jako občanům hispanoamerických zemí, tj. zkrátila čekací lhůtu na udělení plného občanství z běžných 10 let na 2 roky (Berthelot, 1992, s. 101). Konečně 31. března 1992 španělský král Juan Carlos I. a královna Sofie oficiálně a symbolicky zrušili platnost Ediktu o vyhnání Židů ze Španělska z roku 1492.

Hlavní vlny sefardské imigrace do Španělska se uskutečnily v těchto časových rozmezích (Berthelot, 1992, s. 92):

- bezprostředně po zmíněné španělsko-marocké válce (1862), většina přistěhovalců se však po určitém období vrátila do Maroka.
- ve 20. a 30. letech z Turecka a Řecka, v rámci emigrační vlny do Severní a Latinské Ameriky. Mnoho Sefarditů se ve Španělsku usazuje natrvalo, ať již z důvodů jazykových či ekonomických.
- koncem 40. let z Egypta a Blízkého východu
- v letech 1955-1975 z bývalého španělského protektorátu v Maroku.

V současné době počet španělských Židů čítá přibližně 12 000 osob, které jsou rozděleny do dvanácti komunit, z nichž dvě nejvýznamnější se nacházejí ve dvou největších městech, v Madridu (4 000 členů) a v Barceloně (3 000 členů).

Pro výčet institucí a iniciativ, spojených s výzkumem a propagací sefardské kultury a judeošpanělského jazyka ve Španělsku viz část III, 4.2.4.

3. Judeošpanělština a její varianty

Následující kapitola je věnována především charakterizaci terminologie, vztahující se k jazyku Sefarditů, dále pak stručné charakterizaci jeho hlavních diatopických a funkčních variant, s přihlédnutím k hlavním fázím jeho vývoje napříč sférami *Sefarad I, II a III*.

3.1. Základní terminologie

Jednou z charakteristik odborných i laických textů zabývajících se studiem jazyka sefardských Židů je značná terminologická variabilita. Jednotlivé lingvistické varianty jsou v dílech různých autorů označovány odlišnými termíny, což je dáno jak terminologickou neustáleností ze strany samotných mluvčích, tak i neshodami na půdě odborné.

Stejně jako v případě *jidiš*, jazyka Aškenázu, i v sefardské oblasti vzniká potřeba oficiálního názvu pro židovskou španělštinu relativně pozdě, tj. přibližně od poloviny 19. století. Děje se tak především vlivem zvýšeného zájmu o židovské vědy (*Wiissenschaft des Judentums*), a dále pak díky kontaktu východních Sefarditů se západními myšlenkovými proudy. V tomto období, jak již bylo zmíněno, španělský svět objevuje kulturu svých „ztracených“ synů a rovněž jejich jazyk, který je v očích dobových španělských filologů živoucím muzeem jejich vlastní historie.

Samotní Sefardité až do počátku 20. století svůj jazyk nijak terminologicky nevymezovali vůči soudobé španělštině, což může být známkou jisté míry lingvistické neuvědomělosti (Minervini, 1999, s. 46). Jejich jazyková varianta, kterou označovali termínem *espaniol*, kontrastovala s ostatními jazyky Osmanské říše a zároveň byla prvkem, jež v soluňském areálu vymezoval jejich etnicitu. V konfrontaci s moderní standardní španělštinou (především v druhé polovině 19. a v první polovině 20. století) pak mluvčí svoji variantu označovali jako *el espaniol nuestro*, „naše španělština“, v opozici k *el espaniol vedradero* či *halis* (tur. pravý, opravdový).

Rovněž majoritní osmanská společnost považovala sefardskou španělštinu za jazyk výhradně židovský, čemuž nasvědčuje i fakt, že byla nazývána *yahudidjè*, „židovština“ (Sephíha, 1993). Tento název byl postupem času přijat i samotnými Sefardity v podobě *djidyó*, nebo *(d)judezmo*, tj. „židovský, židovština“. *Favlar en judezmo* tedy znamenalo „mluvit po židovsku“¹.

¹ Zcela analogickou terminologickou evolucí lze pozorovat i v případě *jidiš*, kde se tento termín s definitivní platností etabloval až v průběhu 20. století. Do té doby byla pro označení tohoto židovského jazyka, založeného na bázi středověkých variant němčiny, používána řada termínů, které ve větší či menší míře zdůrazňovaly jeho odlišnost od němčiny či koteritoriálních slovanských jazyků (viz Weinreich 1980, s. 315-327).

Tato absolutní identifikace španělského jazyka (příp. jeho varianty) s židovskou kulturou ze strany mluvčích i majoritní společnosti v průběhu historie zavlada příčinu k nesčetným anekdotám².

S nárůstem filologického zájmu o sefardský jazyk vyvstává v 19. století potřeba odborného terminologického aparátu. Pojmy jako *judezmo* nebo *espaniol* se snad zdály být neexaktní či nepřiliš odborně znějící a tak byl, především na popud španělských filologů, zdůrazňujících vazby Sefarditů na Španělsko, odbornou veřejností přijat název *judeo-español* (mod. *judeoespañol*, fr. *judéo-espagnol*, angl. *Judeo-Spanish*), česky *judeošpanělština*.

Jak jsem již zmínila v kapitole 1.3.1., tento název, kombinující prvek židovský a španělský, však nebyl přijat řadou židovských lingvistů, zejména pro asymetrickou sémantickou hodnotu komponentů, ze kterých je složen. Dependence první složky (*judeo-*) na složce řídící (*španělština*) naznačuje, že jazyk Sefarditů je pouze židovským korelátem jazyka španělského. V roce 1939 lingvista Solomon A. Birnbaum, zabývající se především analýzou jidiš, navrhl použití termínu *judezmo* pro mluvený jazyk Sefarditů³, v opozici k *ladino*, jazyku psanému (viz 3.2.). Dnes je tento názor reprezentován především lingvisty hlásícími se k odkazu Maxe Weinreicha (který sám tento termín transkriboval *dzhudezmo*), např. Davidem M. Bunisem, J. Baumgartenem aj. Tento termín je rovněž používán H.V. Sephihou (v transkripci *djudezmo*) jako méně formální alternativa k *judéo-espagnol vernaculaire* (viz též 3.2.).

Ačkoliv jsem si plně vědoma konotací pojmu *judeošpanělština*, přesto jsem tento termín zvolila pro účely své práce. Při svém výzkumu v Soluni jsem u samotných mluvčích zaznamenala jasnou predominanci termínu *espaniol*, avšak v odborných kontextech, nebo pokud jejich diskurs nabývá „oficiálnějšího“ tónu, přiklání se buď k termínu *ladino*, prosazovanému organizací Ladino Society (podle direktiv Autoridad Nacionala del Ladino), nebo k *judeo-espaniol*.

---

² Připomeňme alespoň tu, kterou zaznamenal Enrique Saporta y Beja v románu *En torno de la Torre Blanka* (SB, s.110):

Esto estava tan atakado en el meoyo de la djente ke kuando, una ves, un barko de gerra se apozó en el golfó de Selanik, en oyendo los marineros favlar en espaniol, el puevlo sefardí se maraviyó de ver marineos djidyós i los turkos disheron „Yahudi beylilla“ (vapor de gerra djidyó)! En fáto era el kruzero espaniol „Reina Regente“.

Rovněž je znám příběh sefardských Židů z východního středomoří, kteří se roku 1920 vylodili na Kubě a na základě toho, že obyvatelstvo mluvilo španělsky se domnívali, že se ocitli v židovské zemi.

³ Citováno ve Weinreich (1980, s. 124).

3.2. Problematika židovských variant na Pyrenejském poloostrově.

Přestože ústředním tématem této studie je judeošpanělština, židovský jazyk, který vzniká až v kulturním areálu *Sefarad II* (tj. po r. 1492), naskýtá se v úvodu otázka, zda měli Židé svoji vlastní, distinktivní lingvistickou variantu již v dobách své přítomnosti na Pyrenejském poloostrově.

Otázka specifických španělských židovských variant před rokem 1492 je předmětem řady odborných studií, většinou vycházejících z analýzy dobových textů, dokumentujících organizační a ekonomické aktivity židovských obcí (viz Minervini, 1999 či Assís, Magdalena Nom de Déu, 1992), následně srovnávaných s analogickými ne-židovskými dokumenty, pocházejícími ze stejného období. Dostupné práce analyzují prameny, jejichž jazyk se vyznačuje vysokou jazykovou formálností a vzhledem k tomu, že materiál zobrazující nižší nebo méně formální jazykové registry (jakými by byla kupříkladu osobní korespondence) se zpravidla nedochoval, je lingvistické panorama španělského židovstva v období před vyhnáním poněkud kusé. Přesto odborníci na základě komparace srovnatelných dokumentů dospěli k závěru, že Židé na Pyrenejském poloostrově hovořili stejnými románskými variantami, jako jejich nežidovští sousedé (viz rovněž Sephiha 1986, Penny, 1996). Současně je známo, že Židé již na Pyrenejském poloostrově obývali oddělené čtvrti, zpravidla nikoliv z donucení, ale z důvodů ryze praktických (viz kapitola 2.1.), a tvořili tak separovanou etnicko-náboženskou skupinu, jejíž způsob života se od okolní majoritní společnosti v mnohém lišil. Židé (nebo alespoň jejich intelektuální elita) současně ovládali sakrální jazyk, který byl původu semitského, tj. odlišného, než jazyk jejich každodenní komunikace. Všechny tyto faktory (a řada jiných, jako například profesní specializace) z nich činily distinktivní minoritu. Dlouhodobé oddělení sociální a kulturní mělo za nevyhnutelný následek i jisté odlišení lingvistické (Weinreich, 1981, s. 105) a lze tedy předpokládat, že Židé, byť pravděpodobně neměli svou vlastní románskou variantu, jistě vlastnili distinktivní etnoлект, který odrážel jejich kulturní a náboženskou jinakost, především na úrovni plánu fonetického a lexikálního⁴.

---

⁴ Pro detailní lingvistickou analýzu židovských textů z období před r. 1492 viz Laura Minervini, *Testi giudeospagnoli medievali (Castiglia e Aragona)*. Napoli: Liguori Editore, 1992, citováno v Penny (1996). Těž Assís, Magdalena Nom de Déu (1992).

3.3. Interní diglosie: ladino vs. mluvená judeošpanělština

Kromě hebrejštiny a aramejštiny, sakrálních jazyků judaismu, lze však přesto uvažovat o jazyce, nebo přinejmenším o distinktivním jazykovém kódu, který byl specificky židovský a jehož původ sahá až do oblasti *Sefarad I*. Mám na mysli specifický jazykový systém, který je v odborné literatuře nejčastěji nazýván *ladino*.

V průběhu 12. století, v přímé souvislosti s poklesem znalosti hebrejštiny u židovského obyvatelstva, vyvstala v Diaspoře potřeba překladu sakrálních textů pro jejich snazší memorizaci při výuce v náboženských školách⁵. Tak vznikl specifický jazykový systém, který je výsledkem doslovného překladu původního hebrejského textu, a kde každá lexikální jednotka originálu měla svůj fixní ekvivalent v jazyce cílovém. Ladino se tedy vyznačuje hebrejskou strukturou i sémantickým rozsahem lexikálních jednotek, avšak jeho jednotlivé morfologické složky jsou románské⁶.

Podobnou strukturu jakou se vyznačují židovské religiolekty lze pozorovat i u některých živých jazyků, konkrétně u tzv. jazyků smíšených (*mixed languages*). Takový je případ jazyka *media lengua*, používaného přibližně 1 000 mluvčími indiánského původu v ekvádorském Salcedu. Sedmdesát procent lexika *media lengua* je španělského původu, zatímco morfologie a syntax (včetně některých částic) jsou zcela kečujské (Jones, Singh, 2005, s. 50-51).

Specifitou religiolektů (vyskytujících se i v jiných areálech Diaspory) byla maximální zakonzervovanost, neboť stejně jako nebylo myslitelné jakkoliv pozměňovat původní hebrejské originály, tak i překlady musely zůstat neměnné. Potencionální čtenář k nim přistupoval s vědomím, že se jedná o texty strukturálně hebrejské, avšak formálně, externě, hispánské. Recepce textů v ladinu tedy probíhala výhradně s vědomím hebrejského východiska. Ladino se stalo, stejně jako ostatní religiolekty Diaspory, jakýmsi semi-sakrálním lingvistickým systémem, který v náboženské sféře plnil stejnou funkci, byť méně prestižní, jako hebrejštiny a aramejštiny.

Pokud pohlédneme na souhrn jazyků (či jazykových variant), které tvoří lingvistický repertoár španělských Židů (situace je srovnatelná pro všechny židovské komunity v Diaspoře), pak pozorujeme situaci, kterou bychom mohli označit jako *interní bilingvismus* (Weinreich 1980, s. 247), případně *interní diglosie* (Ferguson, 1964, s. 45), tj. koexistenci dvou jazyků, které jsou funkčně komplementární v rámci jedné komunity:

⁵ Samotný etymologický původ slova *ladino* odkazuje k procesu překladu do románského jazyka: *ladinar*, tj. překládat do románského (latinského) jazyka.

⁶ Pro názorné příklady a detailní lingvistickou analýzu ladina viz Sephiha (1973, 1986, 1993).

- a) Na jedné straně hebrejšтина a aramejšтина jako jazyky sakrální, případně nahrazené ladinem.
- b) Na straně druhé jazyk majoritní společnosti (na muslimských územích arabšтина, románské dialekty na územích křesťanských), jako jazyk každodenní komunikace.

Ze strukturálního hlediska a v kontrastu k mluvenému jazyku sefardských Židů je ladino samostatným jazykovým systémem, existujícím paralelně vedle románských jazykových variant a sdílícím s nimi jejich externí charakteristiky, avšak nesloužícím ke každodenní komunikaci, nýbrž výlučně k překladu a výuce liturgických textů.

Na závěr je třeba poznamenat, že pojem ladino se často objevuje rovněž ve spojení s mluveným jazykem sefarditů, tedy s tím, co zde nazýváme judeošpanělština. Již od vydání prvního svazku díla *Me'am Lo'ez* dochází k označování lidového jazyka tímto termínem, který je v současnosti propagován izraelskou *Autoridad Nacionala del Ladino*⁷. Je pravda, že řada mluvčích tímto termínem označuje svoji lingvistickou variantu, avšak jak jsem shledala na základě svého výzkumu, není to pravidlem u mluvčích varianty soluňské. Není v této souvislosti bez zajímavosti, že ačkoliv se organizace na záchranu soluňské judeošpanělštiny jmenuje Ladino Society, v názvu konference judeošpanělských studií, které pravidelně organizuje, nalezneme termín *judeo espaniol*⁸.

3.4. Problematika transkripce judeošpanělštiny

Vzhledem k tomu, že o grafické podobě judeošpanělštiny a její symbolické hodnotě bude ještě pojednáno v rámci charakteristiky korpusových textů v následující části této práce, omezím se zde na popis jednotlivých grafických systémů, které byly nebo dosud jsou používány pro zápis judeošpanělštiny.

3.4.1. Hebrejské kvadrátní písmo

Přirozeně chronologicky nejstarším systémem zápisu judeošpanělštiny, ale i ostatních židovských jazyků, je hebrejské kvadrátní písmo (*meruba*), které bylo specifické pro židovské obyvatelstvo ve všech oblastech Diaspory. V dobách, kdy gramotnost byla pro řadové obyvatelstvo přepychem, byli Židé, považující individuální studium a četbu posvátných textů za povinnost každého příslušníka svého národa, výjimkou. Běžní Židé, kterým se mnohdy

---

⁷ Moshe Shaul (2005) uvádí, že v Izraeli většina mluvčích volí termín ladino pro označení mluvené judeošpanělštiny.

⁸ Viz Gatenio (1999, 2002).

dostalo pouze základního vzdělání v *talmudei tora*, židovských základních náboženských školách, a neměli přístup ke vzdělání latinskému, tedy ovládali pouze hebrejské písmo. Přirozeně tedy zapisovali jazyk, kterým mluvili, písmem, které jim bylo vlastní, a vznikl tak fenomén, který se ve španělské terminologii nazývá *aljamía* (Assís, Magdalena Nom de Déu, 1992, s. 7).

Záznam ne-semitského jazyka pomocí semitského znakového systému přitom není unikátním jevem sefardské diaspory: pokud bychom opustili oblasti *Sefarad I a II*, shledáme, že rovněž Židé aškenázští zapisovali texty v *jidiš* pomocí hebrejských a *raši* znaků⁹.

Konečně obdobný fenomén nacházíme i vně kulturní sféry judaismu, a to přímo v areálu soluňském, konkrétně u koteritoriální turečtiny. Turečtina, která je altajským jazykem, byla až do roku 1923 zapisována pomocí arabského písma, které bylo přímým a jednoznačným odkazem na islám, úřední náboženství Osmanské říše. Od kulturní revoluce Mustafy Kemala *Atatürk*a (1881-1938), který v Turecku provedl důsledné oddělení náboženské a státní moci, je turečtina zapisována pomocí latinky, která v kontrastu s arabským písmem symbolizuje sekularizaci¹⁰.

Judeošpanělština byla zapisována pomocí hebrejského písma od počátků svého ustanovení coby *koiné* sefardských komunit na území Osmanské říše. V dobách předchozích byly hebrejským písmem zapisovány jednotlivé románské dialekty, kterými Sefardité hovořili na území Pyrenejského poloostrova.

Po zavedení písma *raši* (viz 3.4.2.) bylo hebrejské kvadrátní písmo vyhrazeno pro slavnostní texty, dále pak pro nadpisy děl a kapitol. V současné době se judeošpanělština na území státu Izrael (bezsporu pod vlivem moderní hebrejštiny – *ivritu*) opět zapisuje hebrejským písmem. Tento úzus je však limitován na tuto oblast, o čemž svědčí nejvýznamnější judeošpanělský časopis *Aki Yerushalayim*, který je publikován v Jeruzalémě a tištěn v latině s ohledem na širokou čtenářskou základnu v Diaspoře.

3.4.2. Písmo *raši*

Ze všech známých grafických způsobů reprezentace judeošpanělštiny, která byla sama o sobě především hovorovým jazykem povětšinou postrádajícím výraznější společenskou prestiž, je až do 20. let 20. století bezpochyby nejčastěji používané písmo *raši*. Název *Raši* je akronymem, kterým je tradičně označován rabi Šlomo Jicchaki z Troyes (1040-1105), považovaný za nejvýznamnějšího komentátora Tóry a Talmudu všech dob. Počínaje prvním tištěným vydáním Talmudu r. 1517 (v dílně Daniela Bomberga v Benátkách) je primární

⁹ Pro podrobnou analýzu problematiky zápisu *jidiš* pomocí hebrejských znaků viz Weinreich (1980: 272).

¹⁰ O ikonické hodnotě písma a jeho úloze v kulturně-náboženské sféře bude rovněž pojednáno v části II., v pododdílu 2.1.2.4.

talmudický text vždy doprovázen korpusem Rašihových komentářů, které jsou uznávány všemi komunitami aškenázskými i sefardskými.

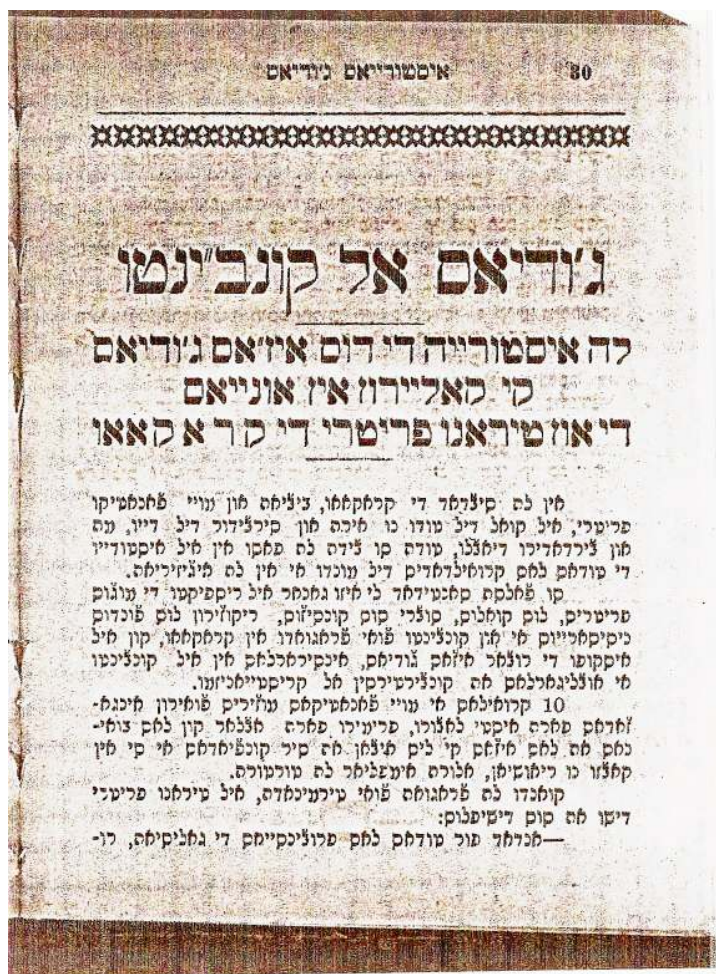
Samotné písmo *raší* vzniklo v 15. století v sefardských komunitách jako semikurzívní adaptace kvadrátního hebrejského písma, a ve zmíněném prvním tištěném vydání Talmudu bylo použito pro odlišení Rašihových komentářů od hlavního textu, který byl vysázen v písmu kvadrátním. V kulturním prostředí Aškenázu se tomuto druhu písma později říkalo *vabertajtš*, (jidiš pro ženy), neboť bylo používáno pro tisk vzdělávacích knih pro ženy, které byly publikovány v jidiš. Písmo *raší* bylo považováno za méně posvátné, než písmo kvadrátní, a tudíž bylo považováno za vhodné pro transkripci každodenního jazyka, tj. jidiš nebo judeošpanělštiny¹¹.

V judeošpanělské literatuře světského charakteru (jejíž období rozmachu registrujeme od posledních desetiletí 19. stol.) se kvadrátní písmo používalo pouze pro názvy kapitol a nadpisy, zatímco vlastní text byl sázen v písmu *raší* (viz obr. 5).

Z čistě pragmatického hlediska lze konstatovat, že ačkoliv písmo *raší* obsahuje oproti klasickému kvadrátnímu písmu řadu inovativních znaků, které mohou zpočátku působit dojmem složitosti, je četba písma *raší* jednodušší, neboť věrněji odráží fonologický repertoár judeošpanělštiny (viz také část II., 2.1.2.1.).

---

¹¹ Jak ještě bude dále zmíněno (4.4.), v tradiční židovské společnosti (sefardské i aškenázské), bylo vzdělání a studium posvátných textů vyhrazeno pouze mužům. Ženy, pokud se jim vůbec nějakého vzdělání dostalo, se učily pouze číst a psát hebrejským, příp. *raší* písmem a kurzívou, aby byly schopny číst a psát v jidiš či judeošpanělštině, a studium hebrejštiny jim bylo zpravidla odepřeno. V sefardských komunitách nastal zásadní obrat příchodem škol AIU v poslední třetině 19. století.

Obr. 5, Ukázka stránky z judeošpanělské publikace¹².

¹² Tento fragment povídky publikované v Istanbulsčém týdeníku *El Tyempo*, kt. založil r. 1871 Isak Karmona, je psaný v istanbulsčém judeošpanělsčém variantě. Zde uvádím transkripci textu do řádku 9 včetně, podle systému uvedeného v části II., pododdíle 2.1.2.7. Text, který je výtíštěn kvadrátním písmem, je vyznačen tučně, zbytek textu odpovídá v originále sekci v písmu *raš*:

Istoryas djudías.

DJUDÍAS AL KONVENTO

La istorya de dos ijas djudías ke kalyeron en unias de un tirano pretre de Krakau(?).

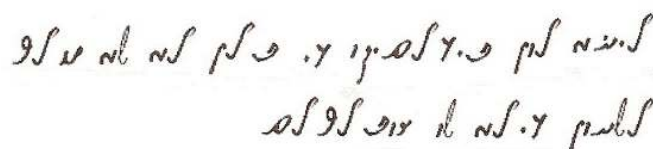
En la sivdad de Krakau(?), bivia un muy fanátiko pretre, el kual del todo no era un servidor del Dyó, ma un vedradero diavlo, toda su vida la pasó en el estudio de todas las krueldades del mundo i en la edjizeríya. Su falsa santedad le izo ganar el respekto de muchos pretres, los kualos, sovre sus consejos, rekojeron los fondos nesasaryos e un konvento fue fraguado en Krakau(?), kon el eskopo de rovar ijas djudías, enserarlas en el konvento i ovligarlas a konvertirsen al kristyanizmo.

3.4.3. *Solitreo*, judeošpanělská kurzíva

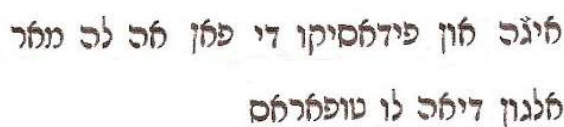
Solitreo je název označující speciální typ kurzívního písma, které se vyvynulo z písma kvadrátního. Samotný termín *solitreo* snad pochází z portugalského slovesa *soletrar* (hláskovat)¹³. Vzhledem k tomu, že kvadrátní písmo *meruba* nedisponuje kurzívní verzí, bylo *solitreo* jediným typem písma používaným pro rukopisné dokumenty až do 20. let 20. století, kdy bylo v rámci okcidentalizace sefardských komunit zcela nahrazeno kurzívní latinkou.

Obtížnost ovládnutí *solitreo* pramení z jeho značného polymorfismu v podání jednotlivých pisatelů. V době mé poslední návštěvy Soluně (únor 2006) nemělo Židovské muzeum k dispozici nikoho, kdo by byl schopen transkripce archivních materiálů ze *solitreo* do latinky.

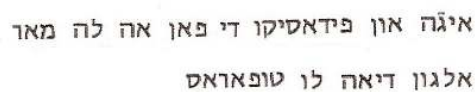
Pro názornost na obr. 6 reprodukuji ukázkou písem *solitreo* a *raší*. Jedná se o transkripce převedené z latinky do obou grafických systémů pomocí specializovaného elektronického programu, který na základě textu v latině generuje transkripce v jednotlivých druzích písma, používaných pro judeošpanělštinu. Program je dostupný na webových stránkách LadinoType (www.solitreo.com):

איגה און פידאסיקו די פאן אה לה מאר
אלגון דיאה לו טופאראס

איגה און פידאסיקו די פאן אה לה מאר
אלגון דיאה לו טופאראס

איגה און פידאסיקו די פאן אה לה מאר
אלגון דיאה לו טופאראס

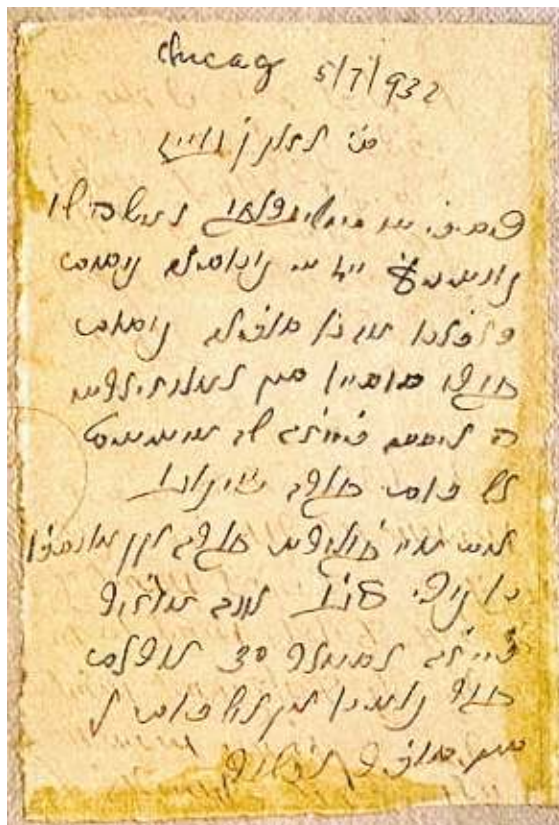
Obr. 6, «Echa un pedasiko de pan a la mar, un día lo toparás»

(sefardské přísloví)

¹³ Viz <<http://jewishwebindex.com/sephardi.htm>>

Následující ukázka pak představuje souvislý text v *solitreo*. Jedná se o výňatek z osobní korespondence izmirské sefardské rodiny Benjoya, publikované v článku Ellen Benjoya Skotheim «Izmir – An artist book» na stránkách American Sephardi Federation (viz bibliografie):

Obr. 7, Ukázka textu v *solitreo*

3.4.4. Latinka

Transkripce judeošpanělštiny do latinky je jevem v sefardské diaspoře poměrně pozdním, korespondujícím především s okcidentalizací sefardských komunit. Přibližně od 20. let 20. století byly veškeré texty v judeošpanělštině či ladinu (až na výjimky, jednou z nich je již zmiňovaná *Ferrarská Bible*, 1553) tištěné v kvadrátním písmu či v písmu *raši*, zatímco rukopisy byly psány v *solitreo*. Od první třetiny 20. století se začínají objevovat tištěné dokumenty v latince, která je v současnosti nejpoužívanějším grafickým systémem.

S přijetím latinky však vyvstává potřeba unifikované ortografické normy. O této problematice bude podrobněji pojednáno v části II., kapitole 2. Zde předznamenejme pouze, že přijetí latinky ze strany mluvčích bylo fenoménem ryze spontánním a tudíž značně

nesystematickým. Judeošpanělští mluvčí (či spíše pisatelé) začali zaznamenávat jazyk podle ortografického systému, kterému se naučili v evropských školách. Většina mluvčích tedy zapisovala jazyk podle francouzské ortografie, kterou si osvojila ve školách AIU, někteří využili ortografie italské. Výjimkou nebyly ani případy konfluence obou systémů (viz texty KS v textovém korpusu).

Judeošpanělština se s absencí unifikované ortografické normy potýká dodnes, existují však různé systémy transkripce, které jsou uvedeny na obr. 8 v části II., pododdíle 2.1.2.7.

3.5. Diatopická klasifikace judeošpanělských variant

Rozlehlost sefardské diaspory měla od počátku 17. století, kdy se s definitivní platností formuje specifický jazyk severoafrických a osmanských Židů, za přirozený následek výraznou areální dialektalizaci.

Do judeošpanělské kulturní oblasti nezahrnujeme sefardskou diasporu v severozápadní Evropě, neboť komunity zde etablované po roce 1492 následovaly zcela odlišný kulturní vývoj než komunity, nacházející se na území islámu. Severoevropské komunity byly tvořeny především portugalskými Židy, nebo těmi, kteří se v Portugalsku dočasně usadili při odchodu ze Španělska. Rovněž sem v následujících stoletích přicházeli především portugalští *maranové*. Mluveným jazykem těchto komunit byla převážně portugalština, ve sféře písemnictví společně se španělštinou a hebrejštinou. Vzhledem k tomu, že tyto komunity neustále udržovaly kulturní i obchodní kontakty s Pyrenejským poloostrovem, vyvíjel se jejich jazyk v souladu s dobovou normou. Později, v průběhu 17. století, byly tyto komunity zcela lingvisticky asimilovány (Minervini, 1999, s. 42).

V komunitách, které se nacházely na územích, kde byl státním náboženstvím islám, však shledáváme zcea odlišnou situaci. Místní Sefardité, kteří pocházeli především ze španělských území, si udrželi svoji kulturní a lingvistickou svébytnost především díky systému *millettů*, tj. nezávislých náboženských menšin (viz 2.2.5.2.).

V hrubých rysech lze rozdělit judeošpanělštinu, jazyk těchto sefardských komunit, do dvou hlavních lingvistických sfér: oblast severní Afriky (především severní Maroko a Alžírsko) a oblast bývalé Osmanské říše. Podle tohoto rozdělení pak nacházíme dvě základní skupiny judeošpanělských dialektů:

- a) **skupinu západní**, která je nazývána *haketiya*.
- b) **skupinu východní**, která zahrnuje variantu tureckou (Istanbul, Smyrna, Bursa) a varianty balkánské (Soluň, Monastir, Sofia, Sarajevo, Bukurešť aj.)

Ad A. Judeošpanělskou jazykovou variantou *haketiya*¹⁴ se zde nebudeme podrobně zabývat, avšak stručně poznamenejme, že hlavními komponenty, které se podílely na jejím vzniku, jsou, kromě komponentů hispánských a hispanoarabských i marocká arabština a severoafrické berberské dialekty.

Stejně jako východní varianty judeošpanělštiny, i *haketiya* byla v průběhu 19. století vystavena řadě významných lingvistických vlivů. První vlna rehispanizace se uskutečnila v době španělsko-turecké války (1860). Dalším jazykovým komponentem, který modifikoval především lexikální plán *haketiyi*, byl komponent francouzský, zejména po roce 1962, kdy v severním Maroku založila AIU své první vzdělávací instituce. Druhá a definitivní vlna rehispanizace se uskutečnila během španělské okupace severního Maroka (1912-1956). V současné době většina severomarockých Sefarditů mluví standardní španělštinou, přízvukem a intonací připomínající její andaluský dialekt. *Haketiya* je však stále udržována některými mluvčími jako jeden ze symbolů jejich národní identity (Armistead, 1998).

Severomarocká města, kde se nacházely nejvýznamnější sefardské komunity jsou: Tanger, Teuán, Fez, Xauen, Arcilah, Alcazarquivir, Larache a španělská teritoria Ceuta a Melilla (Mamán Bibas, 2005, s. 37). Rovněž existovala nepočtená judeošpanělsky mluvící komunita v Gibraltaru a v alžírském městě Oranu (Armistead, 1998).

Ad B. Druhá, východní skupina judeošpanělských variant vzniká na počátku 17. století na území Osmanské říše. Řada badatelů tuto dialektální skupinu označuje zastřešujícím termínem *judezmo* (viz 3.3.). Společným jmenovatelem těchto variant je predominance tureckého lingvistického komponentu především na úrovni lexikální, která je způsobena dlouhodobým a mimořádně intenzivním kontaktem s turečtinou, a dále pak vlivy ostatních koteritoriálních jazyků (řečtiny a jazyků slovanských). Stejně jako *haketiya*, i východní varianty judeošpanělštiny byly od poslední třetiny 19. století exponovány silnému vlivu francouzštiny. Narozdíl od variant severomarockých však východní varianty nezasáhla rehispanizace, přinejmenším pokud jejich mluvčí setrvali v balkánském či tureckém areálu. Ti mluvčí, kteří v průběhu 20. století emigrovali do Španělska, do zemí Latinské Ameriky či do Spojených států, byli přirozeně vystaveni moderní standardní španělštině a jejich vlastní jazyková varianta byla zpravidla tímto kontaktem ovlivněna.

Od počátku 20. století vládlo mezi filology přesvědčení (rozšířené především Maxem Wagnerem, 1930), že se judeošpanělské varianty formovaly do tří skupin, tj. skupiny *severozápadní* (Sarajevo, Bělehrad, Monastir a Kastoria), *jihovýchodní* (Istanbul, Bursa, Smyrna v Turecku; Burgas, Dupnica, Pazardjik a Varna ve východním a jižním Bulharsku;

¹⁴ Název *haketiya* (šp. *jaquetía*) vznikl pravděpodobně derivací arabského *hak 'a* (mluvit, konverzovat).

Skopje v Makedonii a Soluň v Řecku) a *severovýchodní* (zbytek Bulharských komunit a Rumunsko). Tyto tři jazykové skupiny pak podle Wagnera a dalších vznikly na základě domnělé demografické převahy Sefarditů ze tří odlišných areálů Pyrenejského poloostrova v každé jednotlivé oblasti.

Nejnovější lexikografické výzkumy, založené na podrobném sledování rozšíření lexikálních jednotek oproti tomu odhalují dvě chronologicky nejstarší a zároveň nejvýznamnější centra, Soluň a Istanbul, ze kterých se jednotlivé lingvistické vlivy šíří směrem k periferii, a to podél významných obchodních tras: především směrem na sever podél toku Dunaje a na jihozápad podél obchodní cesty Via Egnatia, která prochází Soluní a spojuje ji s Jaderským pobřežím (Quintana, 1999, 2002).

4. Hlavní vývojové etapy soluňské judeošpanělštiny

4.0. Charakterizace soluňského lingvistického mikroareálu

Ještě než přihlédneme ke stručnému shrnutí hlavních etap vývoje soluňské judeošpanělštiny, pozastavme se nad specifičností prostředí, které umožnilo vznik tohoto zcela svébytného lingvistického systému, jehož evoluce se uskutečňuje nezávisle na dobové normě španělštiny.

Pokud přihlédneme k historickým okolnostem, které určovaly rozvoj města Soluně (2.2.5. a dále), shledáme, že se zde díky charakteristické socioekonomické situaci od konce 15. století vytváří mimořádně příznivé podmínky pro konvergenci kultur, náboženství a jazyků. Díky geografické poloze města na křižovatce pozemských i mořských obchodních cest, a zejména díky vstřícnosti osmanských vládců, zde dochází rovněž k bezprecedentnímu demografickému zastoupení židovského obyvatelstva, které již v průběhu 16. století početně převyšuje ostatní národnostní skupiny.

V soluňském městském prostoru následkem těchto faktorů dochází v průběhu více než čtyř století k intenzivnímu kontaktu a interakci skupin obyvatelstva tří monoteistických náboženství. Soluň je prostorem, který je sice pod správou osmanských úřadů, avšak jeho ekonomický život je zcela v rukou Sefarditů, kteří určují rytmus soluňského života. Oproti tomu řecké křesťanské obyvatelstvo představuje až do r. 1923 národnostní a náboženskou menšinu. Takovéto rozložení sil se však týká pouze území města Soluně, neboť okolní zemědělské oblasti jsou obývány především Řeky a makedonskými Slovany.

Všechny tyto skutečnosti nás dovádí k předpokladu, že město Soluň představovalo od svého dobytí Osmany r. 1430 ve velmi malém měřítku modelový příklad toho, co bychom mohli nazvat lingvistickým areálem. Pokud se přikloníme k definici lingvistického areálu, jak ji prezentují například Jakobson (1990, s.180), Emeneau (1980, s.1-2) či Dixon (2002, s. 24-25), tj. jako prostor, v rámci něhož dochází k neomezenému kontaktu a vzájemnému ovlivňování jazyků, které náležejí do geneticky rozdílných rodin¹, pak je podle mého soudu

---

¹ Španělština (přesněji preklasická kastilština), z níž čerpá judeošpanělština převážnou část svého lingvistického systému, je jazykem románským, z větve indoevropské. Hebrejštiny a aramejštiny, které představují důležitý lingvistický komponent judeošpanělštiny, náleží do severozápadní skupiny semitských jazyků. Turečtina, úřední jazyk Osmanské říše a významný jazyk kontaktní, je jazykem altajským, ze skupiny turkotatarských jazyků, zatímco řečtina, která jakožto úřední a kulturní jazyk Byzance představuje důležitý komponent balkánského lingvistického substrátu, je rovněž jazykem indoevropským, avšak nenáleží do stejné jazykové skupiny, jako španělština a francouzština, která do areálu vstupuje po roce 1973.

oprávněné považovat město Soluň za tzv. *lingvistický mikroareál* v rámci rozsáhlejšího lingvistického areálu balkánského.

Ekonomický a kulturní význam města Soluně, a především jeho židovské komunity, z něj učinil nejvýznamnějším centrem východního středomoří, ze kterého se, jak již bylo řečeno (3.5.) šířily lingvistické inovace do dalších sefardských komunit na Balkáně, pro něž soluňská judeošpanělština rovněž představovala vzor vyššího jazykového kódu.

V následujících oddílech uvádím rámcovou periodizaci a charakteristiku hlavních etap vývoje judeošpanělštiny, přičemž zvýšenou pozornost věnuji recepci judeošpanělštiny a jejího statusu vzhledem k ostatním koteritoriálním jazykům.

4.1. První období sefardského osídlení Soluně

V prvních fázích sefardského osídlení Soluně se jednotlivé skupiny přistěhovalců koncentrují podle místa původu na Pyrenejském poloostrově a tvoří tak zcela oddělené, nezávislé kongregace, *kahales*. Tyto komunity mají většinou své vlastní synagogy, které pojmenovávají podle města či oblasti, odkud přicházejí.

V tomto prvním období, a především díky administrativě Osmanské říše, která nevyžaduje na svých poddaných lingvistickou asimilaci, si jednotlivé sefardské kongregace uchovávají jednotlivé románské jazykové varianty, které s sebou přinesly z Pyrenejského poloostrova. Takovéto lingvistické uspořádání bylo pochopitelně od počátku usnadněno vzájemnou srozumitelností jednotlivých variant.

Koncem prvního období se v soluňském areálu začíná po stránce ekonomické i kulturní prosazovat skupina Sefarditů pocházejících z Kastilie (viz 2.2.5.5.). Tito *Kastelyanos*, kteří se těšili vysoké společenské prestiži již na španělském území, se mezi ostatními sefardskými komunitami profilují jako budoucí vysoká vrstva, tzv. *aristokrasya*. Jejich lingvistická varianta, tj. preklasická kastilština, která byla mimo jiné jazykem španělského dvora, ovlivní varianty ostatních skupin do té míry, že se stane základem soluňské sefardské *koiné*.

4.2. Vytvoření sefardské *koiné*

Od počátku 16. století již španělština není jen jazykem sefardských Židů, ale i jazykem, který dříve či později přijímají ostatní židovské skupiny ve městě, nejprve Židé romanioští, později pak Aškenázové. Díky vysokému procentu sefardských obyvatel v Soluni a Istanbulu a především díky jejich významu v ekonomické a obchodní sféře, se španělština stává v tomto období skutečnou *lingua franca* pro obchod ve východním Středomoří.

Ačkoliv byli Sefardité rozděleni do množství kongregací dochází v tomto období k intenzivnímu interkomunitnímu kontaktu, a to jak po stránce ekonomické, tak i intelektuální, především díky interakce rabínů, kteří na společných poradách rokují o právních záležitostech. V této souvislosti vzniká řada překladů nábožensko-právních děl z Hebrejštiny do *ladina* a rovněž i bohatá právní literatura, tzv. *responsa*, která se stane významným pramenem pro studium jazyka Sefarditů této doby. Zároveň je španělština jazykem náboženské výuky v základních židovských školách *talmudei tora* a ve vyšších náboženských školách, *ješivách*.

Intenzivní interkomunitní kontakt má přirozeně za následek i kontakt interdialektální, který pozvolna stírá lingvistické rozdíly a způsobuje konvergenci jednotlivých variant směrem k variantě společné, která se, vlivem zmíněné hegemonie kastilských Sefarditů, zakládá především na variantě kastilské (Minervini 199, s. 44).

Příchod *maranů* ze Španělska a Portugalska, kteří v průběhu 16. století zprostředkovali kontakt se španělskou lingvistickou normou, na přelomu 16. a 17. století ustává a sefardské obce se na několik století ocitnou zcela izolovány od zbytku hispánského světa. Pozdní středověk a raný novověk jsou ve vývoji španělštiny obdobími klíčových změn fonologických i morfosyntaktických. Sefardská španělština se v této chvíli již nachází vně hispánského světa a nastupuje zcela samostatný vývoj. V prvních desetiletích 17. století již sefardští Židé v Osmanské říši hovoří jazykem, který se od soudobé španělštiny odlišuje, prozatím zejména svojí archaičností, jak dokládají svědectví soudobých španělských cestovatelů².

4.3. Judeošpanělština v 17. a 18. století

Přibližně od roku 1620 (Sephia, 1986) můžeme hovořit o distinktivní sefardské variantě španělštiny. Odklon židovské španělštiny od španělské normy se uskutečnil na základě působení dvou protichůdných procesů: na jedné straně pozorujeme výrazný konzervativismus, avšak na straně druhé i značný dynamismus lingvistických procesů. Archaičnost judeošpanělštiny je jednou z jejích nejnápadnějších charakteristik ve srovnání s moderní španělštinou. Tato archaičnost se projevuje především na úrovni plánu fonologického a morfologického. Vedle tohoto rysu, kterému byla ze strany romanistů tradičně věnována velká pozornost, však judeošpanělština vykazuje velký dynamismus, stejně jako všechny židovské jazyky (1.1. a dále), které jsou především jazyky fúzujícími. V jejím

² Např. Bernardo de Aldrete ve svých *Varias antigüedades de España, África i otras provincias* (Antverpy, 1614, s. 263) píše:

Los Judíos en Italia, Salonique, i Africa los que fueron de España hablan aun toda via el lenguaje, que lleuaron della, i se reconoce que es de aquella edad, diferente del desta.

systému pozorujeme od raných fází vývoje řadu inovací (především morfosyntaktických a lexikálních), pramenících z interdialektálního kontaktu uvnitř sefardské komunity a z kontaktu s koteritoriálními jazyky Osmanské říše.

Judeošpanělština, mluvený jazyk Sefarditů, se sice v 17. a 18. století netěší valné pozornosti literárních tvůrců, je však jazykem živým a pro Sefardity tak charakteristickým, že se stane jedním z jejich základních identifikačních rysů.

V tomto období rovněž vzniká literární tvorba v *ladinu*, především v oblasti morální a právní (tzv. literatura *Musar veDinim*). V druhé polovině 17. století pak nastává období intelektuální stagnace, které je v přímé souvislosti s mesianistickým hnutím Šabtaje Cviho.

Po odeznění sabatianismu se sefardské obce jen pozvolna probouzejí z tvůrčí letargie. Roku 1730 vychází první díl *Me'am Lo'ez*, prvního a nejrozsáhlejšího díla napsaného v lidovém jazyce, judeošpanělštině. Rovněž vychází řada děl z žánru náboženské poezie, např. *Koplas de Josef haTsadik* (Verše o Josefovi Spravedlivém), od Abrahama de Toledo (15. stol.), *Los Maasiyot del Sinior de Yaakov Avinu* (Skutky Pána našeho praotce Jákoba) (1748). Příležitostně jsou vydávány sborníky purimové poezie pod názvem *Koplas de Purim* (Purimové verše).

4.4. 19. století a modernizace soluňského židovstva

Otevření sefardských komunit modernizačním vlivům západoevropských zemí přineslo nový pohled na jejich jazyk, judeošpanělštinu. Étos *Alliance Israélite Universelle* a jejich vzdělávacích institucí sehrál v tomto ohledu rozhodující úlohu. Podle filozofie AIU se klíč k modernizaci severoafrického a osmanského židovstva nacházel v přijetí frankofonní kultury a francouzského jazyka, který jediný byl nejvhodnějším prostředkem k propagaci liberálních emancipačních myšlenek. V systému AIU nebylo pro judeošpanělštinu, mateřský jazyk drtivé většiny Sefarditů, místa. Za národní židovský jazyk byla považována hebrejštiny, která byla sice zastoupena v osnovách, avšak nikoliv jako jazyk sekulární či jako prostředek židovského národního sebeuvědomění (v tom se AIU rozcházela se sionisty), avšak výhradně jako nástroj náboženského vzdělání.

Mezi inovace AIU bezesporu patřilo i vzdělávání židovských dívek. Jak již bylo zmíněno, ženám byl v tradičních židovských společnostech zpravidla uzavřen přístup ke vzdělání, vyjma základů čtení a psaní hebrejského, raši a kurzívního písma, které měly ženám umožnit četbu a psaní sekulárních židovských jazyků. Výuka hebrejštiny, stejně jako náboženské studium, byla vyhrazena mužům. Ve školách AIU tak měly dívky poprvé v dějinách Diaspory přístup k výuce hebrejštiny (vždy v souvislosti s náboženskou výukou), která byla zařazena do učebních osnov jak chlapeckých, tak i dívčích škol.

Jazykem výuky všech předmětů byla francouzština, o jejímž významu mělo vedení a personál AIU velmi přesné představy:

Naturally, French remains the very core of our teaching. It is through French culture, eminently suited to the diffusion of liberal ideas, that we can raise our children up from the state of dejection imposed by centuries of oppression and moral stagnation. From a double perspective, French is the language par excellence for instruction and education. At the same time it is a powerful tool which permits our students to derive immediate and very lucrative profit from the knowledge acquired in our classrooms³.

Judeošpanělština, stejně jako ostatní židovské jazyky, byla považována za chaotický žargon, který nejenže nesplňoval požadavky kladené na jazyk moderní společnosti, ale dokonce udržoval židovské komunity v jejich zaostalosti (Rodrigue, 1993, s. 126).

Přes silný vliv francouzštiny a přes intenzivní osvětovou činnost AIU se však judeošpanělština těšila úctyhodné vitalitě, o čemž svědčí další citace, rovněž pocházející z korespondence pedagogického personálu AIU s pařížskou centrálou, tentokrát pojednávající o sefardské komunitě v Istanbulu (domnívám se, že situace v Soluni byla srovnatelná) :

Judeo-Spanish is the preeminent language of the people, and it will remain so for quite some time whatever we might do. Everyone agrees that we should do away with Judeo-Spanish, that there is no reason to preserve the language of our former persecutors . . . and nevertheless, the lower classes, the bourgeoisie, and even the «aristocracy», as they are called here, everyone still speaks and reads Judeo-Spanish and will continue to do so. In committee meetings where all the members are well educated and everyone knows French, a discussion started in correct, even elegant, French will, often in an instant, inexplicably move into Judeo-Spanish jabbering. The most «select», dignified Jewish ladies when paying a call on a friend will be politely chitchatting in French and suddenly break into jargon. Turkish is like a borrowed suit; French is gala dress; Judeo-Spanish is the worn dressing gown in which everyone is most at ease⁴.

Od počátku 19. století dochází především v Soluni k nárůstu zájmu o judeošpanělskou literaturu. Pod vlivem *Haskaly*, židovského osvícenství, se zpočátku těší největšímu zájmu židovské historiografické publikace, např. *Shevet Yehuda* (Žezlo Jehudovo) od Salomona ibn Vergy (2. pol. 15.stol. – 1. pol 16. stol.) a *Emech haBacha* (Údolí slz), od Josefa HaKohena (1496-1575). Po roce 1880 rovněž získávají na oblibě biografie slavných osobností, především

³ Z dopisu učitele AIU A. Benvenisteho (1913), angl. překlad v Rodrigue (1993, s. 134).

⁴ Z výroční zprávy (1907-1908) učitele M. Fresca, angl. překlad v Rodrigue (1993, s. 130-131).

z židovského prostředí (např. Moses Montefiore, rodina Rotschildů aj.). Zároveň vycházejí tiskem různé básnické almanachy, divadelní hry a tradičně populární modlitební knížky.

Do tohoto období se rovněž datuje počátek judeošpanělského tisku, který dosahuje svého největšího rozmachu v posledních letech 19. a prvním desetiletí 20. století.

Přibližně od 80. let 19. století se v sefardských intelektuálních kruzích začaly ozývat hlasy, které reagovaly na společenské a kulturní tenze, způsobené osvětovou činností AIU a intenzivním pronikáním západních vlivů do sefardského světa. Stejně jako jidiš, i judeošpanělština byla částí svých mluvčích považována za žargon, za jakousi domáckou jazykovou variantu, pozbývající jakoukoliv společenskou prestiž. V judeošpanělském tisku se v průběhu 80. let rozpoutala debata, zda by nebylo vhodné nahradit tento žargon nějakým vznešenějším jazykem, který by lépe vyhovoval požadavkům moderní doby. Tento názor byl propagován zejména Davidem Freskem, vydavatelem týdeníku *El Tyempo*, za podpory již zmiňovaného španělského senátora Ángela Pulida. Ten navrhoval, aby byl sefardský jazyk očištěn od lingvistických nánosů, které na něm ulpěly během staletí života v izolaci, tj. aby byl *de facto* nahrazen španělštinou. Tento názor se však neseťkal s pochopením v řadách sefardských intelektuálů, kteří, byť chovali ke Španělsku a snahám senátora Pulida vesměs sympatie, neměli v úmyslu podstoupit jakoukoliv rehispanizaci⁵.

Současně je zde vrstva vzdělaných Sefarditů, především patřících do socialistických a dělnických kruhů, kteří si judeošpanělštiny váží pro její historickou, symbolickou a emocionální hodnotu. V judeošpanělském jazyce spatřují nenahraditelný odraz několika set let historie sefarditů a jejich svébytných tradic. Tito *djudeoespanyolistas*, reprezentováni zejména Samuelem Halevym (ze známé soluňské žurnalistické a vydavatelské rodiny Halevy), se inspirojí nacionalistickým hnutím, které se na konci 19. století prosazuje na Balkáně, a které vyústí v utvoření balkánských národních států. Stoupenci *djudeoespanyolizmu* volají po modernizaci judeošpanělštiny, ve snaze učinit z ní moderní jazyk, který by odpovídal intelektuálním požadavkům dynamické a moderní židovské společnosti (Bunis, 2002, s. 77 a dále). Jejich platformou je soluňský list *La Epoka*, vydávaný rodinou Halevi. Periodikem, kde se však *djudeoespanyolizmo* prosazuje ve své nejradikálnější podobě je list *El Kirbach* (bič), který publikuje v nejlidovější variantě soluňské judeošpanělštiny, v hovorovém jazyce sefardských dělnických vrstev.

Zajímavé je, že nejsilnější hlasy ve prospěch zachování judeošpanělštiny jako národního jazyka Sefarditů zaznívaly právě ze Soluně. Tuto skutečnost lze přičíst zejména místní

⁵ Přestože Ángel Pulido zůstal ve svém úsilí osamocen, jsou jeho aktivity Sefardity přijímány kladně; Pulido byl neúnavným průkopníkem *sefardsimu* a podařilo se mu vzbudit sympatie Španělů vůči sefardským Židům, za což mu Sefardité dokonce přezdívali *el apostolo de los Sefaradis* (viz Meyuhas Ginio, 2005).

početné sefardské komunity a také širokým vrstvám sefardského dělnictva (Bunis, 2002, s. 80).

4.5. První třetina 20. století

V posledních letech 19. století narůstá u sefardských čtenářů obliba překladů děl světové literatury do judeošpanělštiny, jejichž největší rozmach nastane v prvním desetiletí 20. století a potrvá až do 30 let. Překládány jsou především romány francouzských, německých, ruských i anglických autorů, které vycházejí na pokračování v judeošpanělském tisku. Mnohdy se spíše než o překlady jedná o interpretace: překladatelé do děl mnohdy dle libosti zasahují, případně redukují jejich rozsah. Tímto způsobem se rozmáhá publikace zejména románů tzv. „červené knihovny“, a to i přes snahy učitelů AIU přimět širokou sefardskou veřejnost k četbě hodnotnější literatury v (zejména francouzském) originále.

Současně v tomto období vycházejí judeošpanělské překlady děl autorů píšících v jidiš, (např. Shalom Alejchem, Lsaak Leib Peretz či Sholem Asch), prostřednictvím kterých se soluňští Sefardité dostávají do kontaktu s aškenázskou diasporou (Benbassa, Rodrigue, 2002, s. 258).

Odborníci zabývající se judeošpanělskou literární tvorbou poukazují na fakt, že nesmírná překladatelská aktivita není v tomto období kompenzována původní judeošpanělskou tvorbou (Benbassa, Rodrigue, 2002, s. 259), což podle mého názoru napovídá o sníženém zájmu mluvčích o uměleckou tvorbu v jazykové variantě, kterou většina z nich vnímá jako hovorový jazyk, postrádající prostředky adekvátní uměleckému projevu.

V prvních desetiletích 20. století pozorujeme počátek blížící se krize judeošpanělštiny. Analýza dobového judeošpanělského tisku (zejména Bunis, 1999) odhaluje společnost hluboce rozdělenou mezi vrstvy tradičně smýšlející, zastoupené především střední a starší generací, která neabsolvovala školy AIU a tedy nepřijala západní kulturní vlivy, a generací mladých Sefarditů, pro které je naopak charakteristická mnohdy až radikální evropeizace, vedoucí například k přijetí francouzštiny jako jakéhosi generačního sociolektu. Judeošpanělština pozvolna ustupuje z významných sfér společenského a ekonomického života a udržuje se jako méně prestižní jazykový kód, určený především pro komunikaci ve sféře domova a neformálních společenských vztahů.

Po převzetí Soluně r. 1912 Řeky se uskutečňuje nucená helenizace soluňského obyvatelstva. Sefardští Židé i Turci si musí v co nejkratší době osvojit úřední jazyk nového helénského státu, což se neobejde bez obtíží. Definitivní, demografická helenizace Soluně pak nastává po r. 1923, s příchodem desítek tisíc řeckých uprchlíků z Malé Asie.

4.6. Druhá světová válka a doba poválečná

Druhá světová válka představuje bezprecedentní katastrofu v dějinách evropského Židovstva, pro soluňskou judeošpanělštinu pak kompletní vyhlazení drtivé většiny jejích mluvčích. Jak již bylo uvedeno (2.2.5.9.), z původního počtu 43 850 judeošpanělských mluvčích se jich do Soluně vrátilo pouze 1 950, což představuje cca. 4% původních členů obce.

Židé, kteří po válce obnovovali soluňskou komunitu pak v důsledku válečného traumatu přispěli k tomu, že judeošpanělština přestala být mluveným jazykem. Specifický judeošpanělský akcent, který charakterizoval řečtinu Sefarditů, posloužil za války nacistickým úřadům při jejich identifikaci. Na základě této zkušenosti generace, která válku přežila, odmítla předat svůj mateřský jazyk svým dětem. Tím bylo přerušeno předávání jazyka, který nebyl nikdy vyučován na školách a postrádal jakoukoliv kodifikovanou normu, z generace na generaci.

Přerušeni generační kontinuity, společně s intenzivní helenizací poválečného řeckého státu, mělo za následek kompletní lingvistickou asimilaci sefardského obyvatelstva.

Analýze současného lingvistického stavu soluňské sefardské obce bude věnována třetí část této studie.

II

Synchronní charakteristika soluňské judeošpanělštiny

o. CHARAKTERISTIKA LINGVISTICKÉHO KORPUSU

Prvním krokem pro vypracování komparativní charakteristiky soluňské judeošpanělštiny bylo shromáždění souboru dostatečně reprezentativního lingvistického materiálu a jeho následná systematická analýza.

Pro tento účel byly vybrány především materiály textové, doplněné o zvukové nahrávky rozhovorů s rodilými mluvčími, pořízené přímo v Soluni.¹

Všechny texty jsou zaznamenány v latince. Soluňští Sefardité v období relevantním pro naši studii (tj. první třetině 20. století) opouštěli tradiční judeošpanělské grafické systémy ve prospěch latinky, která symbolizovala příklon k západním kulturním vlivům.

1. Textový korpus

1.1. Charakteristika textového materiálu

Jak již bylo zmíněno, převážná většina materiálu tvořícího lingvistický korpus, který posoužil jako základ pro naši studii, je textové povahy. Po pečlivém zvážení dostupných možností byla při selekci textů uplatněna tato tři kritéria:

- a) příslušnost autora do dané jazykové komunity
- b) datace textu, respektive jeho chronologická relevantnost pro charakteristiku jazykové varianty
- c) lexikální, případně sociolingvistická reprezentativnost textu

Pro účely popisu soluňské varianty judeošpanělštiny byly vybrány judeošpanělské texty z pera autorů náležících do soluňské židovské obce. Vzhledem k nedostatku soudobé publikační činnosti ve zmíněné jazykové variantě² byly vybrány textové materiály jejichž datace se pohybuje v rozpětí cca. 70 let, a to počínaje rokem 1932 a konče rokem 2000.

---

¹ Všechny texty kromě těch, které nesou označení KIL a jsou součástí mé osobní korespondence, budou zahrnuty do textových příloh.

² Pováleční autoři tvořící v soluňské variantě se zaměřili a dodnes zaměřují téměř výhradně na poezii, zabývající se především tématy Holokaustu. Všeobecnou absenci literární tvorby v této variantě popisuje Shmuel Refael (2002, s. 131) z univerzity Bar-Ilan v Izraeli těmito slovy:

The Ladino literature of Salonica survived for as long as there was an effervescent Jewish community in the city, which managed its life in the mother tongue – the Ladino language.(..) the Ladino literature of Salonican Jewry that we know today is not even close to what it was during the period prior to the Holocaust.

Textový materiál je možno rozdělit do tří hlavních celků:

1.1.1. Texty KS

První skupina textů, v korpusu označená jako Korespondence/Soluň (dále pouze **KS**), sestává z výběru 15 textů náležících do žánru osobní korespondence v celkovém rozsahu 4485 slov. V době, kdy mi byl k textům KS umožněn přístup (únor 2006), tvořily tyto součást dosud nekatalogovaného materiálu archivu židovského muzea v Soluni³.

Všechny texty byly rukopisné, byly napsány v latince a pro potřeby této studie byly transkribovány podle ortografického systému popsaného níže (viz 2.1.2.7.). Texty psané v sefardské kurzívě (*solitreo*), nebyly do korpusu zahrnuty z několika závažných důvodů.

V pro nás klíčovém období Sefardité z kulturních a ideologických důvodů, které budou dále podrobněji osvětleny, prakticky opustili tradiční systémy zápisu ve prospěch latinky. Ačkoliv texty v *solitreo* jsou v židovském muzeu k dispozici, jejich transkripce do data dokončení této práce zatím nebyly realizovány a neměla jsem k dispozici nikoho, kdo by mi mohl v této otázce poskytnout pomoc⁴.

Texty označené v korpusu jako KS se dále dělí na dva celky, a to podle pohlaví pisatele, jelikož mezi těmito dvěma skupinami nacházíme stylové a lexikální odlišnosti⁵:

Only the remains of this destruction have reached us, and from them, we try to construct a literary picture that is as concise and precise as possible.

Pro podrobnější analýzu a další bibliografické reference viz Refael (2002), Stein (2002), Nar (2002), Molho (2002a), Borovaya (2001, 2003), Melammed (2004).

³ Všechny texty z tohoto oddílu se nacházely v nijak zvlášť neoznačeném šanonu, ve spodní části jedné ze skříní knihovny židovského muzea.

⁴ David Bunis zmiňuje poněkud dramatické okolnosti, které provázely přechod z tradičních grafických systémů na systém západoevropský ve své studii *Voices from Jewish Salonica* (1999a, s. 73):

As the younger generation of the Salonika Sephardim began to receive their education in western-style schools, in European languages such as French and Italian, they became increasingly accustomed to writing Judezmo – to whatever extent they continued to write it – in romanization. This resulted in a generational literacy gap: older people could not decipher the writings, and later, the romanized publications, of the young speakers, even in Judezmo; and younger people were not only incapable of reading their elders' handwriting, but became completely cut off from the literature which had been created in Judezmo, in the Jewish alphabet, during the half-millennium following the expulsion from Spain.

Tuto neutěšenou situaci v rozhovoru potvrdil i pan Jacky Benmayor, zástupce předsedy soluňské židovské obce: «(...) And another big problem is that there is no one in the Community, except for myself, who can read *rashi*, I mean Ladino with *rashi* letters, and there is no one at all, not even me, who can read *solitreo*.» (rozhovor ze dne 2.2.2006 v Soluni).

⁵ Netřeba nijak zvlášť zdůrazňovat, že pohlaví autora textu či výpovědi je ze sociolingvistického hlediska neopomenutelnou proměnnou.

1.1.1.1. KSa (ženy)

Texty psané ženami jsou v korpusu označené KS1a-8a a čítají celkový rozsah 2109 slov. Jejich datace sahá od 12. srpna 1932 do září 1950. Tématicky se řadí zcela do sféry osobní korespondence, a to jak rodinné (KS1a, 2a, 3a, 5a, 6a, 7a, 8a), tak i přátelské (KS4a). Témata v těchto materiálech zpracovaná se týkají převážně drobných rodinných a společenských událostí v životě střední soluňské sefardské vrstvy. Text KS6b nás přenáší do dramatického období bezprostředně následujícího po druhé světové válce a odráží nelehkou sociální situaci Sefarditů v této době. V textu KS8a pozorujeme existující vazby soluňské sefardské komunity na příbuzné v emigraci, konkrétně ve Spojených státech.

Co se týče jazykového kódu textů z této skupiny, lze souhrnem konstatovat, že texty psané ženami si (narozdíl od textů psaných muži) povětšinou udržují intimní, neformální tón a jsou povětšinou prosty lexikálních výpůjček.

1.1.1.2. KSb (muži)

Texty jejichž autory jsou muži jsou označeny zkratkou KS1b-7b a mapují období od 25. dubna 1932 do 24. září 1950. Mezi těmito texty nacházíme kromě korespondence výlučně rodinné (KS4b, 5b, 6b, 7b) také dopisy obchodní (KS1b, 2b, 3b), které však s předchozím tématickým celkem do jisté míry splývají, neboť jsou adresovány rodinným příslušníkům zaměstnaným v rámci jedné obchodní firmy.

Jazyk dopisů psaných muži se oproti textům obsaženým v předchozím celku vyznačuje výraznější jazykovou formálností, zvýšeným výskytem galicismů a italianismů a v případě obchodní korespondence rovněž vysokým výskytem lexikálních výpůjček z turečtiny.

1.1.2. Texty IL a KIL

Texty v korpusu označené zkratkami IL a KIL pocházejí z pera mluvčího soluňské judeošpanělštiny, narozeného roku 1912 v Bitolje (Monastiru). Krátce po jeho narození se jeho rodina přestěhovala do Soluně, kde pan IL strávil dětství a mládí. Pan IL je autorem mnoha básní a povídek v judeošpanělštině, ve své většině vydaných tiskem po roce 1933, kdy přesídlil společně s částí své rodiny do Izraele.

Texty označené KIL, čítající celkem 643 slov, jsou součástí soukromé korespondence. Jejich datace je KIL1 - 4. listopadu 1999 a KIL2 - 5. prosince 1999. Text IL o rozsahu 1 786 slov pochází z autorovy prozaické literární tvorby a je datovaný dnem 6. 8. 1943.

1.1.3. Text SB

Třetím velkým souborem textového materiálu je judeošpanělský román *En torno de la Torre Blanka* jehož autorem je Enrique Saporta y Beja, narozený na sklonku 19. století

v Soluni.⁶ Román byl sepsán roku 1979 a vydán v Paříži roku 1982 asociací Vidas Largas. Jedná se o jednu z mála ukázek poválečné literární tvorby v soluňské judeošpanělštině

Text tohoto znatelně autobiografického románu čítá přibližný počet 121 320 slov a pojednává o nejrůznějších událostech ze života střední vrstvy soluňských Sefarditů. Autor na jeho 337 stranách věnuje mnoho prostoru detailnímu popisu materiálního i duchovního života různých vrstev soluňské sefardské společnosti a významným kapitolám její historie, od vyhnání Sefarditů ze Španělska až do počátku 20. století. Dějová linie románu je obohacena o četné odbočky v podobě vložených lidových pověstí a ilustrována nejrůznějšími sefardskými písněmi a říkadly, což bezesporu vypovídá o autorově úmyslu uchovat co nejvěrnější obraz života sefardské Soluně pro budoucí generace.

Jazyk románu *En torno de la Torre Blanka* je bohatý na lexikální výpůjčky, především na galicismy, nejspíše vlivem francouzsky orientovaného vzdělání autora a zároveň také místem jeho pozdějšího působení.

Text byl od počátku zamýšlen nejen jako literární svědectví o každodenním životě soluňské sefardské komunity na přelomu 19. a 20. století, ale i jako dokument jazykový⁷.

Román je napsán v judeošpanělštině vzdělaného soluňského mluvčího z období před druhou světovou válkou, tj. v místní standardní jazykové variantě⁸.

Na základě výše zmíněných skutečností a pro svou nepochybnou lingvistickou reprezentativnost se román *En torno de la Torre Blanka* stal cennou součástí mého lingvistického korpusu.

2. Transkripce textového korpusu a problematika judeošpanělské ortografie

Již letmý náhled do materiálu tvořícího textový korpus shromážděný pro potřeby této studie⁹ odhalí značnou ortografickou rozkolísanost, kterou se jednotlivé texty vyznačují. Judeošpanělština v žádné ze svých vývojových fázi nedisponovala kodifikovanou (tj.

⁶ Enrique Saporta y Beja se narodil na konci 19. století v Soluni, v sefardské rodině španělsko-portugalského původu a španělské státní příslušnosti. Po studiích na gymnáziu Mission Laïque Française v Soluni absolvoval studium chemie a medicíny v Paříži. Po druhé světové válce se intenzivně věnoval záchraně judeošpanělštiny. Mezi jeho nejznámější publikace patří např. *Refranero sefardí* (1957) či *Refranes de los judíos sefardíes* (1978). Enrique Saporta y Beja byl až do své smrti rovněž čestným předsedou pařížské organizace Vidas Largas (viz část III, 4.2.3.).

⁷ «Grâce à *En torno de la Torre Blanka*, nous voici en possession d'un excellent matériel d'enseignement de notre langue judéo-espagnole. Enrique y a accumulé le vocabulaire de la vie quotidienne et laissé ainsi aux futures générations de véritables pages anthologiques», cit. z úvodu k románu od H.V. Saphily.

⁸ Jak již bylo mnohokrát zdůrazněno, judeošpanělština postrádá kodifikovanou normu; zde máme na mysli standard neoficiální, který je ustanovený každodenním a dlouhodobým užíváním jazyka jeho mluvčími.

⁹ Viz textová příloha I.

jednotnou a závaznou) jazykovou normou. Jak již bylo zmíněno¹⁰, a jak ještě bude zdůrazněno dále (viz 2.1. a následující sekce), do první třetiny 20. století byla psána hebrejskými písmeny, nebo jejich deriváty. V okamžiku, kdy Sefardité přecházejí na latinku, se pak absence unifikované normy projevuje o to naléhavěji. V našem korpusu tudíž nacházíme texty zapsané podle různých ortografických norem, v závislosti na tom, v jakém z evropských jazyků se jejich autorům dostalo vzdělání. Vzhledem k tomu, že pedagogické instituce navštěvované soluňskými Sefardity používaly jako jazyk výuky převážně francouzštinu a italštinu (v menší míře němčinu), tedy nepřekvapí, že většina textů vykazuje rysy francouzské, popřípadě italské ortografie. Texty volně kombinující oba systémy nejsou výjimkou a někteří autoři používají rovněž grafické symboly připomínající zápis fonetický.

Pro větší přehlednost a systematicčnost jsem se rozhodla pro ortografickou unifikaci všech citací z textového korpusu, které jsem použila pro účely lingvistické analýzy. V textových přílohách pak ponechávám jednotlivé texty v původní ortografické podobě. Jak bude osvětleno dále, zvolila jsem pro unifikaci textů systém Aki Yerushalayim, minimálně pozměněný, který jsem uplatnila rovněž při transkripci zvukových záznamů, které textový korpus doplňují.

V následujících několika bodech nastíním obecné problémy ortografické normy a rovněž se pokusím objasnit problematiku transliterace judeošpanělštiny.

2.1. Transliterace judeošpanělštiny

Jak již bylo několikrát zmíněno v předchozích kapitolách této práce, transliterace judeošpanělštiny je jedním z palčivých problémů, se kterými se akademická obec dodnes potýká, a které rovněž reflektují názorový rozkol, který v tomto odvětví hispánské lingvistiky panuje.

V následujících řádcích se pokusím přiblížit diskuzi, která je v současnosti na tomto poli aktuální a rovněž také předložím některá možná řešení této problematiky z hlediska revitalizace judeošpanělštiny a její možné budoucí existence jakožto živého jazyka.

---

¹⁰ Viz část I., kapitola 3.

2.1.1. Různé způsoby zápisu judeošpanělštiny a jejich symbolická a unifikační hodnota¹¹

V kapitole 3.4. v části I. této práce jsem se již zmínila o různých způsobech zápisu judeošpanělštiny v různých fázích jejího vývoje¹². Viděli jsme již, že Židé v průběhu historie zcela běžně zapisovali jazyky, kterými hovořili, pomocí hebrejského písma. V případě judeošpanělštiny měla skutečnost své nesporné výhody: na jedné straně hebrejské písmo působilo jako jednotící kulturní prvek, vlastní Židům v širším kontextu Diaspory, na druhou stranu působilo jako unifikační faktor ortografický (viz 2.1.2. a dále).

Jedním z rysů, který odlišuje jednotlivé judeošpanělské diatopické varianty, je stupeň uzavřenosti nepřízvučných a koncových vokálů. Grafické systémy vycházející z konsonantického písma hebrejského, které označuje vokály pomocí diakritických znamének (*nikkudot*) pouze v některých konkrétních případech, hledisko vokalizace nezanedbávaly, a tudíž díky nedostatečné reprezentaci fonologického systému paradoxně působily jako unifikační prvek, jakkoliv jejich dekodifikace mohla v některých případech činit potíže¹³. V okamžiku, kdy se však teritorium Osmanské říše dostává do sféry evropského vlivu, se Židé, kteří si přejí být emancipováni¹⁴ začínají přiklánět k použití latinky jakožto symbolu pokroku a evropské kultury. Tito „pokrokoví“ Sefardité (v judeošpanělštině *djidyós frankeados*) volbou písma demonstrují odklon od tradiční, spíše uzavřené osmanské sefardské kultury (zároveň se také vymezují vůči arabskému písmu, které bylo do roku 1923 používáno pro zápis turečtiny, a vůči písmu řeckému, které používali jejich řečtí sousedé) a otevírají se západním vlivům¹⁵.

Opuštění kvadrátního písma je tedy jakýmsi kulturně-sociálním manifestem, který má ovšem, jak uvidíme dále, dalekosáhlé následky: přechod z konsonantického ortografického

¹¹ Pro diskuzi k této problematice viz např. Smalley (1963, s. 14). Dále též srov. King (1998, s. 84), v kontextu jazykové situace na indickém subkontinentu, cit. v Grenoble, Whaley (2006, s. 144).

¹² V odborné literatuře, např. Kolonomos, Bunis, Sephiha, jsou uváděny odkazy na písemné dokumenty psané a tištěné jak v písmech odvozených z hebrejského kvadrátního písma (tj. písma *raší* a *solitreo*), tak i v latině (počínaje např. slavnou *Ferrarskou Biblií* (vyd. r. 1553), a marginálně i v cyrilici (především bulharské a makedonské prameny).

¹³ Pro podrobnější diskuzi různých aspektů semitských grafických systémů a problematiky jejich dekodifikace viz Prunet, Beland, Idrissi (2000).

¹⁴ Používám zde pojem *emancipace* podle jeho významu v historiografii francouzské a britské, tj. emancipovaní Židé jsou ti, kterým jsou přiznána stejná občanská práva jako příslušníkům majoritní společnosti. Viz např. *Atlas univerzálních dějin židovského národa* (1995).

¹⁵ Viz Bunis (1999a, s. 73): «In this period of transition [pozn. jedná se o 20. léta 20. století], the alphabet employed by a Judezmo-speaker served as an immediate indicator of his or her generation, educational background, and general cultural orientation.». Pro další diskuzi viz např. Stein (2006, s. 501 a dále).

systemu na systém fonologický otevírá naléhavou otázku unifikované ortografické normy, která nebyla dosud uspokojivě zodpovězena.

2.1.2. Obecná problematika ortografické normy

Jedním ze základních předpokladů pro úspěch lingvistické revitalizační politiky je kodifikace jazykové normy pomocí závazného a všemi mluvčími respektovaného ortografického systému. Jeho neexistence dává prostor nesmírné variantnosti, která je z dlouhodobého hlediska a zejména pak z pohledu praktických potřeb jazykové revitalizace neudržitelná. Geografická rozsáhlost judeošpanělské diaspory a tradiční izolace jednotlivých sefardských center (pomineme-li mezikomunitní kontakty na úrovni rabínské korespondence, tj. *responsa*), daly vzniknout v průběhu vývoje judeošpanělštiny nesmírné jazykové různorodosti. Tato variantnost pramení ze skutečnosti, že judeošpanělština byla vždy především jazykem mluveným, předávaným ústní formou z generace na generaci a postrádající sociální a kulturní prestiž, které se těšily její koteritoriální jazyky a též jazyky evropské. Variantnost judeošpanělštiny se vyznačuje nejen nesmírnou pestrostí lexikální a výrazovou, ale i velkým množstvím ortografických úžů, které se projevují, jak již bylo řečeno v předchozí podkapitole, zejména v okamžiku, kdy judeošpanělština přestává být psána a tištěna v tradičním konsonantickém písmu¹⁶.

Pravdou je, jak již bylo ostatně také zmíněno, že tradiční zápis judeošpanělštiny kvadrátním písmem do jisté míry řešil problematiku ortografické normy, neboť písmo bez znázorněných vokálů do značné míry obcházelo problematiku variantního vokalismus. Současně však její mluvčí byli přirozeně dokonale obeznámeni s fonetikou svého jazyka, a tudíž skutečnost, že grafický systém, který používali, nezaznamenával vokály, nepředstavoval výraznější překážku při čtení.

Z důvodů extralingvistických (především vinou drastického úbytku mluvčích během druhé světové války) však v polovině 20. století dochází ke změně sociolingvistické situace judeošpanělštiny: ta se stává z živého jazyka, předávaného z generace na generaci, jazykem v ohrožení, kterému se potencionální mluvčí učí mnohdy výhradně ve vzdělávacích institucích a jazykových kurzech, a pro něž konsonantické písmo přestává být plně adekvátní: postrádá totiž schopnost dostatečně kompletně zobrazit fonologický repertoár jazyka, který v současné době není natolik vitální, aby se mu jeho budoucí mluvčí mohli učit v přirozených podmínkách, tj. expozicí jazyku v jeho běžných komunikačních doménách.

Je nesporným faktem, že sjednocená a funkční ortografická norma je základem pro kodifikaci a tudíž i stabilizaci jazyka. Aby byla tato norma úspěšná, musí nezbytně splňovat řadu kritérií, které ji učiní přijatelnou pro maximální počet mluvčích. Avšak v případě tak

¹⁶ O významu konsonantického písma a problematice jeho převodu do písma fonologického viz níže.

areálně i názorově rozdrobeného společenství, jakým je judeošpanělská diaspora, není jednoduché nalézt řešení, které by bylo bezvýhradně přijatelné pro všechny uživatele. Existují přinejmenším tři základní kritéria, která jsou při sestavování optimálního ortografického systému klíčová, a bez kterých navrhovaná pravopisná norma nemá reálnou naději na úspěch:

- 1) schopnost systému reflektovat fonetickou a fonologickou charakteristiku jazyka (kritérium lingvistické)
- 2) srozumitelnost a praktičnost z hlediska uživatele (kritérium pragmatické)
- 3) schopnost odrážet jedinečnost jazyka, případně jeho vztah k jazykům geneticky příbuzným, a tím současně i identitu jeho uživatelů (kritérium psycholingvistické)

2.1.2.1. Vztah ortografie a zvukové stránky jazyka (kritérium lingvistické)

Základním předpokladem efektivního ortografického systému je jeho schopnost dostatečně věrně odrážet zvukovou stránku jazyka, který znázorňuje. Mezi odborníky na poli jazykové revitalizace panuje všeobecná shoda, že pro jazyky, které se nacházejí ve stadiu ohrožení, jsou nejvhodnější grafické systémy založené na fonologické bázi, tj. ve kterých každému fonému odpovídá pokud možno jeden grafický znak (Grenoble, Whaley 2006, s. 141)¹⁷.

Jedním z důvodů hovořících ve prospěch fonologického hlediska při volbě grafického systému je skutečnost, že fonologický systém jazyka je stabilnější, než například jeho fonetická podoba, která je velice náchylná změnám, ať již z důvodu jazykového kontaktu, či z jiných příčin.

Jak již bylo zmíněno, výchozím bodem veškerých diskuzí ohledně judeošpanělské ortografie se stal okamžik, kdy se judeošpanělština přestává psát hebrejským kvadrátním nebo *raš* písmem, případně *solitreo*, a její mluvčí přechází na latinku, která disponuje prostředky pro zobrazení vokálního systému jazyka. Semitské písmo v tomto ohledu umožňovalo každému uživateli interpretaci v souladu s lingvistickou variantou, která mu byla

---

¹⁷ Ke stejnému závěru dospěli i lingvisté, kteří se pokoušeli vytvořit grafický systém zápisu pro jazyky, které dosud písmo neznaly. Viz např. Smalley (1963). V některých případech, kdy je fonologický systém jazyka natolik komplexní, že by ekvivalence grafických symbolů a fonémů 1:1 představovala závažnější problém při jeho výuce, je možné zvolit zjednodušující řešení (Grenoble, Whaley 2006, s. 146 a dále), avšak nedomnívám se, že by judeošpanělština byla právě jedním z těchto jazyků.

vlastní¹⁸. V okamžiku, kdy jazyk, tradičně zapisovaný konsonantickým písmem, dostává grafickou podobu pomocí písma alfabetského (latinka), založeného na exaktnější reprezentaci jednotlivých fonémů, nastávají závažné komplikace. Je tudíž nezbytně nutné ustanovit jednotnou ortografickou normu, která by opět plnila jak funkci unifikační, tak i vyhovovala kritériím pragmatickým (pro další diskuzi tohoto bodu viz následující podkapitola)¹⁹.

2.1.2.2. Praktičnost ortografické normy z hlediska uživatele (hledisko pragmatické)

Jedním z nejdůležitějších faktorů, které hrají roli při sestavování vhodné ortografické normy pro jazyky ve fázi revitalizace je praktičnost, přístupnost z hlediska uživatelů. Příliš složité grafické znaky, byť by vhodně odrážely fonologickou charakteristiku jazyka, se mohou projevit jako nevhodné pokud mluvčí nedisponují adekvátní technickou podporou pro jejich snadné uvedení do praxe.

V judeošpanělském kontextu takovéto překážky stály v cestě například systému navrhovanému I. M. Hassánem, který je znám jako „Nehama“ (viz tabulka v pododdílu 2.1.2.7), a který je v současné době používán Institutem Arias Montano v Madridu (CSIC), což z něj činí normu pro badatele se španělského okruhu. Poměrně značné množství fonetických symbolů a diakritických znamének (včetně znaku ñ), ztěžuje jeho použití běžnými mluvčími, kteří nedisponují specializovaným technickým vybavením (tj. psacími stroji či počítačovými klávesnicemi s odpovídající softwarovou podporou). Psaní jednoduchých textových dokumentů denní potřeby se tudíž neobejde bez poměrně složitých řešení (např. bez opakovaného a poměrně zdlouhavého používání klávesových zkratk), které staví zvolený systém do znevýhodněné pozice.

Dalším návrhem řešení problematiky ortografie byl návrat k hebrejskému kvadrátnímu písmu. Pro tuto možnost se vyslovil například izraelský badatel David M. Bunis (viz Kohén-Sarano, 2002b). Jeho návrh však nenalezl většinovou podporu především pro geografickou

¹⁸ Extrémním případem takovéto ortografické ambiguity je čínské znakové (ideogramové) písmo, které je od akustické podoby jazyka odvislé natolik, že je použitelné pro všechny dialekty čínštiny, ačkoliv se tyto od sebe do velké míry liší.

¹⁹ K této otázce rovněž viz Koén-Sarano (2002b):

(...) El alfabeto latino es indispensable, para azer el lavoro de dokumentación de las tradisiones orales antes, i de sus tranzmisió después, i ke no es posible uzar las letras ebreas o rashí por dos emportantes razones. Emprimero porké sus difuziún i sus konosensia son limitadas a Israel. Después porké las letras ebreas no son en grado de dar las nuanses de los varios dialektos del ladino. Si eskrivimos ר' ז א ב (en ebreo) (...) no savemos si se melda : *bezar* o *bizar*. Ken konose el espanyol no tendrá dudas, ma ken no lo konose i save sólo el ladino i es de Yerushaláyim, meldará: *bizar*. Las dos formas son lejítimas, porké provienen de dos lugares diferentes kon dos diferentes nuanses de la lingua. (...). Eskrivéndolo en letras ebreas o rashí, tendré, sí, el reflán en su sinyifikasió, ma me manará siempre su dimensió dialektal, ke tiene una muy grande emportansa.

rozsáhlost judeošpanělské diaspory a tlaku koteritoriálních jazyků, které se zpravidla zapisují latinkou, a také vzhledem k faktu, že širší použitelnost hebrejského písma, byť v současnosti pro judeošpanělštinu opět používaného částí mluvčích v Izraeli, je omezena pouze na izraelskou oblast.

Závěrem lze tedy konstatovat, že latinka ve zjednodušené formě systému Aki Yerushalayim (viz tabulka v sekci 2.1.2.7.), se ukázala být řešením vhodným nejen z hlediska pedagogického, ale i z hlediska technické podpory, a tudíž nejpřístupnějším pro co nejširší počet mluvčích současných i budoucích.²⁰

2.1.2.3. Ikonická hodnota písma (hledisko psycholingvistické)

V předchozích sekcích bylo pojednáno o hlediscích, které souvisejí s lingvistickou reprezentativností písma a jeho praktičností pro uživatele. Další hledisko, které nelze při sestavování ortografické normy opomenout, je ikonická a symbolická hodnota písma (pro konkrétní příklady k diskuzi viz 2.1.2.6.).

Písmo zastává v životě uživatelů velmi významnou symbolickou funkci (viz Smalley, 1963, s. 143, dále též Grenoble, Whaley, 2006, s. 143). Symbolická hodnota se dále zvýrazňuje, pokud jazyková komunita představuje etnickou či náboženskou menšinu v rámci většinové společnosti. Pak se pro tuto menšinovou komunitu písmo stává jedním ze základních identifikačních znaků²¹.

V případě židovského národa, který strávil poslední dva tisíce let své existence rozptýlen v diaspoře, tuto identifikační funkci plnilo hebrejské kvadrátní písmo, které bylo indikátorem příslušnosti uživatele k židovskému národu a náboženství. V tomto ohledu je důležité zmínit i fakt, že především ve středověku byli Židé, pro něž bylo studium Písma samozřejmostí a povinností již od útlého věku, uprostřed převážně negramotného křesťanského obyvatelstva výjimkou. Řadoví členové židovských obcí mnohdy nepoužívali a neovládali latinskou abecedu a jediným grafickým systémem, který znali, byl hebrejský *alef-bejt*. Bylo pro ně tudíž přirozené zapisovat jazyk, kterým mluvili (a který z velké míry sdíleli s většinovou společností), hebrejským písmem.

Jak již bylo zdůrazněno, od dvacátých let 20. století Sefardité používají pro judeošpanělštinu latinku (vyjma části mluvčích v Izraeli). Kromě nesporných praktických

²⁰ Tento závěr potvrzuje např. i Kohén-Sarano (2002b):

(...) Yo parto de esto para demostrar ke el alfabeto latino es endispensable, para azer el lavoro de dokumentasi3n de las tradisiones orales antes, i de sus tranzmisi3n despu3s, i ke no es posible uzar las letras ebreas o rashi por dos emportantes razones. Emprimero pork3 sus difuzi3n i sus konosensia son limitadas a Israel. Despu3s pork3 las letras ebreas no son en grado de dar las nuanses de los varios dialektos del ladino.

²¹ Grenoble, Whaley (ibid.) v této souvislosti zmiňují konkrétní případ kabardštiny, která byla během sovětské éry pod tlakem ruštiny psána cyrilicí, a po rozpadu Sovětského svazu stála před volbou, zda zvolit arabské písmo, které symbolizuje přimknutí k islámu, nebo latinku, která je naopak znakem sekularismu.

výhod nese toto písmo rovněž určitou symbolickou hodnotu: latinka odkazuje k románskému původu judeošpanělštiny a k jejím vazbám na indoevropskou jazykovou větev. V případě soluňského kulturního prostředí rovněž vymezuje judeošpanělštinu vůči většinovému jazyku, řečtině.

2.1.2.4. Vztah ortografie menšinového a většinového jazyka

Dalším z často citovaných kritérií, které je třeba brát v úvahu při sestavování optimálního ortografického systému, jsou i ortografické konvence majoritního kontaktního či koteritoriálního jazyka, případně jazyka úředního²².

Všeobecně převládá přesvědčení, že ortografie ohroženého minoritního jazyka by se měla pro dosažení maximální míry přijetí ze strany uživatelů přibližovat ortografii jazyka většinového, aby bylo zabráněno střetu protichůdných ortografických tendencí (viz např. Grenoble, Whaley, 2006, s. 138/143, nebo Nida, 1963, s. 23, Smalley, 1963 a další).

V případě judeošpanělštiny se tento faktor spontánně uplatnil v okamžiku, kdy ji soluňští Sefardité začali zapisovat v souladu s pravidly jednotlivých evropských pedagogických jazyků a dali tak vzniknout velice pestrým ortografickým řešením.²³

Zdá se, že unifikovaný ortografický systém judeošpanělštiny bude nutně muset respektovat alespoň částečně ortografii nejrozšířenějších kontaktních jazyků v sefardské diaspoře (tzn. francouzština, italština, španělština, turečtina) avšak bude nutné zvolit takové řešení, které by na jedné straně co nejvíce respektovalo ortografická pravidla jednotlivých majoritních jazyků, tj. který by byl ideální syntézou systémů existujících, a který by zároveň dostatečně odrážel specifickou fonémovou repertoárů, který je odlišný od repertoárů jak jednotlivých kontaktních majoritních jazyků, tak i moderní španělštiny²⁴.

²² Viz Grenoble, Whaley (2006, s. 138).

²³ Skutečnost, že judeošpanělští mluvčí v žádném okamžiku nezvolili řecké písmo, ačkoliv je řečtina od dvacátých let 20. století nejlivnějším kontaktním jazykem v oblasti, vypovídá o jejich vědomé snaze vymezit se vůči řecké společnosti kulturně, etnicky a nábožensky. Zároveň, a z čistě praktického hlediska, je užití řecké abědy úzce omezeno na oblast Řecka, čímž by se judeošpanělští mluvčí izolovali od ostatních areálů diaspory.

²⁴ V této otázce je velice zřetelná tendence španělských oficiálních institucí zdůraznit hispánský původ judeošpanělštiny a její sounáležitost s hispánským kulturním dědictvím, viz Hernández González (2001):

La necesidad de acercar el judeoespañol a un público de cuatrocientos millones de hispanohablantes sin provocar extrañeza ni rechazo hace aconsejable la tendencia de escribirlo con un sistema próximo a la norma hispánica. Los apartamientos de la ortografía española que no provocan desconcierto son aquellos que alguna vez han formado parte de la ortografía española histórica, que es pensable que así hubiera llegado a ser la ortografía del sefardí, si las circunstancias históricas no hubieran hecho perder a sus usuarios la familiaridad con la apariencia escrita del español general que tuvieron antes de haber quedado ajenos por siglos a la comunidad hispanófono.

Sami Sefardité se však k tomuto úhlu pohledu staví zdrženlivě, tlaku španělských institucí se brání, a spíše zdůrazňují odklon judeošpanělštiny od španělské normy. Matilda Kohén-Sarano (2002b) k tomuto poukazuje:

2.1.2.5. Příklady k diskuzi

V sekci 2.1.2.2. a výše jsem se pokusila osvětlit, proč je latinka jakožto abecedický systém pro revitalizaci jazyka vhodnější, než systém konsonantický, vycházející z hebrejské kvadrátní abecedy. Samotná volba latinky však ponechává nezodpovězené některé otázky související se záznamem konkrétních fonémů, které se v jazycích románských, do jejichž skupiny judeošpanělština bezesporu náleží, zaznamenávají různými způsoby. V následujících dvou sekcích přihlédneme ke dvěma příkladům, které si v tomto ohledu zasluhují pozornost.

2.1.2.5.1. První příklad: reprezentace a reprezentativnost fonému /k/

Prvním konkrétním případem k diskuzi, týkající se řešení ortografických problémů judeošpanělštiny, je spor o grafickou reprezentaci fonému /k/. Názor na jeho grafický ekvivalent není jednotný nejen v širším kontextu judeošpanělské diaspory, ale ani na půdě soluňské Ladino Society, organizace, která si vytyčila za úkol chránit a rozvíjet judeošpanělské jazykové dědictví soluňských Sefarditů.

Pokud nahlédneme do předválečných judeošpanělských textů, tvořících součást korpusu, zjistíme, že jejich pravopis odpovídá pravopisu francouzštiny a italštiny, případně kolísá mezi oběma normami. Foném /k/ je tedy nejčastěji reprezentován pomocí znaků *c + a, o, u* a *qu/cc + e, i*. Velmi zřídka nacházíme v této funkci znak *k*, a to zejména v izolovaných slovech, jako např. *akí*.

V současné době oproti tomu převládá tendence reprezentovat foném /k/ znakem *k* ve všech pozicích. Důvodů pro tuto na první pohled kuriózní volbu je hned několik:

- *praktičnost*: fonetická hodnota znaku *k*, odpovídající fonému /k/, je naprosto jednoznačná a není vázaná na jeho pozici v rámci slova. Je tedy velmi vhodná pro výuku začátečníků, kteří neovládají další románské jazyky.
- *historická věrnost*: znak *k* při transliteraci judeošpanělštiny tradičně zastupuje hebrejský znak *kuf* כּ, který v hebrejštině označuje foném /k/ především v lexikálních výpůjčkách. V judeošpanělštině (v písmu kvadrátním a jeho variantě *raší*) se tento

---

En konkluzión el djudeo-espanyol es una lingua ke tiene su propia identidad, ke izo un kamino de kinyentos anyos de kuando salió de la Espanya, pasando por la Turkía, i ke tiene el derecho, no sólo de ser pronunsiada en manera diferente del espanyol, ma también de venir eskrita en manera diferente de él. Si no, se va a despareser completamente.

Soluňská Ladino Society se plně přiklání k tomuto názoru, který je současně v souladu s lingvistickou politikou Autoridad Nasionala del Ladino.

znak používal pro znázornění fonému /k/ a tudíž je odkazem na významnou historickou fázi vývoje jazyka.

- *zdůraznění odlišnosti*: písmeno *k* na první pohled zřetelně a jednoznačně vymezuje judeošpanělštinu vůči moderní španělštině a zároveň i ostatním románským jazykům, tudíž současně plní funkci národně-identifikační²⁵.

Obdobně postupují mluvčí některých menšinových jazyků ve vztahu k jazyku většinovému. Grenoble, Whaley (2006, s. 143) uvádějí jako příklad některé skupiny mayských Indiánů, které se podobným způsobem jako Sefardité vymezují pomocí ortografie vůči lingvistickému a kulturnímu tlaku španělštiny.

Je však nutné podotknout, že zmíněné příklady jsou v kontextu jazykové revitalizace či jazykové politiky spíše výjimkami. Daleko častěji se setkáváme se situací, kdy se minoritní lingvistická skupina snaží ve své ortografii přiblížit jazyku kolektivu, který se těší větší ekonomické a sociální prestiži. Zde rovněž pozorujeme význam písma jako ikony, která symbolizuje národní a kulturní identitu²⁶.

Na závěr poznamenejme, že diskuze ohledně vhodnosti písmena *k* není zdaleka uzavřena. Někteří mluvčí prosazují jeho nahrazení znaky, které jsou používány v ortografiích románských jazyků, s poukazem na příbuznost judeošpanělštiny s nimi. Jiná skupina soluňských mluvčích (nutno podotknout, že tato strana je v početní většině) se přiklání k použití znaku *k* ze všech již zmíněných důvodů. Toto řešení je rovněž podpořeno volbou ortografického systému Aki Yerushalayim, který přijala Autoridad Nacionala del Ladino, a ke kterému se přiklání i soluňská Ladino Society²⁷.

²⁵ Zajímavé je, že v hispánském kulturním kontextu má písmeno *k* doslova ikonickou hodnotu a je využíváno skupinami, které jsou v opozici vůči většinové, oficiální kultuře. Takovým příkladem může být např. hnutí *squatterů*, takzvaných *okupas*, kde písmeno *k* ve slově *okupar* nese jasnou významovou hodnotu – normativní a významově neutrální tvar *ocupar* znamená „obsadit“, zatímco příznakové *okupar* označuje politicky a sociálně podbarvené obsazení nemovitosti za účelem bezplatného a alternativního využívání.

²⁶ Pro ilustrační příklad z hispánské jazykové oblasti viz např. Nida (1963, s. 23):
In general, (...) the greater the feeling of cultural insecurity the more intense will be the response to the cultural pressure of the dominant language. For this reason Indians in Spanish-Speaking Latin America insist in so many instances that the /k/ in their language should be written as *c* before *a*, *o*, *u*, and *qu* before *i* and *e*. This is based on the system in Spanish; and though it seems quite illogical (and it is), nevertheless, the people insist that the exclusive use of *k* (which does occur in a few Spanish words) is not correct. They prefer to go to the trouble of learning the use of *c* and *qu*, because this makes their language more like Spanish and gives them a sense of cultural prestige.

²⁷ Pro podrobný program této instituce viz Navon (2002, s. 11-15), nebo online na <<http://www.aki-yerushalayim.co.il/anl/index.htm>>

Pokud pohlédneme na širší kontext judeošpanělské diaspory, pak konstatujeme, že většina mluvčích tento znak spontánně přijímá a v případě kodifikace ortografické normy bude tato tendence muset být zohledněna.

2.1.2.5.2. Druhý příklad k diskuzi: foném /ɲ/ a problematika jeho zobrazení v soluňské judeošpanělštině.

Dalším významným příkladem ze soluňského kontextu jsou spory o reprezentaci fonému /ɲ/, tj. palatalizované nazály.

Grafický znak ñ je exkluzivní pro moderní španělštinu, neboť se nevyskytuje v grafickém systému žádného jiného jazyka. Je symbolem tak jednoznačným, že jeho adaptovanou formu má ve svém logu i například Insituto Cervantes (www.cervantes.es).

V judeošpanělském kontextu je palatalizovaná nazála /ɲ/ nejčastěji znázorňována pomocí dvojznaku *ny*, který je vlastní systémům Aki Yerushalayim, Vidas Largas a Šalom (viz tabulka ortografických systémů v sekci 2.1.2.4.)²⁸. Znak ñ je charakteristický pro systém Nehama, a tedy součástí normy používané španělskými badateli.

Soluňská norma se v tomto ohledu vymyká ostatním systémům: Ladino Society zvolila pro reprezentaci fonému /ɲ/ dvojhlasiku *ni*, která spíše odkazuje na vliv italské ortografie. Přestože je obtížné odhadnout do jaké míry je toto rozhodnutí v reálných podmínkách respektováno, tedy zda se jednotliví mluvčí tomuto rozhodnutí skutečně podřizují, rozhodla jsem se tuto specifickou odlišnost zohlednit.

2.1.2.6. Další praktické otázky: suprasegmentální rysy jazyka

Co se týče záznamu suprasegmentálních rysů judeošpanělštiny, jako je přízvuk a intonace tázací a zvolací, zaznamenala jsem následující situaci:

2.1.2.6.1. Přízvuk

Podle převažujícího úzu se přízvuk v judeošpanělštině nijak neoznačuje (též viz sekce A této práce, kapitola 1.), nejspíš z toho důvodu, že se neoznačoval ani v době, kdy byla judeošpanělština psána hebrejským písmem a jeho variantami. V dobách, kdy tomu tak bylo, však byla judeošpanělština dynamickým jazykem a mnoha tisíci mluvčích. Zároveň byla jazykem, jehož existence byla svázána převážně s ústní tradicí, a jehož výuka nebyla součástí

²⁸ Zajímavé je, že znak ñ se v internetovém slangu, který nezná diakritiku, nazývá *la enye*. Tato volba by se tudíž mohla zdát na první pohled poměrně vhodnou, avšak domnívám se, že na uživatele může subjektivně působit dojmem provizorního či nouzového řešení.

kurikula židovských škol a později ani škol AIU či žádných jiných²⁹. Judeošpanělští mluvčí se tedy neučili žádným ortografickým pravidlům, která beztak neexistovala.

V současné době je však situace zcela odlišná. Judeošpanělština je jazykem ohroženým, jehož mluvčích neustále ubývá. Současné snahy o její revitalizaci zahrnují organizovanou pedagogickou činnost, jejímž cílem je vytvořit širší základnu kompetentních mluvčích, kteří by v budoucnu mohli zajistit její předání dalším generacím. Je tedy nutné tomuto cíli maximálně přizpůsobit grafickou podobu jazyka. Jendou z inovací spojených s tímto hlediskem je i návrh Matildy Koén-Sarano, aby byl přízvuk v judeošpanělštině graficky označován, a to pokud možno v souladu s pravidly současné normy španělštiny³⁰. Označování přízvuku je inovace jevem zatím ne příliš rozšířeným³¹, avšak podle mého názoru nezbytným. Rozhodla jsem se ho proto začlenit do svého transkripčního systému.

2.1.2.6.2. Intonační změny

Konečně intonace tázací a zvolací se v judeošpanělštině označuje pomocí otazníku a vykřičníku na konci věty. Tímto se judeošpanělština liší od moderní španělštiny, která předepisuje použití obráceného vykřičníku a otazníku rovněž na jejím počátku, a naopak se přibližuje jak ostatním románským jazykům (španělština je v tomto ohledu unikátním úkazem), tak i moderní hebrejštině.

2.1.2.7. Zvolený systém pravopisu

Ačkoliv judeošpanělština postrádá unifikovanou ortografickou normu, existuje několik v současnosti platných a používaných ortografických systémů, které zastávají funkci diatopických norem: tyto systémy se řídí především podle požadavků jednotlivých kulturních či vědeckých institucí, popřípadě publikací, které určují normu pro danou geografickou oblast.

²⁹ Výuka ve školách AIU se uskutečňovala ve francouzštině, po začlenění Soluně do helénského státu r. 1912 zahrnovala maximálně 8 hodin řečtiny (úředního jazyka země) týdně.

³⁰ Viz Koén-Srano (2002b):

Esto está atado a lo ke kero ajustar personalmente i ke propoza otra faza en la búshkeda de la solución del problema de la grafía. Komo de fakto no tengo duda ke malorozamente entre veinte-trenta anyos van a kedar muy pokos en el mundo ke van a saver kon sigureza komo se pronunsian munchas de las palavras en djudeo-espanyol (ladino). Kuando se devrá dizir *esta* i kuando *está*? Por esto yo mizma izi un paso drástiko en mis livros, para conservar el djusto son de las palavras. Este paso drástiko, ke me fue sujerado en el 1984 por el Prof. Isaac Benabú, fasilita la lektura de los tekstos folkórikos notados, i es la empozición de los aksentos sovre las palavras mizmas. El sistema de aksentuación ke se adapta mas mucho al djudeo-espanyol es el sistema en akto en la lingua espanyola, ke es djuntamente la “madre” del djudeo-espanyol. Este sistema mos permite de azer ekonomía de aksentos i de bazarnos sovre una gramátika normativa.

³¹ Kromě Matildy Koén-Sarano prosazují označení přízvuku i španělští akademici.

PRINCIPALES GRAFIAS DEL DJUDEO-ESPANYOL
EN KORESPONDENCIA KON LA GRAFIA DE
LA "INTERNATIONAL PHONETIC ASSOCIATION" (IPA)

IPA	Aki Yerushalayim	Dikcionario de J. Nehama	Šalom	Vidas Largas	Letras Rashi
b	balansa	balánsa	balansa	balansa	באלנסה
-β-	alavar	alaʔár	alavar	alavar	אלאבאר
tʃ	chiko	čiko	çiko	tchiko	ג'יקו
d	demanda	demánda	demanda	demanda	דמאנדה
ð	dedo	dédo	dedo	dedo	דדו
f	famiya	famiya	famiya	famiya	פאמיליה
g	gato	gáto	gato	gato	גאטו
-γ-	agora	agóra	agora	agora	אגורה
dʒ	djudio	ğudio	çudio	djudio	ג'ודיו
x	hazino	jazino	hazino	hasino	סאזינו
h	es'huenyo	esjwéño	eshuenyo	eshuenyo	אשטוואניו
k	kaza	káza	kaza	kasa	קאזא
l	ladino	ladino	ladino	ladino	לאדינו
m	meter	metér	meter	meter	מייטר
n	non	non	non	non	נון
ɲ	anyo	áño	anyo	anyo	אניו
p	poko	póko	poko	poko	פוקו
r	ora	óra	ora	ora	אורה
rr	gera	gérra	gerra	gerra	גירה
s	paso	páso	paso	passo	פאסו
ʃ	shavon	šavón	çavon	chavon	שאבון
t	topar	topár	topar	topar	טופאר
v	vedre	védre	vedre	vedre	בידרי
ks	aksion	aksyón	aksiyon	aktion	אקסיון
gz	examen	egzámen	egzamen	egzamen	אגזאמן
j	yo	yo	yo	yo	יו, יי
z	koza	kóza	koza	kosa	קוזה
ʒ	ojos	óžos	ojos	ojos	אוזים
we	muevo	mwévo	muevo	mwevo	מוויבו
je	siempre	syémpre	syempre	syempre	סיימפרי

No figuran en esta lista las vocales. Kon muy pokas eksepsiones se eskriven de la mizma manera en todos los metodos kon letras latinas.

Obr. 8. Tabulka ortografických systémů (Převzato z *Aki Yerushalayim*, n.75, anyo 2001)

Používání jednotlivých systémů je variabilní, avšak na základě dlouhodobého pozorování judeošpanělské reality lze konstatovat, že větší část soluňských mluvčích se přiklání k systému Aki Yerushalayim, který je totožný s normou, kterou určuje La Autoridad Nacionala del Ladino³², a která je v současné době nejvíce používána v Izraeli. Například internetové diskusní fórum *Ladinokomunita* (www.sephardicstudies.org/komunita.html), sdružující judeošpanělské mluvčí z celého světa, se rovněž přiklání k tomuto řešení³³.

³² La Autoridad Nacionala del Ladino v roce 1999 uspořádala mezinárodní kongres *Kolokio internacional sobre la grafia i ortografia del ladino*, který měl za úkol sjednotit judeošpanělskou ortografickou normu. O průběhu tohoto setkání viz Koén-Sarano (2002b).

³³ Jednotliví účastníci fóra mohou své příspěvky zasílat v libovolné ortografické podobě (vždy však v latince), avšak domnívám se, že dlouhodobý vliv izraelského pravopisu zde bude rozhodující. Na webových stránkách *Ladinokomunita*, v odkazu na popis jednotlivých cílů fóra jsou postoje týkající se ortografie ostatně vyjádřeny jednoznačně: "The purpose of the Ladinokomunita is to: 1. promote the use of Ladino; 2. spread the use of a standardized method for spelling Ladino with Roman characters; 3. ask and answer questions and share information regarding the language, culture, history, and traditions of Sepharadim, and to discuss other subjects of interest of concern to members."

Soluňská Ladino Society se, jak jsem již zmínila, přiklání k systému Aki Yerushalayim, vyjma dvojhlásky *ni* pro foném /ɲ/.

Pro tuto práci byla zvolena norma Aki Yerushalayim, doplněná o „soluňskou“ dvojhlásku *ni* a o pravidla označování přízvuku podle Matildy Kohén-Sarano. Důvodem pro toto řešení bylo především rozhodnutí respektovat soluňský úzus, a dále pak přesvědčení, že zvolený systém splňuje požadavky praktičnosti, reprezentativnosti a distinktivnosti, které jsou pro judeošpanělské mluvčí objektivně i subjektivně důležité.

Následující tabulka zobrazuje ortografický systém použitý pro transkripci textového korpusu této práce:

/b/	B	B alansa
/β/	V	<i>Alavar</i>
/tʃ/	Ch	Ch iko
/d/	D	D edo
/ð/	D	<i>Gadol</i>
/f/	F	F azer
/g/	G	G ato
/ɣ/	G	A gora
/dʒ/	Dj	Dj udio
/χ/	H	H aham
/ħ/	H	<i>Eshuenio</i>
/k/	K	Ak í
/l/	L	L ivro
/m/	M	M eter
/n/	N	Non
/ɲ/	Ni	<i>Espaniol</i>

/p/	P	P oko
/r/	R	R oza
/ʀ/	rr	G erra
/s/	s	S afanorya
/ʃ/	sh	Sh abat
/t/	t	T opar
/v/	v	V ide
/ks/	ks	Aksyón
/j/	y	Y errarse
/z/	z	<i>Kaza</i>
/ʒ/	j	F ijo

/we/	ue	M uestro
/je/	ie	S iempre

Obr. 9. Symboly použité pro transkripci judeošpanělštiny

3. Zvukové nahrávky

Textový korpus shromážděný pro potřeby této studie byl doplněn zvukovými nahrávkami, pořízenými ve studované lokalitě v letech 2005/2006 a představujícími materiál o stopáži cca. 4 h. 25 min.

Nahrávky sestávají z pásma rozhovorů se členy střední a starší generace, ve své většině kompetentními mluvčími soluňské varianty judeošpanělštiny. Vzhledem ke skutečnosti, že nahrávané rozhovory měly charakter spíše neformální osobní konverzace, neuvádím do textových příloh jejich úplné transkripce, ale začleňuji do textu pouze jejich fragmentární citace. Ve své práci často cituji části rozhovorů se dvěma informátory, jejichž jména v souladu se zásadami etiky sběr dat prostřednictvím terénního výzkumu³⁴, pozměňuji. Místo skutečných jmen informátorů tedy u citací uvádím fiktivní iniciály. Všichni informátoři, které jsem během výzkumu oslovila, souhlasili s nahráváním rozhovorů a byli seznámeni jak s mojí osobou, tak i s cílem mé výzkumné práce.

3.1. Nahrávky LM

Informátorka, kterou jsem označila iniciálami LM, náleží do střední generace (věk kolem 60 let), toho času ředitelka domova seniorů při soluňské židovské obci a učitelka judeošpanělštiny. Paní LM náleží do střední vrstvy soluňských Sefarditů. Judeošpanělštinu používá především při výuce v kurzech ladina pro dospělé, dále pro komunikaci s některými klienty domova a pro příležitostnou komunikaci s těmi členy židovské obce, kteří judeošpanělštinu ovládají. Starší syn paní LM je aktivním mluvčím, mladší syn mluvčím pasivním, avšak její vnoučata již nikoliv. Nahrávka byla pořízena 7. července 2005 v Soluni.

3.2. Nahrávky SC

Informátor SC náleží do předválečné generace (věk 78 let), důchodce, vzděláním chemik, kromě toho uznávaný amatérský zpěvák tradičních sefardských písní.

Pan SC používá judeošpanělštinu zřídka při komunikaci s některými členy starší generace židovské obce. Ačkoliv jeho manželka hovoří judeošpanělštinou (a pravidelně sleduje španělské televizní vysílání přenášené přes satelit), komunikace mezi oběma manželi se běžně uskutečňuje v řečtině, stejně jako komunikace s jejich dětmi. K otázce jazykové revitalizace ve své obci staví velmi skepticky. Rozhovor s panem SC byl uskutečněn 12. února 2006 v Soluni.

---

³⁴ Pro podrobnější přehled viz Milroy (1987, s. 91), dále webové stránky Americké asociace antropologů : <www.aanet.org>

Součástí zvukových nahrávek jsou rovněž záznamy z lekcí judeošpanělštiny, které pro příslušníky soluňské židovské obce pořádá Ladino Society. Lekce jsou primárně určeny soluňským Sefarditům jako součást lingvistické revitalizační politiky, avšak stále častěji kurzy navštěvují i zájemci, kteří nejsou členy obce.

Dílejší citace ze zvukových nahrávek, které byly zahrnuty do této práce, byly ve všech případech transkribovány podle systému uvedeného v předchozí sekci 2.1.2.7.

A. CHARAKTERISTIKA ZVUKOVÉHO PLÁNU¹

Základní popis zvukového plánu soluňské varianty judeošpanělštiny byl publikován ve studiích Léona Lamoucha (1907) a Cynthie M. Crews (1935, 1939, 1979). Oba lingvisté tuto variantu popsali v době jejího posledního novodobého rozmachu, tedy v období mezi dvěma světovými válkami. Popisu soluňské judeošpanělštiny na základě analýzy meziválečného sefardského tisku se dále věnuje David M. Bunis (1999)². Pro potřeby této studie byly tyto informace srovnány s nahrávkami pořízenými v Soluni v červnu 2004, červenci 2005 a únoru 2006.

Mluvčí judeošpanělštiny, kteří byli za účelem tohoto výzkumu kontaktováni, pocházejí především z poválečné generace soluňských Sefarditů a v převážné většině se angažují ve společnosti Ladino Society, která má za cíl podporu a propagaci judeošpanělštiny mezi samotnými členy židovské komunity. Žádná z osob, jejichž mluvený projev v judeošpanělštině byl zaznamenán na nahrávací zařízení, neovládá moderní španělštinu, všichni naopak ovládají moderní řečtinu, angličtinu, případně francouzštinu, hebrejštinu či jiné jazyky (viz část III., kapitola 2.).

Diachronní zmapování fonetického a fonologického systému soluňské varianty judeošpanělštiny není k dispozici³. Předpokládá se, že výchozím bodem jeho vývoje je stav románských dialektů v roce 1492, tedy v době začátku exodu sefardských Židů do východního Středomoří. Jak již bylo zmíněno výše, stále není s konečnou platností vyřešena otázka, zda měli Židé na Pyrenejském poloostrově svoji specifickou jazykovou variantu. Obecně se soudí, že užívali stejné varianty jako jejich křesťanští, případně muslimští sousedé, avšak přirozeně obohacené o množství hebrejských a aramejských výrazů, které do jejich jazyka pronikaly z oblasti náboženství a filosofie judaismu (viz část I., oddíl 2.1.). Rovněž i židovská výslovnost tedy pravděpodobně vykazovala určité specifické rysy, především způsobené relativní izolací, ve které většina židovského obyvatelstva žila, a dále také vlivem intenzivního užívání semitských jazyků včetně arabštiny.

Během pěti set let života ve východní Diaspoře pak byla židovská španělština vystavena řadě jazykových vlivů, které sice nejvíce poznamenaly její lexikální plán (viz sekce C, kapitola 3. a dále), avšak, jak vzápětí uvidíme, nevyhnuly se ani plánu zvukovému.

¹ Specifické fonetické a fonologické rysy soluňské judeošpanělštiny jsou zde srovnány s moderní španělštinou.

² Novějším etapám vývoje soluňské judeošpanělštiny se ve svých pracích věnují i Haralambos Symeonidis z Univerzity v Münsteru [mimo jiné autor monografie *Das Judenspanische von Thessaloniki: Beschreibung des Sefhardischen im griechischen Umfeld*. Bern, 2002 a Georg Bossong, Universität Zürich.

³ pro dílčí informace, týkající se shrnutí diachronního vývoje výslovnosti hebraismů a arameismů ve východní judeošpanělštině viz Bunis (1991, s. 15-39).

1. Přízvuk

Judeošpanělština ve většině případů zachovává původní přízvuk kastilský. Crews (1939, s. 229) uvádí, že ve většině slov přízvuk přirozeně spadá na předposlední, případně poslední slabiku. U víceslabičných slov je kromě toho zřetelný sekundární přízvuk, např. *medyodía* [médjodía], *sekretamente* [sekrétaménte].

Zaznamenala jsem i některá slova, která se přízvukují odlišně, než je tomu v moderní španělštině. Jako nejmarkantnější příklady bývají uváděna slova *djidyó* [dʒidjój] , pl. *djidyós* [dʒidjós]⁴ a *Bulgaría*, zřejmě pod vlivem moderní řečtiny⁵.

Existuje však i řada lexikálních jednotek, které pronikaly do moderní španělštiny zejména prostřednictvím psaného slova z latiny (knižní slova, tzv. *cultismos*), a které judeošpanělština zná také, avšak převzala je mnohem později (přibližně od poslední třetiny 19. stol) z francouzštiny. Tato slova se pak v moderní a židovské španělštině přízvukují odlišně. Tak například mod. šp. *carácter* (z lat. *character*) do judeošpanělštiny přechází z francouzského *caractère* > *karakter* [karaktér]. Zatímco se v mod. šp. v plurálu přízvuk přesouvá na vokál *e*, aby slovo zůstalo paroxytonou (*caracteres* [karaktéres]), v judeošpanělštině setrvává na stejném vokálu - *karakteres* [karaktéres] (v tomto případě je výsledek shodný s moderní španělštinou). Obdobný je i případ slova *rejimén*, v plurálu *rejimenes* [reʒiménes] (srov. mod. šp. *régimen*, pl. *regímenes*). Na těchto příkladech můžeme pozorovat, že zatímco moderní španělština při tvoření plurálu přesouvá přízvuk v zájmu zachování jeho pozice uvnitř slova, judeošpanělština dává přednost spíše zachování přízvuku na stejném vokálu⁶.

Analýza zvukového materiálu rovněž odhalila, že v soluňské judeošpanělštině přízvuk může zastávat fonologickou funkci: vlivem různých strukturálních změn v systému jazyka španělských Židů, například oslabením koncového *-d* > *-Ø* (viz 3.2.1.1.), nebo změnou zvukové podoby některých enklitických zájmen (viz 3.2.3.3.), v některých případech pozice přízvuku determinuje význam. Srov.:

kantamos [kaŋtámos] (1.os. pl. přítentu slovesa *kantar*)

kántamos (imperativ 2. os. sg. slovesa *kantar* + enklitické zájmeno *mos*)

(srov. mod. šp. *cantamos* - *cántanos*)

⁴ Bunis (1985, s. 61) uvádí, že oxytonní forma plurálu, tj. *judiós*, se objevuje již ve staré kastilštině, konkrétně v textech Juana Ruize a Gonzala de Bercea, u kterého koexistuje s paroxytonní variantou *judios*. Je tedy možné, že judeošpanělské *djudyó* /*djidyó* [dʒudjój, dʒidjój] vzniklo analogií ke starokastilským formám plurálu ještě před rokem 1492.

⁵ K vlivům moderní řečtiny na soluňskou judeošpanělštinu viz Haralambos Symeonidis (2000, 2002).

⁶ Další příklady viz Bunis (1985, s. 61).

eskúzame [eskúzame] (imperativ 2. os. sg. slovesa *eskuzar* + enklitické zájmeno *me*)

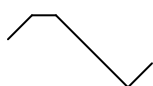
eskuzame [eskuzáme] (imperativ 2. os. pl. téhož slovesa + enklitické zájmeno *me*)

(srov. mod. šp. *excúsame* - *excusadme*)

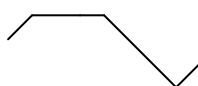
Dalším důležitým rysem soluňské judeošpanělštiny je výrazný rozdíl v kvantitě přízvučných vokálů oproti nepřízvučným. Výslovnost těchto tónických vokálů je výrazně prodloužená. Pokud se tónický vokál nachází v koncové pozici, jeho délka je přibližně poloviční, než je tomu v ostatních případech. Pokud se nachází uprostřed slova v uzavřené slabice (zakončené na *-d,- m, -n, -s, -z*), je jeho délka rovněž redukována a vokál, který následuje, se současně geminuje⁷.

Přízvuk větný spadá na přízvučnou slabiku toho slova, které je ve větě sémanticky nejzávažnější. Výslovení této slabiky je obvykle doprovázeno vzestupnou hlasovou modulací, která pak vzápětí klesá a na konci výpovědi opět mírně stoupá. Španělskému mluvčímu se tedy může na první pohled zdát, že soluňští Sefardité při mluvě jaksí „prozpěvují“.

Tato „zpěvavá“ intonace (obr. 10, 12), pro soluňské Sefardity tak charakteristická, se výrazně projevovala i v jejich projevu v řečtině (obr. 11) a za druhé světové války neblaze posloužila jako jeden z prostředků jejich identifikace nacistickými úřady. Sefardité kteří válku přežili pak pod vlivem tohoto traumatu raději neučili své děti judeošpanělštině, čímž byla narušena kontinuita předávání jazyka z generace na generaci.

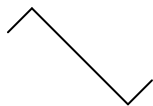
Kómo stás?

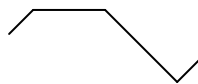
Ké tal están todos?

Obr. 10, Intonační schéma tázací věty

⁷ In Crews (1939, s. 228-229).

Τι κάνεις; [ti kánis?] (jak se máš?)

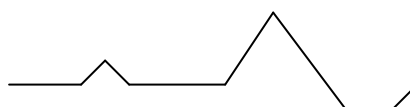

Είσαι καλά; [íse kalá?] (máš se dobře?)

Obr. 11, Intonační schéma řecké tázací věty s judeošpanělskou intonací

Es más fáchile para mozotros

Porke te díshe ke la lingua se trokó

Obr. 12, Intonační schéma oznamovací věty

2. Vokalismus

2.1. Charakteristika vokálního systému

Judeošpanělština zachovává 5 základních vokálních fonémů španělštiny (/a/,/e/,/i/, /o/, /u/), /e/ a /i/ se zavřenými a otevřenými pozíčními variantami. Jednotlivé vokální rysy, jakými jsou otevřenost, zavřenost nebo nazálnost nejsou tedy, stejně jako v moderní španělštině, fonologicky relevantní.

2.1.1. Přízvučné vokály

Přízvučné vokály jsou přirozeně nejstálějšími prvky ve vokálním systému. Charakteristické pro judeošpanělštinu je zachování některých přízvučných vokálů, které v moderní španělštině diftongují, např.:

<i>e</i> - mod. šp. <i>ie</i>	<i>preto</i> - mod.šp. <i>prieto</i>
<i>o</i> - mod. šp. <i>ue</i>	<i>rogo</i> - mod. šp. <i>ruego</i>
<i>u</i> - mod. šp. <i>ue</i>	<i>djugo</i> - mod.šp. <i>juego</i>

Naopak v jiných případech se objevuje diftong tam, kde byl v moderní španělštině redukován, např.:

adyentro - mod. šp. *adentro*   *buendad* - mod. šp. *bondad*
kyerer - mod. šp. *querer*   *pueder* - mod. šp. *poder*

V případě slovesných tvarů jsou jak nadbytečná diftongace, tak i naopak redukce diftongu s největší pravděpodobností zapříčiněny analogií k jiným tvarům téhož slovesného paradigmatu (viz sekce B, 6.0.1.).

2.1.2. Nepřízvučné vokály

Charakteristickým rysem severozápadní skupiny východních judeošpanělských variant je zavírání nepřízvučných vokálů, zejména v koncové pozici, podle schématu:

$e > i$ $o > u$ $a > e$ (řidčeji)

Tento jev je znám z asturštiny a leonského dialektu španělštiny. Podle jedné z teorií o diatopickém rozdělení judeošpanělských variant (Wagner, 1930, s. 21-22) Židé, kteří se v těchto balkánských areálech usazovali, ve své většině pocházeli ze severozápadu Pyrenejského poloostrova, takže lze předpokládat, že vokalický systém jejich mluvy v okamžiku vyhnání vykazoval shodné rysy se zmíněnými jazykovými variantami⁸.

Jak již bylo uvedeno, soluňská varianta představuje předěl mezi severozápadní a jihovýchodní dialektální skupinou, tudíž i její vokalický systém (příklánějící se spíše k vokalismu kastilskému) odráží jakýsi přechodný stav. Tendence k zavírání nepřízvučných vokálů zde není tak výrazná, jako tomu je v případě dialektů severozápadních, přesto však lze zaznamenat jistou tendenci k zavírání nepřízvučných hlásek $e > i$, $o > u$. Nepřízvučná realizace koncového vokálu a v některých případech připomíná uvolněné středové [ə]⁹.

U některých slov, jejichž frekvence výskytu v psaném i mluveném jazyce je vysoká, úzus kolísá – např. *lingua* / *lengua*, *djudyó* / *djidyó* –, pravděpodobně vlivem jiných kontaktních dialektů a jazyků.

⁸ Wagner (1930, s. 22) ve své klasifikaci diatopických variant judeošpanělštiny řadí varianty z dnešního Srbska, Makedonie a Řecka do tzv. západní skupiny. Sefardité, kteří se na tomto území usadili, pocházeli vesměs ze severozápadních oblastí Pyrenejského poloostrova. Dále viz též Zamora Vicente (1960, s. 281), Révah (1961, s. 176).

⁹ Viz také Crews (1939, s. 225).

Vliv severozápadních románských dialektů na severozápadní varianty judeošpanělské je zřejmý, avšak na tomto místě je také třeba zmínit jednu z teorií Léona Lamouche (1907, s. 973)¹⁰, který staví do souvislosti kolísání úzu při uzavírání nepřízvučných samohlásek uprostřed slova a vliv hebrejského písma, které používá jeden znak ם (jod) pro znázornění samohlásky *e / i* a opět jen jeden ם (vav) pro *o / u*. Ačkoliv Lamouche připouští, že vliv písma na vokální změny nebyl jistě zásadní, v každém případě povaha hebrejského písma nepřispěla k unifikaci a fixaci jazyka, jak tomu obvykle bývá například u latinky¹¹.

Dalším faktorem, který mohl přispět k zavírání vokálů uprostřed slova (Crews, 1939, s. 227-228) je vliv palatálních konsonantů, především *sh* [ʃ] a *j* [ʒ], které mají v soluňské variantě spíše měkkou realizaci, např.:

sinial (mod. šp. *señal*); *mijor* (mod. šp. *mejor*); *pishín* (tur. *peshin*, ihned, rychle)

2.2. Specifické vokální změny

2.2.1. Nazalizace

Podobně jako v moderní španělštině, dochází i v judeošpanělštině k lehké nazalizaci vokálů před konsonanty *n* a *m*. Révah (1938, s. 89-90) kromě toho uvádí, že ve dvou případech může být tento jev obzvlášť výrazný:

- a) před konsonantickou skupinou *-ns-* je nazalizace natolik výrazná, že se *n* ve výslovnosti prakticky ztrácí:

mansevo [mãsevo] - mod. šp. *mancebo*

- b) v případě, že závěrečná přízvučná slabika je zakončená nazálou:

patrón [patrõ] - mod. šp. *patrón*   *haham* [xaxã] - hebr חכם [xaxám], moudrý, mudrc

¹⁰ Též viz Nehama (1936, s. 203).

¹¹ Joseph Nehama (1936, s. 203) přisuzuje skutečnosti, že osmanští Sefardité zapisovali judeošpanělštinu v hebrejském a *raší* písmu hlavní podíl na jejich postupné kulturní izolaci, a dokonce uvádí, že již v 16. století velká část méně vzdělané sefardské populace nedovedla číst latinku, čímž pro ni byly evropské publikace nedostupné. Jediným kontaktem s vyvíjející se španělskou normou byly průběžné příjezdy Sefarditů, pocházejících ze Španělska a Portugalska.

Kromě výše zmíněného je nutno vzít v úvahu, že výrazná nazalizace pravděpodobně pronikla do judeošpanělštiny vlivem úzkého kontaktu s francouzštinou. K dalším změnám nazálních konsonantů viz 3.2.3.3., 3.2.3.4.

2.2.2. Asimilace znělosti: Diftongy *áu, éu, íu* > *áv, év, ív*

V soluňské variantě dochází k charakteristické změně vokálu *u* na konsonant *v*, pokud zaujímá druhé místo v diftongu, např.:

kavzo - mod. šp. *caso*   *devda* - mod. šp. *deuda*   *bivda* - mod. šp. *viuda*
sivdá - mod. šp. *ciudad*   *evropeo* - mod. šp. *europo*

Lamouche (1907, s. 976) uvádí, že se tento jev uskutečňuje naprosto pravidelně. Důvody mohou být v zásadě dvojí povahy:

- a) asimilace znělosti vlivem následného znělého konsonantu
- b) vliv moderní řečtiny, kde se diftongy *áv, év* vyslovují [áv], [év]

2.2.3. Rozšiřující a redukční změny

2.2.3.1. Protetické *e-*

Ve slovech začínajících na hláskovou skupinu *su-* (případně *sfu-*)¹². Např.:

es(f)uegra - mod. šp. *suegra*

Protetické *e-* se objevuje i v jiných slovech hispánského původu:

eluengo < stkast. *luengo*

Naopak v případech, kde mod. šp. předsazuje protetické *e-* (např. před konsonantickými skupinami *st-*, *sp-* apod.), ho judeošpanělština nepoužívá¹³, např.:

sto - mod. šp. *estoy*

¹² K dalším změnám této konsonantické skupiny v soluňské variantě viz 3.2.3.6.

¹³ Právě tento rozdíl bývá pro judeošpanělské mluvčí při kontaktu s moderní španělštinou častým zdrojem pobavení.

2.2.3.2. Protetické *a-*

V některých slovech hispánského původu judeošpanělština předsazuje protetické *a-*:

amorera - mod.šp. *morera*   *alechuga* - mod. šp. *lechuga*

2.2.3.3. Vokalická synkopa

V některých slovech dochází v soluňské judeošpanělštině sporadicky k vokalické synkopě (doprovázené různými konsonantickými změnami):

lazdrar < *lavorar* - it. *lavorare*, pracovat

merko < *mediko* - mod. šp. *médico*

Zvláštní kapitolu tvoří vokalické změny, ke kterým dochází ve výslovnosti lexikálních výpůjček z hebrejštiny, aramejštiny a turečtiny. Ty budou zmíněny odděleně (viz kapitola 4.), jelikož se netýkají společného románského základu, který judeošpanělština sdílí s moderní španělštinou.

3. Konsonantismus

3.1. Charakteristika konsonantického systému

I v případě charakteristiky konsonantického systému uvádím kontrastivní popis hlavních jevů, které jsou pro soluňskou judeošpanělskou variantu typické.

3.1.1. Sibilanty

Zřejmě nejnapadnějším rysem judeošpanělštiny ve srovnání s moderní španělštinou je zachování velké části systému kastilských sibilant.

3.1.1.1. *S / Z* – neznělá a znělá alveolární frikativa¹⁴

Judeošpanělština zachovává původní starokastilskou fonologickou opozici mezi znělou a neznělou alveolární afrikátou [s], [z] (Bunis, 1991, s. 15):

- neznělé [s] (jšp. ort. s) odpovídá st.kast. [s], ort. < s-, -ss-, -s > (*pasa, prisa*).
- znělé [z] (jšp. ort. z) odpovídá:

¹⁴ Révah (1961, s. 182) hovoří o predorsodontální znělé a neznělé frikativě.

- a) st.kast. znělému [z], ort. < -s- > (*kaza* - mod. šp. *casa*)
- b) st.kast. znělému [dz], ort. < (-)z- > (*vazío* - mod. šp. *vacío*)

- V případě původní kastilské neznělé interdentální afrikáty < c + e,i / ç + a, o, u >, dochází ve výslovnosti ke dvěma různým výsledkům:

- a) jako znělé [z]:

azer / fazer - mod. šp. *hacer*   *dizir* - mod. šp. *decir*

- b) jako neznělé [s]:

plasa - mod. šp. *plaza*   *kavesa* - mod. šp. *cabeza*   *naser* - mod. šp. *nacer*

- Mezi znělými konsonanty *v / r* a samohláskou se původní neznělé konsonanty *s / ç* vyslovují rovněž zněle (asimilace znělosti):

kavza - mod. šp. *causa*

- Znělá interdentální afrikáta [dz] zůstává v některých případech zachována a v soluňské variantě se dále palatalizuje > [dʒ]:

dodze > *dodje* [ðódʒe] - mod. šp. *doce*

3.1.1.2. SH [ʃ] / CH [tʃ] – neznělá palatální frikativa a neznělá palatální afrikáta

- Zůstávají zachovány v těchto případech:

- a) neznělá frikativa *sh* [ʃ] tam, kde se v preklasické španělštině objevuje *x* [ʃ].
- b) neznělá afrikáta *ch* [tʃ] se vyskytuje na shodných pozicích, jako ve španělštině.

- Pokud neznělé alveolární frikativě [s] předchází samohláska *-i-*, tak se palatalizuje:

sesh [séʃ] - mod. šp. *seis*   *avlašh* [avláʃ] - mod. šp. *habláis*

- Pokud po zmíněné hlásce [s] následuje konsonant [k], pak je v judeošpanělštině [s] rovněž palatalizováno¹⁵: *moshka* [móʃka] - mod. šp. *mosca*; *bushkar* [buʃkár] - mod. šp. *buscar*

¹⁵ Ve staré kastilštině existovaly obě realizace ([sk] / [ʃk]), judeošpanělština volí palatalizovanou. Viz Bunis (1991, s. 16).

3.1.1.3. *DJ* [dʒ] / *J* [ʒ] – znělá palatální afrikáta a znělá palatální frikativa

Judeošpanělština zachovává obě poziční varianty starokastilského fonému /ʒ/:

- Znělá afrikáta *dj* [dʒ] se v soluňské variantě zachovala v těchto případech:

a) na začátku slova a po konsonantu *-n-* u slov hispánského původu:

djente - mod. šp. *gente*   *djidyó* - mod. šp. *judío*   *endjenio* - mod. šp. *ingenio*

b) uprostřed slova ve výpůjčkách z turečtiny:

tídjaret (tur. *tiçaret*, obchod)

- Znělá frikativa *j* [ʒ] v pozici uprostřed slova:

mujer [muʒér] - mod. šp. *mujer*   *ojo* [óʒo] - mod. šp. *ojo*

- Znělá frikativa [ʒ] se také objevuje v četných galicismech¹⁶, kterých se do judeošpanělštiny dostalo koncem 19. století značné množství:

protejar [proteʒár] < fr. *protéger*   *endomajar* [endomaʒár] < fr. *endommager*

3.1.1.4. Seseo

V konsonantickém systému žádné z judeošpanělských variant se neobjevuje neznělá interdental /θ/, která se v systému moderní španělštiny ustálila v průběhu 17. století. Nacházíme zde tedy jev, který je společný mnoha diatopickým variantám španělštiny, takzvané *seseo*.

3.1.2. Konsonanty *B, D, G*

3.1.2.1. *B, D, G* v intervokálníkové pozici ([β], [ð], [ɣ])

Dalším z charakteristických rysů soluňské judeošpanělštiny je systém realizací mezivokálních konsonantů (-)b-, (-)d-, (-)g-.

---

¹⁶ V soluňské terminologii tzv. *palavras frankeadas*.

Mezivokálníkové poziční varianty fonémů /b/, /d/, /g/ měly ve staré kastilštině frikativní realizaci [β], [ð], [ɣ], která má v soluňské judeošpanělštině velmi důraznou podobu.

Zajímavé je, že k frikativní realizaci dochází i v počáteční pozici, s největší pravděpodobností pod vlivem fonetiky moderní řečtiny. V případě konsonantu *b* se tato posílená frikativizace odrazila i v převodu do hebrejského písma a později, na počátku 20. století, v následné transliteraci do latinky. Z tohoto důvodu v některých slovech použití konsonantů *b* / *v* osciluje:

saver [saβér] - mod. šp. *saber*

Charakteristická je i výrazně frikativní výslovnost [β], [ð], [ɣ] před laterálními sonantami *r* a *l*:

avro [áβro] - mod. šp. *abro*   *avlar* [aβlár] / *favlar* [faβlár] - mod. šp. *hablar*

3.1.2.2. **B ([b], [β]) / V([β]) – bilabiální znělá okluziva a bilabiální znělá frikativa**

▪ Soluňská judeošpanělština důsledně zachovává opozici mezi okluzivou /b/ a frikativou /v/, známou ze staré kastilštiny¹⁷, a to jak v počáteční pozici, tak i uprostřed slova:

vida [bíða] :: *bueno* [buéno]

▪ V případě, že se ve slově nachází dvě znělé frikativy [v] za sebou, mění se zpravidla první z nich na okluzivu¹⁸:

bivir [biβír] - mod. šp. *vivir*   *bivda* [bíβða] - mod. šp. *viuda*

Tento jev, způsobený fonetickou disimilací mezi počátečním [β-] a následným [-β-], se objevuje již ve staré kastilštině a do mluvy sefardských Židů pronikl pravděpodobně ještě před jejich vyhnáním.

▪ /b/ a /v/ představují v soluňské judeošpanělštině dva rozdílné fonémy:

¹⁷ Oba fonémy mají v Soluni bilabiální realizaci. V případě frikativy [v] jde bezesporu o vliv řečtiny. Oproti tomu ve variantách severozápadní skupiny (Bulharsko, Bosna, severní Makedonie) je realizace [v] labiodentální, vlivem kontaktních slovanských jazyků.

¹⁸ Viz též Lamouche (1907, s. 979).

bate! [báte] (imperativ slovesa *batir*) :: *vate!* [βáte] (imperativ slovesa *irse*)
haber [xabér] (tur. *haber*, zpráva) :: *haver* [xaβér] (hebr. חבר [xavér], přítel, společník)

3.1.2.3. D ([d], [ð]) - znělá lingvodentální okluziva a znělá interdentalní frikativa

- Stejně jako v případě /b/ a /v/, i znělá lingvodentální okluziva /d/ a znělá interdentalní frikativa /ð/ představují v soluňské judeošpanělštině dva samostatné fonémy.
- Okluziva /d/ ([d]) se nejčastěji vyskytuje na počátku slova, na absolutním počátku taktu, avšak může se objevit i uprostřed slova:

dedo [déðo] – mod. šp. id. *udá* [udá] - tur. *uda*, pokoj

Crews (1939, s. 220) uvádí, že existuje ještě lehce frikativizovaná poziční varianta [ð] tohoto okluzivního fonému, která se vyskytuje nejčastěji na švu slov:

dedo [déðo] > *sinko dedos* [sínko déðos]

- Vedle okluzivy /d/ existuje v intervokálníkové pozici výrazně znělý frikativní foném /ð/, který má podobnou realizaci, jako mod. řec delta δ¹⁹:

uda [udá] :: *gadol* [gaðól] (hebr. גדול [gadól], „velký“)

3.1.2.4. G ([g], [ɣ]) - Velární znělá okluziva a velární znělá frikativa

Velární znělá frikativa se objevuje ve většině pozic, včetně absolutního počátku taktu. Výjimku tvoří tyto případy:

a) pokud následuje po nazále *n*: *sangre* [sánɣre].

Avšak v případě, že *n* je poslední hláskou prefixu, pak následné *g* je frikativní:

englutir [enjɣlutír] (< en+glutir)

¹⁹ V ortografickém systému zvoleném pro tuto studii se rozdíl mezi okluzivním a frikativním fonémem neodráží. Graficky (znaménkem /ð/) ho rozlišuje např. systém používaný Cynthií Crews (1939, s. 220-221), který má velice blízko fonetické transkripci.

b) v omezeném množství slov, pocházejících z hebrejštiny, turečtiny, řečtiny aj. :

gas [gas] - fr. *gas*, plyn   *magén* [magén] - hebr. מגן [magén], štít

Souhrnem lze konstatovat, že základním rozdílem mezi soluňskou judeošpanělštinou a moderní španělštinou je fonologizace původních frikativních pozičních variant fonémů /b/, /d/, /g/. Hlavní příčinou tohoto jevu je výskyt vysokého množství lexikálních výpůjček z jiných jazyků, především turečtiny, hebrejštiny a francouzštiny, díky kterým se z původních alofónů stávají samostatné fonémy.

3.1.3. H ([x]) – Uvulární neznělá frikativa

Uvulární (velární) neznělá frikativa pronikla do fonologického systému staré kastilštiny v průběhu středověku z arabštiny. Zatímco na pyrenejském poloostrově během 16. stol. postupně zaniká, v judeošpanělštině se udržuje a v transliteraci do latinky se znázorňuje jako *h* :

alhad, neděle (arab. *alhād*, první den)   *hazino*, nemocný (arab. *hazīn*, smutný)

Jak již bylo řečeno, jazyk Židů na Pyrenejském poloostrově se vyznačoval množstvím lexikálních výpůjček z hebrejštiny a aramejštiny, takže tento foném nebyl v jejich jazyce cizím prvkem.

Po roce 1492 se velární neznělá frikativa [x] do judeošpanělštiny dostává opětovně, především prostřednictvím výpůjček z turečtiny:

haber [xabér] - tur. *haber*, zpráva   *hak* - tur. *hak*, spravedlnost, právo

3.1.4. K ([k], [k̠]) - Velární neznělá okluziva a velární palatalizovaná neznělá frikativa

V mnoha judeošpanělských variantách (zejména v severozápadní skupině) nacházíme počáteční hláskové uskupení [k]+[e], namísto původního kastilského [k]+[jé]. Soluňská judeošpanělština, stojící na pomezí dialektálních skupin, sice také v této pozici redukuje diftong [jé], avšak původní [i] zároveň palatalizuje předcházející konsonant [k] > [k̠], takže po něm zůstává ve výslovnosti akustická stopa, která se obecně v ortografii neodráží (zde je znázorněna apostrofem)²⁰. Takto vzniká poziční varianta fonému /k/, jejíž výskyt není tak

²⁰ Enrique Saporta i Beja ve svém díle *En Torno de la Torre Blanca* používá ortografický systém Vidas Largas, který tuto hláskovou skupinu reprezentuje jako [kye-].

pravidelný, jako tomu je např. v monastirské variantě, ale stabilně se objevuje v následujících případech²¹:

- Ve tvarech slovesa *kerer* (mod. šp. *querer*), včetně infinitivních tvarů:

kero [k'éro] - mod. šp. *quiero*   *keryendo* [k'eriéndo] - mod. šp. *queriendo*

- V tázacím zájmenu *Kén?* [k'én] (mod. šp. *¿quién?*)

Na tomto místě je nutné poznamenat, že soluňští mluvčí vnímají rozdíl mezi oběma variantami fonému /k/ velice zřetelně, a dokonce probíhá diskuze, zda by pro účely výuky jazyka nebylo vhodné tento rozdíl ve výslovnosti graficky znázornit²².

3.1.5. Zachování počátečního *F*-

Počáteční *f*-, které se ve staré kastilštině zachovalo ve většině případů výskytu v klasické latině, se v průběhu 15. století změnilo ve spirantu [h], aby během dalšího vývoje zmizelo úplně. Konec 15. stol, kdy byli Sefardité vyhnáni, byl obdobím kolísání, což se v judeošpanělštině přirozeně odráží.

Východní judeošpanělské varianty počáteční *f*- zachovávají v různé míře. Bunis (1991, s. 14) uvádí, že ve všech diatopických variantách se objevují určitá slova, kde se *f*- vyskytuje, např.:

fyel - mod. šp. *hiel*   *fuyir* - mod. šp. *huir*

Pokud bychom vzali v úvahu výše uvedené rozdělení judeošpanělských diatopických variant, pak úzus zachování počátečního *f*- vypadá takto:

- a) severozápadní varianty a varianta soluňská zachovávají starokastilské *f*- ve všech případech, kdy nepředchází polokonsonantu [např. **we**]:

²¹ V monastirské variantě judeošpanělštiny se konsonant [k] palatalizuje vždy, když je následován vokály *e*, *i*.

²² Pro ilustraci zde uvádím výňatek z rozhovoru s pí. LM, učitelkou judeošpanělštiny. V její výpovědi se odráží jeden z názorů na tuto otázku:

“Kuando dizes *Ké kyeres?*, dizes [ké kéres], i yo digo ke el *ké*, lo ke se pronunsya komo [k], se deve de skrivir kon la ortografía franseza, komo *q-u*. (...) Todas las otras letras kreo ke se puden dizir djusto, favlar djusto, ma esto a mí no m'aharva bueno al oyído. (...) Para uno ke save, tyene sintido, lo va dizir djusto, ma para uno ke lo va meldar i lo va ambezar, no lo va ambezar djusto.“
[*aharvar*, udeřit; *meldar*, číst; *ambezar*, učít se, naučit se].

farto(u) [fárto(u)] - mod. šp. *harto*

- b) v jihovýchodních variantách a v psaném jazyce (například v rabínské literatuře) *f-* mizí:

arto(u) [árto(u)] - mod. šp. *harto*

- c) v dialektch severní Afriky (haketiya) vedlo přechodné stadium [h-] k proměně v glotálu [ħ]:

harto [ħárto] - mod. šp. *harto*

Jak již bylo mnohokrát zmíněno, Soluňská varianta stojí na pomezí dvou dialektálních oblastí, a ačkoliv se podle výskytu počátečního *f-* řadí spíše do skupiny severní, nelze toto tvrzení ponechat bez bližšího vysvětlení. Především je nutno zdůraznit, že soluňské židovské osídlení bylo v dobách svého rozkvětu jedním z nejpočetnějších na světě, a tudíž také jedním z nejvíce sociálně stratifikovaných. Tato stratifikace se přirozeně odrážela i v lingvistické situaci existencí množství sociolektů a žargonů, a právě užívání počátečního *f-* bylo jedním z distinktivních rysů, které charakterizovaly určité interní varianty soluňské judeošpanělštiny. V následujících několika odstavcích se pokusím shrnout nejdůležitější poznatky, vztahující se k této problematice:

- Nehama (2003) a Bunis (1991, s. 14) uvádějí, že realizace počátečního *f-* byla charakteristikou především mluveného jazyka, zatímco v kultivovaném psaném jazyce převažovaly tvary bez něj.
- Nehama (1959, s. 234) dále uvádí, že v mluveném projevu byly substantiva a slovesné tvary bez počátečního *f-* znakem vyššího jazykového kódu (a tudíž i kosmopolitnějších společenských vrstev), zatímco tvary s *f-* byly charakteristickým rysem jazyka archaického (a rovněž vlastního konzervativnějších vrstev sefardské společnosti). Tyto tvary byly zároveň znakem „nižšího“, domácího jazykového kódu.
- S předchozím tvrzením také přímo souvisí další faktor, a tím je pohlaví mluvčích. Jedním z rysů, kterými se lišila mluva soluňských mužů a žen, bylo užívání počátečního *f-*. Muži, kteří trávili většinu svého času mimo prostor uzavřeného *kortijo* (dvora), přicházeli do kontaktu nejen s ostatními národnostními menšinami, se kterými sdíleli městský prostor, ale i

s příslušníky jiných sefardských komunit. Tudíž do jejich jazyka pronikaly prvky, které byly soluňské variantě cizí²³.

Oproti tomu ženy, kterým tradiční orientální společenský řád velel trávit život téměř výlučně v uzavřeném prostředí domova, byly nositelkami mnohem archaičtějších jazykových forem (pro podrobnou diskuzi viz část III., kapitola 3.3.2.).

Analýza judeošpanělských textů, představujících korpus této práce, odhalila kolísavý úzus lexikálních tvarů, zachovávajících *f*- a tvarů bez něj, přičemž pohlaví ani věk autorů nebyl rozhodujícím faktorem. Jedinou rozhodující proměnnou by mohla být úroveň formálnosti psaného projevu. Jediným autorem, který se důsledně tvarům s *f*- vyhýbá, je IL (texty IL, KIL). Enrique Saporta y Beja, autor románu *En Torno de la Torre Blanca*, se jednoznačně přiklání k zachování počátečního *f*-. Jedním z důvodů jeho volby může být snaha o reprodukci rodinného jazykového registru, a tudíž by teoreticky počáteční *f*- mohlo být stylistickým prostředkem.

Soluňští mluvčí, jejichž projev byl zaznamenán pro účely této analýzy (LM, SC), zachovávají počáteční *f*- ve všech případech. Rovněž i při hodinách judeošpanělštiny při Ladino Society je kladen velký důraz na zachování počátečního *f*- jakožto specifického rysu soluňské varianty. Tento jev může na jedné straně signalizovat skutečnost, že v momentu předávání jazyka současné střední generaci sehrály hlavní úlohu ženy, na straně druhé pravděpodobnou snahu o hyperkorektnost a maximální věrnost tradičním specifickým rysům varianty.

3.1.6. Vibranta (-)R-

Obecně se uvádí, že v judeošpanělštině došlo k defonologizaci původní španělské opozice /r/ :: /R/ (tj. jednoduchá a několikanásobná vibranta), a že foném /r/ má ve všech pozicích v podstatě okluzivní realizaci. Crews (1939, s. 226) však poznamenává, že v soluňské variantě existuje i poziční varianta tohoto fonému, se třemi údery jazyka, vyskytující se na počátku slova. Tento údaj byl potvrzen srovnáním s terénními nahrávkami, kde bylo zaznamenáno i vícekmitové [R] v pozici uvnitř slova, v rozsahu srovnatelném s moderní španělštinou. Toto vícekmitové [R] je velmi výrazné zejména ve slově *gerra* < mod. šp. *guerra*. Domnívám se, že se v tomto případě jedná o zdůraznění fonetické charakteristiky (vibrantnosti) hlásky [R], za

²³ Crews (1936) uvádí, že tvary, jako např. *azer* (mod. šp. *hacer*), *ijo* (mod. šp. *hijo*), *avlar* (mod. šp. *hablar*) apod. sem pronikly z jiných judeošpanělských variant. Příkladem takovéto geograficky blízké varianty by mohla být např. varianta larisská.

účelem posílení intenzity významu (popřípadě emocionálního náboje), který pro mluvčího i posluchače tento konkrétní pojem nese.

3.1.7. Konsonantická skupina (-)LL-

Stejně jako v mnoha jiných variantách španělštiny, i v judeošpanělštině byla palatální likvida [λ] < ort. (-)ll- > nahrazena konsonantem [j], což je jev známý jako *yeísmo*. Tato hláska se v případě soluňské varianty vyslovuje velice uvolněně, takže se blíží nižšímu jodu, a v některých případech dokonce mizí úplně:

eya [éja] - mod. šp. *ella* > *ea* [éa]
estreyá [estréja] - mod. šp. *estrella* > *estrea* [estréa]

Kromě toho se v soluňské variantě setkáváme i se vsunutím epentetického [j] v intervokální pozici, čímž je dosaženo posílení hiátu:

oyído - mod.šp. *oído*

Palatální likvida [λ], která se nedochovala ve slovech hispánského původu, se v soluňské judeošpanělštině opět objevuje v galicismech na počátku 20. stol.:

batalia [batála] (fr. *bataille*, bitva)   *miliar* [milér] (fr. *millier*, tisíc)

3.1.8. Zachování konsonantické skupiny –mb–

Zachování konsonantické skupiny –mb– je dalším charakteristickým jevem, který nacházíme napříč všemi judeošpanělskými variantami:

palomba < mod. šp. *paloma*   *lamber* < mod. šp. *lamer*

Tento jev se rovněž vyskytuje v asturských a leónských variantách španělštiny.

Následující tabulka zobrazuje fonologický repertoár soluňské judeošpanělštiny. Barevně jsou označeny fonémy, jejichž existence byla zaznamenána, ale výskyt je sporadický.

	Labiály		Dentály		Alveoláry		Palatály		veláry		uvuláry	
	zn.	Nezn.	zn.	nezn.	zn.	Nezn.	zn.	nezn.	Zn.	nezn.	zn.	nezn.
Okluzivy	/b/	/p/	/d/	/t/					/g/	/k/		
Frikativy	/β/	/f/	/ð/		/z/	/s/	/ʒ/	/ʃ/	/ɣ/			/x/
Afrikáty					/dz/		/dʒ/	/tʃ/				
Nazály	/m/		/n/					/ɲ/				
Laterály			/l/					/λ/				
Vibranta			/r/									
vibranta *			/R/									

Obr. 13, Systém konsonantických fonémů soluňské varianty judeošpanělštiny.

3.2. Konsonantické změny

Až na výjimky se všechny konsonantické změny, které zde budou popsány, vyskytují také v různých dialektálních a nestandardních variantách evropské španělštiny. Specifikem judeošpanělštiny je spojení různých prvků, charakteristických pro dialektální a lidovou mluvu z různých oblastí Pyrenejského poloostrova, přičemž tyto dialektalismy a vulgarismy většinou ztrácejí v judeošpanělštině jakoukoliv stylovou konotaci a stávají se součástí neutrálního standardu, používaného všemi vrstvami mluvčích.

3.2.1. Změny rozšiřující

3.2.1.1. Proteze G+WE-

Stejně jako v některých lidových mluvách španělštiny, i v judeošpanělštině u některých mluvčích počáteční diftong *ue-* [wé-] posilován o protetické *g-*:

uevo [wéβo] > *guevo* [gwéβo] - mod. šp. *huevo*
uerta [wérta] > *guerta* [gwérta] - mod. šp. *huerta*

Tento jev se může objevit i uprostřed slova:

tuguerto [tuywérto] < šp. *tuerto*, fr. *tort*

3.2.1.2. Epiteze +-N

Dalším rysem, který je charakteristický pro lidovou mluvu některých rurálních oblastí Španělska a Latinské Ameriky²⁴, je zakončení některých slovesných tvarů epitetickým konsonantem *-n* (většinou se jedná o infinitiv+enklitické zájmeno *se*):

darsen < *darse* - mod. šp. *darse*   *ulvidarsen* < *ulvidarse* - mod. šp. *olvidarse*

3.2.1.3. Epenteze

Tato rozšiřující změna se projevuje vkládáním epentetických konsonantů (nejčastěji *n*, *r*) před dentální a palatální afrikáty:

delantre < *delante*   *dentuvo* < *detuvo*   *muncho* < *mucho*

3.2.2. Změny redukční

3.2.2.1. Oslabení koncového *-D* > *-Ø*

Velice častým jevem, objevujícím se také v nestandardních variantách španělštiny, je oslabení a zmizení koncového *-d*:

sivda [siβdá] - mod. šp. *ciudad*
haraganu [xarayanú] < *haraganud*, *lenost* < der. z *haragan* [xarayán], *lenoch* (arab. *harūn*)
merse [mersé] - stkast., mod. šp. *merced*
proveda [proβeðá] < *provedad* - mod. šp. *pobreza*
piada [pjaðá] < *piadad* - mod. šp. *piedad*

²⁴ Pro bližší diskuzi týkající se výskytu epentetického *-n* v různých dialektech španělštiny viz Harris, Halle (2005, s. 204-205).

3.2.3. Změny variační

3.2.3.1. Metateze

3.2.3.1.1. Metateze *RD > DR*

Konsonantická skupina *-rd-* se ve většině judeošpanělských variant mění na *-dr-*. Zde si dovolím doplnit tvrzení Léona Lamoucha (1907, s. 983), který tvrdí, že se tento jev v soluňské judeošpanělštině objevuje ve všech případech. Tento druh metateze se opravdu uskutečňuje pravidelně, avšak převážně ve slovech hispánského původu. V novodobých lexikálních výpůjčkách z francouzštiny a jiných evropských jazyků zůstává skupina *-rd-* zachována:

guardar - mod. šp. *guardar*   *tadre* - mod. šp. *tarde*   *vedre* - mod. šp. *verde*
yadrán - tur. *yardan*, náhrdelník

avšak:

a bordo - fr. *à bord*, na palubě, srov. s *al bodre* - mod. šp. *al borde*
akordar - fr. *accorder*, dohodnout

3.2.3.1.2. Metateze hláskových skupin s likvidami *-R-* a *-L-*

V soluňské variantě dále nacházíme četné a různorodé příklady metateze, jejichž společným jmenovatelem je přítomnost likvid *-r-* a *-l-*, a to jak ve slovech hispánských, tak i později přejatých z jiných jazyků, koexistujících s judeošpanělštinou na Balkáně:

prove - mod. šp. *pobre*   *korelado* - mod. šp. *colorado*
burgalo < *bulgaro*, Bulhar - mod. šp. *búlgaro*²⁵   *birlante* - mod. šp. *brillante*
enmeleskarse - mod. šp. *mezklarse*   *adeflas* - mod. šp. *adelfas*
alhavaka - mod. šp. *albahaca*

Naopak v některých slovech, náležících do lexika románských dialektů, které si Židé odvezli do diasporu po roce 1492, nenalzáme metatezi, která již ve starokastilštině proběhla, např.:

safanorya [safanórja], mrkev (arab. *šafunariya* < deriv. ze *šafrūn*, žlutý) - srov. stkast.
čanahoria, mod. šp. *zanahoria*

²⁵ V soluňské variantě byly zaznamenány oba tvary.

Tento jev by mohl podpořit hypotézu, že jazyk sefardských Židů pravděpodobně vykazoval jisté archaizující tendence již na Pyrenejském poloostrově (viz část I., oddíl 2.1.).

3.2.3.2. Záměna likvid R / L

Stejně jako v mnoha jiných evropských i amerických variantách španělštiny, i v soluňské judeošpanělštině nacházíme v některých pozicích záměnu likvid *r / l*:

klema - mod. šp. *crema*   *arkilar* - mod. šp. *alquilar*

3.2.3.3. Změna počátečního N- > M-

▪ U nepřízvučného osobního zájmena 1. osoby plurálu (*nos*) dochází analogií k zájmenům 1. osoby singuláru (*me, mí*) ke změně počátečního *n-* na *m-* > *mos*. Tato změna rovněž zasahuje přízvučné tvary zájmen 1. osoby plurálu:

šp. *nosotros* > jšp. *mozotros*   šp. *nuestro* > jšp. *muestro*

Tato konsonantická změna, pro judeošpanělštinu velice charakteristická, byla dokumentována i v některých rurálních dialektálních variantách Extremadury²⁶.

▪ Pokud po počáteční nazále *n-* následuje diftong [wé], mění se tato nazála zpravidla na *m-*:

mues - mod. šp. *nuez*   *muevo* - mod. šp. *nuevo*

Tato změna se však netýká slova *nuera*, neboť hypotetický výsledný tvar *muera* by nesl příliš negativní konotace.

3.2.3.4. Změna počátečního K- > P-

V textovém korpusu byl zaznamenán omezený počet lexikálních jednotek, u kterých došlo k záměně počáteční veláry *k-* na bilabiálu *p-*²⁷:

puerpo (mod. šp. *cuerpo*)   *expursyón* (mod. šp. *excursión*)

²⁶ Viz Alvar (1999, s. 179).

²⁷ Aldina Quintana (2006, s. 84) ve své analýze diatopické distribuce lexikálních tvarů v judeošpanělštině uvádí, že tvar *puerpo* vzniká asimilací počáteční veláry [k] k následující neznělé bilabiále [p]. Tento fenomén vzniká v Istanbulu, odkud se šíří do Soluně. Zde je však údajně vnímán jako vulgarismus.

3.2.3.5. Změna koncového –M > -N

Stejně jako mnohé dialektální a nestandardní varianty španělštiny, také judeošpanělština vykazuje tendenci nahrazovat koncové –m konsonantem –n, např.:

haham > *hahán* [xaxán] - hebr. חָכָם [xaxám], moudrý, mudrc
susán - tur. *susam*, sezam

3.2.3.6. Změna počátečního N- > D-

U některých mluvčích se počáteční konsonant N- mění na D-: *ninguno* > *dinguno*.

V některých případech naopak počáteční D- mizí: *donde* > *onde*.

3.2.3.7. Palatalizace skupiny (-)SUE-

Konsonantická skupina (-)sue- (příp. *esue-*, viz 2.2.3.1.) se, jak v počáteční pozici, tak i uprostřed slova v některých případech palatalizuje > [(-)fwé]:

(*e*)shuegra [(e)fwégra] - mod. šp. *suegra*
enshuenio [enfweño] - mod. šp. (*en*)sueño

V případě této skupiny u některých mluvčích dochází k vložení epentetického –f-:

(*e*)shuegra [(e)fwégra] > (*e*)shfuegra [(e)fwégra] - mod. šp. *suegra*

3.2.3.8. Počáteční skupina FUE- [fwé-] > [xwé-]

Hlásková skupina *fue-* se, především ve tvarech jednoduchého perfekta slovesa *yir* (mod. šp. *ir*), často mění na [xwé-]:

fue [fwé] - mod. šp. *fui* / *fue* (zde dochází také ke splynutí tvarů pro 1. a 3. osobu singuláru)

4. Lexikální výpůjčky z hebrejštiny, aramejštiny, turečtiny a řečtiny

V této kapitole se podrobněji pozastavím nad fonetickými změnami, provázejícími adaptaci lexikálních výpůjček z jazyků, jejichž fonologický systém obsahuje fonémy, které judeošpanělština nezná. Ponechám prozatím stranou četné výpůjčky z románských jazyků (francouzštiny, italštiny, portugalsštiny), neboť jejich fonetika je obecně blízká judeošpanělské.

4.1. Hebrejšťina a aramejšťina

Lexikální prvky z těchto semitských jazyků, pro Židy sakrálních, byly hojně zastoupeny v jejich jazyce již před rokem 1492, tj. ještě během jejich pobytu na Pyrenejském poloostrově²⁸. Hlavní fonetické změny, které nastaly při jejich integraci do židovské španělštiny, shrnu takto:

4.1.1. Vokální změny

- zavření vokálu *a* > *e* před konsonantem:

eskamá < heb. הסכמה [(h)askamá], rabínské potvrzení

- synkopa vokálu *-e-* před sonantou:

trefá < heb. טרפה [terefá], nesplňující podmínky rituální čistoty

- redukce diftongu *-eu-* > *-u-*:

Rubén < heb. ראובן [reuvén], vl. jméno

4.1.2. Konsonantické změny

- konsonantická epenteze skupiny *-sr-* > *-str-*: *Istrael* < heb. ישראל [jisraél]
- asimilace znělosti uvnitř slova: *mizná* [mizná] < heb. מישנה [mišná], Mišna
- depalatalizace hebrejského fonému *šin* /ש/ v některých slovech:

resud < heb. רשוד [refúd], povolení

semah [semáx] < heb. שמע [šemáx], první slovo vyznání víry

- konsonantická epenteze – tónický vokál + $\emptyset$ > - tónický vokál + *m* / *n*

Salamam [šelamám] < heb. שלמה [šelómo], vl. jméno

belavahín [βelaβaxín] < heb. בלאו הכי [beláv haxí], kromě toho

²⁸ Pro podrobnou analýzu hebrejského a aramejského lexika v judeošpanělštině viz Bunis (1999).

- apokopa konsonantů $-d / t > -\emptyset$:

Daví [ðaβí] < heb. דָּוִד [davíd], vl. jméno
shabá [ʃaβá] < heb, שַׁבָּת [ʃabát], šabat, sedmý den židovského týdne

- změny koncových sonant, e. g. $-m > -n / m$ (alternující dublety)

heren [xéren] / *herem* [xérem] < heb. חֶרֶם [xérem], exkomunikace
benadán [benaðán], pl. *benadanes* / *benadames* < heb. בֶּן אָדָם [ben adám], dosl. syn Adamův, člověk

- desonorizace koncových konsonantů (příp. jejich ztráta):

tisabaf [tisaβáf] < heb. טִּסְבַּף בַּא שְׁעָרָה [tiʃá be áv], 9. den měsíce Av, židovský svátek
sabá [saβá] < heb, שַׁבָּת [ʃabát], šabat, sedmý den židovského týdne

- foném *alef* /ʔ/ je defonologizován a ztrácí konsonantickou hodnotu. V psané judeošpanělštině obvykle odpovídá vokálu *a*, jako např. ve slově מַאֲסָאנָה [mansána].
- foném *ajin* /ʕ/, mající původně realizaci glotálního rázu, se někdy vyslovuje jako uvulární [x] (a v písmu také někdy tuto hlásku označuje), avšak ztrácí fonologickou funkci (Crews, 1962).

4.2. Turečtina

Turkismy, v soluňské variantě velmi četné, se plně přizpůsobují judeošpanělské fonetice. Turecké fonémy které jsou fonologickému systému staré kastilštiny cizí, jsou nahrazeny nejbližším možným judeošpanělským ekvivalentem (Danon, 1913, s. 1).

- vokál *e* se mění na *a* před laterálou *r*:

yadrán [jaðrán] < tur. *gerdan* [ğerdan], náhrdelník

- turecké aspirované /h/ se mění na uvulární [x], případně mizí úplně:

mahkyemé [maxkjemé] < tur. *mahkeme*, soud
kavé [kaβé] < tur. *kahve*, káva   *hal* [xál] < tur. *hal*, stav, situace
topané [topané] < tur. *top hane*, sklad střelného prachu

- palatalizované /ǵ/ se mění na konsonant /j/ (v transkripci *y*):

yadrán [jaðrán] < tur. *gerdan* [ǵerdan], náhrdelník

- epiteze laterály –l:

kindil [kindíl] > tur. *ikindi*, odpoledne   *chekil* [tʃekíl] < tur. *çeki*, váhová míra, 250 kg.

- ztráta koncových konsonantů po tónickém vokálu:

yarmá [jarmá] < tur. *yarmak*, druh broskve
shaynshí [ʃajinʃí] < tur. *şahnişin*, krytý balkon

4.3. Řečtina

Vzhledem k blízkosti fonetických systémů španělštiny a moderní obecné řečtiny (*dimotiki*), neprodělaly helenismy po inkorporaci do judeošpanělského lexika výraznější změny. Výjimkou je konsonantická skupina -τσ-, (představující neznělou afrikátu [ts]), která se v soluňské variantě palatalizuje > [tʃ]:

chanta [tʃánta] < řec. *τσάντα*, taška, kabelka
chimiskí [tʃimiskí] < řec. *Τσημησκή*, obchodní třída v Soluni

5. Závěr

Nejdůležitějším závěrem, který lze učinit na základě analýzy zvukového plánu soluňské judeošpanělštiny, je poznání, že ačkoliv si její fonologický plán uchoval výrazně archaické rysy, přímo odkazující na fonologii staré kastilštiny, zaznamenal také řadu inovací.

Fonetický plán soluňské judeošpanělštiny byl od 30. let 20. století, a zejména pak v posledních desetiletích, výrazně ovlivněn nejvýznamnějším kontaktním jazykem, řečtinou.

Repertoár fonémů byl rozšířen o řadu jednotek především díky lexikálním výpůjčkám z kontaktních jazyků²⁹. Pokud se podaří tuto minoritní jazykovou variantu udržet alespoň v nějaké, byť omezené míře vitality, dá se v budoucnosti předpokládat její progresivní helenizace, a to nejen v otázce její zvukové podoby.

²⁹ O zásadním významu jazykového kontaktu na rozšiřování fonologického repertoáru viz Sala (1998, s. 68-128), dále též Varol (2001, s. 89).

B. CHARAKTERISTIKA MORFOSYNTAKTICKÉHO PLÁNU

Stejně jako španělština, z níž vychází a jíž je variantou, je i judeošpanělština po stránce typologické spíše jazykem analytickým, v některých případech dokonce výrazněji, než je tomu v případě španělské normy (viz kapitoly 2., 6. a 7.). Vzhledem k tomu, že žádný jazyk není typologicky homogenní, pozorujeme i v judeošpanělštině některé rysy, odkazující k jiným jazykovým typům, zejména pak k typu aglutinačnímu, jehož charakteristickým příkladem je turečtina, s níž byla soluňská judeošpanělština po čtyři století v bezprostředním kontaktu. Ve většině případů však judeošpanělština převzala z morfosyntaktického plánu turečtiny pouze ty prvky, které z funkčního hlediska již existovaly v morfosyntaktickém plánu španělštiny, takže většinou pouze nahradila elementy románské tureckými¹.

Stejně jako v předchozí kapitole, i zde se zaměřím především na charakteristiku těch morfosyntaktických rysů soluňské judeošpanělštiny, kterými se odlišuje od španělské normy. Jednotlivé příklady jsou podle potřeby doplněny o delší textové úseky, excerpované z textového korpusu.

1. Substantiva

1.1. Rod

Všeobecně lze konstatovat, že judeošpanělská substantiva zachovávají stejný gramatický rod, jaký měla ve staré kastilštině a v ostatních jazycích, ze kterých judeošpanělština při rozšiřování svého lexika čerpala.

- Substantiva zakončená na *-or*, označující především abstraktní pojmy, jsou v judeošpanělštině zpravidla femininy²:

la dolor – mod. stand. šp. *el dolor*   *la golor* – mod. stand. šp. *el olor*
la (g)uezmor - der. z jšp. mask. *(g)uezmor*, zápach
la kalor – mod. stand. šp. *el calor*   *la mar* – mod. šp. *el mar / la mar*

¹ „Cependant seuls les emprunts compatibles avec la structure de la langue emprunteuse à un moment donné pourront être adoptés, diffusés et transmis.“ Varol (2001, s. 89). K problematice jazykového kontaktu na úrovni morfosyntaxe viz též Sala (1998).

² Rod většiny těchto substantiv kolísá i v moderní španělštině, přičemž tvary feminina jsou typické spíše pro hovorovou mluvu, zatímco maskulina jsou bezpříznaková a náleží do sféry standardního jazyka.

▪ Pro tvorbu ontologicky motivovaného feminina substantiv mužského rodu je, stejně jako ve španělštině, nejproduktivnějším morfémem *-a*. Judeošpanělština je však jazykem morfologicky a lexikálně velice inovativním, a tak se zde setkáváme s případy, kdy tvoří femininum u substantiv, která v moderní standardní španělštině mají jeden tvar pro oba gramatické rody. V případě lexikálních výpůjček z jiných jazyků (především z francouzštiny) tvoří judeošpanělština femininum rovněž pomocí morfému *-a*:

mask. *elevo* > fem. *eleva* - fr. mask./fem. *élève*, žák (společný tvar pro oba rody)
 mask. *balabay* > fem. *balabaya* - heb. mask. בעל הבית [ba'ál habájit], pán domu,
 fem. בעלה הבית [ba'alá habájit]

▪ Substantiva, která jsou ve francouzštině ženského rodu, nabývají v judeošpanělštině hispanizované podoby pomocí morfému *-a*:

klasa – fr. *classe*, třída   *intelijensya* - fr. *intelligence*, inteligence

1.2. Číslo

Jak již bylo mnohokrát zdůrazněno, judeošpanělština je jazykem, jehož základním charakteristickým rysem je fúze lingvistického materiálu velice rozdílného původu. Není tedy překvapivé, že disponuje poměrně širokou škálou způsobů tvoření plurálu.

Existující postupy lze rozdělit do tří základních kategorií:

- a) připojení plurálního morfému vlastního témuž jazyku, ze kterého pochází lexikální základ, případně doprovázeno hláskovou modifikací (viz sekce B, 1.2.1., 1.2.2., 1.2.3.).
- b) kombinace lexému a morfému pocházejících z rozdílných jazyků, které často náleží do odlišných jazykových rodin: indoevropské (především španělština, portugalština, italština, řečtina a balkánské jazyky), altajské (turečtina) a semitské (hebrejština, aramejština a arabština) (viz 1.2.4., 1.2.5., 1.2.6.).
- c) pleonastické kumulování plurálních morfémů, které nepochází ze stejného jazyka (viz 2.7.)

Ad A.

1.2.1. Slova hispánského původu

Stejně jako ve španělštině, i v judeošpanělštině je základním postupem tvoření plurálu přidání základního morfému + *s* v případě, že slovní tvar v singuláru je zakončen vokálem, a jeho alomorfu + *es* v případě, že je zakončen konsonantem³.

Standardní španělština kromě toho volí morfém +*es* i v případě, že je slovo zakončeno přízvučným vokálem, avšak tento postup se v judeošpanělštině nevyskytuje⁴:

sg. *karmezí* > pl. *karmezís* - mod. šp. *carmesí*

Kromě toho je většina slov v judeošpanělštině zakončených na přízvučné *-i* tureckého původu⁵.

▪ Již bylo výše zmíněno (sekce A, 3.2.1.1.), koncové *-d* v soluňské judeošpanělštině mizí (např. *sivdá* - srov. mod. šp. *ciudad*), což je jev, který nacházíme i v jiných variantách španělštiny. V soluňské variantě však toto *-d* mizí i z povědomí mluvčích, kteří tvoří plurál pomocí +*s*, zatímco v ostatních španělských variantách se tento němý konsonant zpravidla v plurálu objevuje⁶:

sg. *sivdá* > pl. *sivdás*   (srov. mod. šp. sg. *ciudad* > pl. *ciudades*)
 sg. *meatá* > pl. *meatás*   (srov. mod. šp. sg. *mitad* > pl. *mitades*)

▪ V soluňské judeošpanělštině rovněž nacházíme případy, kdy je za singulár mylně považován tvar plurální, zakončený na *-es*. Tento jev spatřujeme u některých oxytonních slov, které byly patrně analogii ke slovům typu *mes*, *anís* apod. považovány za tvary singuláru⁷.

sg. *pyes* > pl. *pyezes*   (srov. mod. šp. sg. *pie* > pl. *pies*)

³ Jedná se o jednoznačně nejproduktivnější postup tvoření plurálu i v případě lexikálních výpůjček z jiných jazyků.

⁴ Stará kastilština v těchto případech umožňovala oba alomorfy, přičemž v moderní španělštině je zakončení + *s* charakteristické pro hovorovou mluvu a zakončení +*es* pro standardní normu (Alvar, Pottier, 1987, s. 57), např. sg. *jabalí* > pl. *jabalís* / *jabalés*, sg. *marroquí* > pl. *marroquís* / *marroquíes* apod.

⁵ Viz sekce C.

⁶ Zde se setkáváme s příkladem toho, co Alvar (1987, s. 31) označuje termínem *latentní morfologie*.

⁷ Alvar (1987, s. 57) uvádí, že tento jev se objevuje v mnoha rurálních a lidových variantách moderní španělštiny.

Srovnejme:

En una de eyas [fotografías] estava él en pyes, arodeado de sus kompanyeros de klasa (SB, s. 107)

Avram se dentuvo a la entrada de la udá. Entró sovre la punta de los pyezes. (SB, s. 2)

Zároveň se v judeošpanělštině setkáváme i s opačnými případy, kdy je tvar singuláru, zakončený na *-s*, mylně považován za plurál, a toto *-s* je odstraněno⁸:

sg. *lap* > pl. *lapes* (srov. mod. šp. sg. *lápiz* > pl. *lápices*)

sg. *agrá* > pl. *agrás* (srov. stkast. sg. *agraç*, kyselý hrozen, psí víno)

▪ V případě, že slovní tvar v singuláru končí na *-s*, po přidání morfému *+es* se toto první *-s* sonorizuje:

sg. *mes* > pl. *mezes* (srov. mod. šp. sg. *mes* > pl. *meses*)

▪ U slov, zakončených na *-sh* [ʃ], se po přidání morfému *+es* tento konsonant rovněž sonorizuje:

sg. *sešh* [séʃ] > pl. *sejes* [seʒes] (srov. mod. šp. sg. *seis* > pl. *seises*)

Některá slova, která jsou v moderní španělštině substantivy kolektivními, v soluňské judeošpanělštině sice zachovávají tvar singuláru, avšak fungují jako tvary plurální. V mém korpusu takto nejčastěji vystupuje substantivum *djente*:

«*Ya muryeron esta djente*»

«*Ké van a ambezar esta djente de mozotros?*» (LM)

⁸ Na tomto místě zmíním hypotézu, podle níž byl tento postup uplatněn i v případě judeošpanělského charakteristického tvaru *Dyo*. Výchozí španělský tvar *Dios* byl Židy údajně mylně považován za plurál a z ideologických důvodů pozmeněn. Bunis (1985, s. 43) však podotýká, že archaizující tvar *Dío*, vycházející z latinského DEUM, se ve staré kastilštině objevoval ještě v 10. století. Je tedy možné, že se Židé na Pyrenejském poloostrově pouze přiklonili k té z existujících variant, která svojí vnější podobou lépe korespondovala s jejich monoteistickým přesvědčením.

1.2.2. Slova semitského původu

Druhý nejproduktivnější postup při tvorbě etymologicky homogenního plurálu se týká lexikálních jednotek pocházejících z hebrejštiny a aramejštiny. Základními hebrejskými morfémy pro plurál, tak jak se vyskytují v judeošpanělštině, jsou:

- a) *+im* (případně *+in*) pro maskulina
- b) *+ot* (případně *+od*) pro feminina

Nežřídká bývá sufixace doprovázena vokalickými změnami, stejně jako tomu je v hebrejštině:

sg. *gadol* [gađól] > pl. *gedolim* [geđolím] - heb. גדול [gadól], velký, významný muž
 sg. *brahá* [braxá] > pl. *berahot* [beraxót] - heb. ברכה [braxá], požehnání

Jak však uvidíme dále (sekce B, 1.2.7.), plurál hebrejských výpůjček bývá často dodatečně pozměňován pomocí hispánských morfémů.

1.2.3. Slova tureckého původu

Nejméně častým případem tvoření etymologicky homogenního plurálu je použití tureckého morfému *+lar* (případně jeho alomorfu *+ler*) u turkismů, např.:

sg. *kardash* > pl. *kardashlar* - tur. sg. *kardaş*, přítel, kolega > pl. *kardaşlar*)

Mnohem častější je v judeošpanělštině kombinace tureckého lexikálního základu a hispánského plurálního morfému:

sg. *kafés* > pl. *kafezes* - tur. sg. *kafez*, klec > pl. *kafezler*)

Ad B.

1.2.4. Hebrejský lexikální základ + hispánský morfém

V případě etymologicky hybridních substantiv na prvním místě jmenujme tvorbu plurálu u hebraismů pomocí hispánského morfému *+s* / *+es*. Tento postup je v judeošpanělštině nejproduktivnější:

sg. *ketubá* > pl. *ketubás* (srov. heb. sg. כתבה [ketubá], svatební smlouva > pl. כתבות [ketubót])

sg. *mazal* > pl. *mazales* (srov. heb. sg. מזל [mazal], štěstí, šťastné znamení > pl. מזל ים [mazalim])

1.2.5. Hispánský lexikální základ + hebrejský morfém

Dalším možným postupem při tvoření plurálu je využití hispánského lexikálního základu a semitského morfému. Jedná se ovšem o postup málo produktivní, týkající se pouze velice omezeného počtu lexikálních jednotek⁹ a v moderní fázi vývoje judeošpanělštiny (od počátku 20. století do 2. světové války) byl vnímán jako archaický a koexistoval vždy s dubletním plurálním hispánským tvarem (Bunis, 1985, s. 49):

sg. *ladrón* > pl. *ladronim* (srov. mod. šp. sg. *ladrón* > pl. *ladrones*)
 sg. *ermano* > pl. *ermanim*¹⁰, bratři, souvěrci (srov. mod. šp. sg. *hermano* > pl. *hermanos*)

1.2.6. Lexikální základ z jiného jazyka + hispánský morfém

Velice často judeošpanělština tvoří plurál lexikálních výpůjček z jiných jazyků pomocí hispánského morfému +s/+es:

sg. *papás* > pl. *papazes* - řec. παπάς [papás], pop
 sg. *agapo* > pl. *agapos/es* - řec. αγάπη [agápi], přehnaný projev náklonnosti, lichotka
 sg. *chalgiji* > pl. *chalgijís* - tur. çalgi, hudebník
 sg. *izba* > pl. *izbas* - bulh. izba, obydlí

Ad C.

1.2.7. Kumulování více plurálních morfémů

V některých, byť nepříliš četných případech, dochází k pleonastickému kumulování plurálních morfémů, zpravidla prvního semitského a druhého hispánského¹¹:

tefilines - heb. pl. תפילין [tefilín], modlitební řemínky (výsl. tvar = tefil+in+es)

⁹ Konkrétně se jedná o slova *ladronim*, *ermanim*, *aznim*, *ratonim* (mod. šp. *ladrones*, *hermanos*, *asnos*, *ratones*). Pro komentář k článku Davida M. Bunise (1985) viz Sala (1989, s. 144).

¹⁰ V tomto případě *ermanim* není přesným synonymem slova *ermanos*, pro podrobnější komentář k sémantickým posunům vlivem sufixace. Sephiha (1991, s. 70) uvádí, že slovo *ladronim* konkrétně označovalo skupiny banditů, kteří přepadávali obchodní cesty. Je tedy zjevné, že použití hebrejského sufixu kromě označení plurálu docházelo i k určitému sémantickému posunu (viz též sekce C, 2.2.1.3.).

¹¹ Tento jev, vyskytující se takřka výhradně v lidové mluvě a v lidových písních, není vlastní kultivované rabínské literatuře, jejíž autoři ovládali hebrejštinu, a která zachovává hebrejské morfémy v nepozměněné podobě.

berahodes - srov. heb. sg. ברכה [braxá], požehnání > pl. ברות [beraxót]
(výsl. tvar = berach+od+es)

2. ADJEKTIVA

2.1. Rod

Kategorie adjektiva se v soluňské judeošpanělštině vyznačuje extrémní mírou kongruence s řídicím substantivem, a to i v případech, ve kterých by španělská norma volila jednovýchodné řešení¹²:

mask. *nasyonal* > fem. *nasyonala*
 mask. *eskolar* > fem. *eskolarya* fr. *scolaire*, školní
 mask. *selaniklí* > fem. *selaniklía* - tur. *Selanik*, Soluň + tur. adj. morf. *-li* +
 + hisp. morfém *-a*

2.2. Gradace adjektiv

Soluňská varianta judeošpanělštiny používá při gradaci adjektiv stejného postupu, jako normativní španělština. V prozkoumaných materiálech byl zaznamenán pouze jeden případ výskytu syntetického superlativu, zakončeného na *-ísimo(a)* (KS3b), avšak jedná se o kalk z francouzštiny a do první poloviny 20. století se v této variantě neobjevuje. Druhý stupeň je pravidelně tvořen syntaktickou konstrukcí [ADV (*mas / manko*) + ADJ].

Jediný příklad komparativu, který se vyvinul z latinského supletivního tvaru, jsem zaznamenala v případě adjektiva *bueno* > *mijor* [mi3ór], u kterého nacházíme dokonce i pleonastický komparativ *mas mijor*.

V judeošpanělštině je komparace zpravidla tvořena pomocí předložky *de*¹³:

más preto de (srov. mod. šp. *más negro que*)

¹² Na přechylování galicismů má pravděpodobně vliv francouzské zakončení pro feminina na *-e* [ə], které sice není totožné s hispánským *-a*, avšak je odlišné od tvaru maskulina.

¹³ Luria (1928, s. 509) popisuje užití předložky *di* při komparaci adjektiv rovněž v Monastirské variantě judeošpanělštiny, která v mnoha ohledech vykazuje shodné rysy s variantou soluňskou.

Superlativ [mod. šp. ART + *más* + ADJ] je v soluňské variantě často tvořen také prostřednictvím syntaktického kalku z francouzštiny, podle modelu [DET + SUBS + ART + *más* + ADJ]:

Las mujeres aprovechaban de la okazyón para meterse sus vestidos los más elegantes. (SB, s. 189)

Era la fyesta relidjoza la más importante de la aniada. Era tambyén la más eluenga. (SB, s. 140)

Paradigma gradace adjektiva v judeošpanělštině tedy vypadá takto:

1. pozitiv (lexikální tvar adjektiva) – ADJ:

importante

2. komparativ: ADV (*más* / *manko*) + ADJ (+ *de*):

más importante / manko importante

3. superlativ: ART DET + ADV (*más*) + ADJ (+ PREP + DET + SUBST)
příp. [DET + SUBS + ART + *más* + ADJ (+ PREP + DET + SUBST)]:

(la fyesta) la más importante (de la aniada)

3. ZÁJMENA

3.1. Zájmena osobní

3.1.1. Zájmena osobní subjektová

Základní tvary subjektových osobních zájmen jsou v soluňské judeošpanělštině tyto:

	Singulár	Plurál
1. os	yo	mozotros
2. os	tú	vozotros / vos
3. os	él eya [éa]	eyos [éos] eyas [éas]

Obr. 14, Judeošpanělská osobní zájmena subjektová.

- Zájmena pro 1. osobu plurálu (subjektová, objektová, ale i zájmena přivlastňovací) začínají ve všech variantách judeošpanělštiny konsonantem *m-*, pravděpodobně vlivem analogie k objektovým a přivlastňovacím zájmenům 1. osoby singuláru (viz též sekce A, 3.2.3.3.). Tento jev, pro judeošpanělštinu velice typický, však není zcela ojedinělý. Alvar (1999, s. 179) zmiňuje jeho výskyt rovněž v extremadurském dialektu španělštiny.
- Tvar *vos* může plnit funkci zájmena subjektového (vedle tvaru *vozotros*) i objektového.

▪ V judeošpanělštině nenacházíme normativní španělské zdvořilostní oslovení *Usted / Ustedes* + 3. os. pl., pocházející ze stkast. *Vuestra merced*. Místo toho judeošpanělština používá zájmena 3. osoby singuláru *él / eya* + 3. os. sg. (ekvivalent českého archaického onkání)¹⁴. Pro zdvořilostní oslovení v plurálu je používáno zájmeno *vos* + 2. os. pl. (zájmeno *vos* může plnit funkci oslovení jak neutrálního či familiárního, tak i zdvořilostního)¹⁵.

V textovém korpusu (především v korespondenci KSa/b) jsem se setkala s alternujícím použitím 3. osoby singuláru a 2. osoby plurálu při zdvořilostním oslovení jedné osoby. V následující ukázce, která tento jev názorně dokazuje, rovněž zaznamenáváme, že sloveso řídící větu hlavní je v 3. osobě singuláru, zatímco sloveso řídící větu vedlejší je v 2. osobě plurálu:

Kara tía Mazaltov, (...) sepa ke mos alegrimos veramente en supiendo ke pueditesh escapar de los Alemanes, otro tanto sentamos novedades buenas del restante de muestros keridos. Amén! (...) Mamá i la tía María pensan sempre a eya, i en sira van dizyendo ké bueno ke sería si estava i la tía Mazaltov kon mozotros. Porque, a parte del karo Karlo, es eya sola kon su familia ke kedatesh en Salonik, el restante ya están todos akí. (KS7a)

Teoreticky je možné, že pisatelka dopisu používá zdvořilostní oslovení pouze pro svoji tetu Mazaltov a do druhé osoby plurálu zahrnuje zbytek příbuzných (kromě toho, jak bylo řečeno, 2. osoba plurálu slouží pro neutrální i zdvořilostní oslovení více osob). Z následujícího fragmentu téhož textu však vyplývá, že je adresovaný pouze jedné osobě:

Kara tía Mazaltov, non sé kómo engrasiáruolo por vuestro buen kuido por Karlo, ma un día va venir ke se lo vo a pagar de bueno. Resto non vos alargo, espero syempre sentir novedades buenas de vuestra parte. Munchas saludes tenesh de la tía Rejina.

Toto užití se objevuje i v textech od jiných pisatelů, z čehož vyplývá, že se jedná (nebo alespoň ještě ve 30. letech 20. století tomu tak bylo) o obecně rozšířený jev:

Si se venía eya [tj. Mathilde, adresátka dopisu] i Mr. Salomón non vos ivash a siklear, porque Kitrini es un lugariko muy ermozo. (KS5a)

¹⁴ Judeošpanělské použití třetí osoby singuláru zdůrazňuje formální vzdálenost, existující mezi mluvčím a oslovovanou osobou daleko explicitněji, než je tomu v případě přímějšího kastilského *Vuestra merced*. Pro detailní analýzu fenoménu zdvořilostního oslovení, viz např. Brown, Levinson (1987) a další.

¹⁵ Zde uvádím část reakce pana SC na španělské zdvořilostní oslovení *Usted*: «Akí no dizíamos „usté“, dizíamos „tu“, entendites? Pishín ke dishites „usté“, ya sé ke es ke me stás dizyendo „tú“, entendites, a ma no dizíamos, (..), no savíamos ké es „usté“, entendites, la lingua se aboltó mucho.»

Dalším rysem zaznamenaným na základě analýzy korpusu korespondence, je příležitostné použití posesiva 3. osoby plurálu (*su / sus*) v kombinaci s oslovením 2. os. pl. (*vos + 2. os. pl. slovesa*):

Muy queridos Alice y Moise, deseo que mi carta vos encuentre bien de salud y vos ago saber como recivi vuestro telegrama de auguras (...) de la fiesta del bar Misva de mi nieto Nathan (...), ohala couando sera de sus hijo Rofelito que sea lo mismo y que mos deje el Dio verlo. (...) Sin mas toda la familia en general vos saludan a mas junto sus chicas. (KS7b)¹⁶

Tento oscilující úzus odráží relativní nestálost judeošpanělských morfosyntaktických struktur, vyplývajících z neexistence kodifikované jazykové normy.

3.1.2. Zájmena osobní objektová

Judeošpanělská nepřízvučná objektová zájmena mohou být v antepozici před slovesným tvarem, nebo v pozici enklitické. Tvar *os* pro 2. osobu plurálu, známý v moderní španělštině, judeošpanělština nezná.

osoba	objekt přímý(4. pád)		objekt nepřímý(3.pád)	
	singulár	plurál	singulár	plurál
1.	me	mos	me	mos
2.	te	vos	te	vos
3.	lo la	los las	le	les

Obr. 15, Judeošpanělská osobní zájmena objektová.

▪ Bunis (1991, s. 18) uvádí, že v judeošpanělštině obecně převládá fenomén v hispánské dialektologii známý pod pojmem *loísmo*, tj. osobní zájmena *le / les* (používaná pro dativ ve vztahu k osobám) jsou nahrazena tvary *lo / los*, která se v normativním jazyce používají pouze pro akuzativ a dativ ve vztahu k životným a neživotným entitám. Po analýze textového i

¹⁶ Ortografii tohoto jediného textu ponechávám v originální podobě, neboť se nachází na pomezí judeošpanělštiny a moderní španělštiny.

zvukového korpusu jsem však domnívám, že toto tvrzení se patrně netýká soluňské varianty, neboť nalezené příklady ve své většině odpovídají normativnímu úzu moderní španělštiny:

Tu dover es de kyererla i le debes dar el amor i el karo ke tyenes por tu madre. (SB, s. 42)

Ma ésta [la brusha] yegava a venser estos entrompyesos ke el príncipe le avía oponido.
(SB, s. 138)

«Trusheron un día un djidyó ke avía eskapado la universitá akí i era [ximíko] i le dyeron esto blanco i le dizían: “Esto lo kyero ke lo fagas korelado“.» (SC)

«Kuando los vide riyir i ser alegres i les plazyó lo ke fizyeron, kedí kon la boka avyerta. I vinyeron otra ves, ke kyere dizir ke de ver les plazyó.» (LM)

▪ V některých zakonzervovaných jazykových útvarech nacházíme rovněž příklady nadužívání zájmeného tvaru *la* pro 3. pád ve vztahu k osobám ženského pohlaví (*laísmo*), avšak v kontextu mého korpusu jde o výskyt marginální:

La dishe yo, por tí mi flor, me muero de amor. (z lidové písně «*Una pastora yo amí*»)

▪ Stejně tak se marginálně setkáváme i s fenoménem zvaným *leísmo*, tj. s použitím tvaru *le / les* pro 4. pád, pravděpodobně pod vlivem francouzštiny:

Porke si la djente rika mandava sus fijos i fijas al «Lycée Français», los otros les embiavan a la eskola de la «Alliance Israélite Universelle». (SB, s. 187)

▪ V soluňské judeošpanělštině také nacházíme příklady redundantního užití objektových zájmen v antepozici ke slovesu, případně v antepozici i postpozici:

«*Me vas a kantar a mí tres o kuarto kantigitas para las tener*» (SC)

«*Me kedó mirándome ansina*» (LM) (srov. mod. šp. *Se quedó mirándome así*)

3.1.3. Zájmena osobní přízvučná v kombinaci s předložkami

Přízvučná osobní zájmena která se spojují s předložkami (*de, kon, kontra, para, de, apod.*), jsou v soluňské judeošpanělštině tato:

	singulár	plurál
1. os	mí	mozotros
2. os	tí	vozotros / vos
3. os	él eya [éa]	eyos [éos] eyas [éas]

Obr. 16, Judeošpanělská osobní zájmena kombinovatelná s předložkami.

▪ Judeošpanělština nezná španělské syntetické tvary *conmigo, contigo, consigo*, místo toho tvoří analytická spojení *kon mí, kon tí, kon él / eya*.

3.1.4. Reflexiva

Judeošpanělština zná pouze reflexivní nepřízvučný tvar *se*, který je v některých případech doplněn o epitetické *-n* (viz též A/3.2.1.2.). Španělský normativní přízvučný tvar *sí* je nahrazen předložkou + *el, eya, eyos, eyas*.

3.2. Demonstrativa

Demonstrativa jsou shodná s moderní španělštinou, s výjimkou drobných fonetických změn:

este, esta, estos, estas

ese, esa, esos, esas

akel, akeya [akéa], akeyos [akéos], akeyas [akéas]

▪ V *ladinu*, judeošpanělském religiolektu, se objevuje konstrukce [el + SUBS + el + DEM], která se někdy používá v ustálených citacích a je přímým kalkem hebrejské syntaxe:

el día el este (srov. heb. הַיּוֹם הַזֶּה [hajóm hazé], tento den)

3.3. Posesiva

Následující tabulka zobrazuje přízvučné a nepřízvučné tvary judeošpanělských přivlastňovacích zájmen:

osoba	zájmena přízvučná		zájmena nepřízvučná	
	singulár	plurál	singulár	plurál
1.	miyo, -s miya, -s	muestro, -s muestra, -s	mi, -s	muestro, -s muestra, -s
2.	tuyo, -s tuya, -s	vuestro, -s vuestra, -s	tu, -s	vuestro, -s vuestra, -s
3.	suyo, -s suya, -s	suyo, -s suya, -s	su, -s	sus

Obr. 17, Judeošpanělská přivlastňovací zájmena.

Použití posesiv v judeošpanělštině je téměř shodné se současnou normativní španělštinou, s výjimkou několika případů:

- Charakteristickým rysem všech judeošpanělských variant je možné užití určitého členu a nepřízvučného posesiva před substantivem, což je jev známý ze staré kastilštiny, avšak pro současnou standardní normu nepřípustný. Sephiha (1977, s. 294) vnímá tento typ konstrukce v judeošpanělštině jako prostředek intenzifikace významu. V soluňské variantě se objevuje velice sporadicky, a to především při vyjádření úcty k určité osobě (v osloveních typu *la mi madre, la mi fija, el mi marido*, apod.)¹⁷:

I el mi muy kerido tío Jacques reciba los más karinosos abrasos de vuestra Alíki. (KS8a)

Další příklady nacházíme také v ustálených jazykových projevech, zejména v příslovích a písních:

Miri, madre, los mis ojos // ke tanta Ley meldí kon eyos (lidová píseň «*Y una madre komyó asado*»)

¹⁷ Viz též Varol (1991, s. 11).

- V soluňské variantě se rovněž vyskytuje přízvučný tvar posesiva v postpozici za substantivem, kterému předchází určitý člen:

«*Dime kuál es el tema tuyo*» (LM) (srov. mod. šp. *dime cuál es tu tema*)

«*Después vino la ermana de mi madre, ke salvó ea kon los sinko fijos suyos*» (LM)

Varol (1991, s. 12) zmiňuje tento typ konstrukce rovněž jako druh intenzifikátoru, který pronikl do hovorové judeošpanělštiny prostřednictvím liturgických textů v *ladinu*. Označení typu *la Ley muestra* (naš Zákona, Tóra), nalézáme i v liturgické, tj. vysoce zakonzervované španělštině (viz např. *Padre nuestro, que estás en los cielos...*)¹⁸.

Ve světle současného vývoje soluňské varianty judeošpanělštiny se domnívám, že je rovněž možné, že se nacházíme před syntaktickým kalkem z řečtiny, kde je obdobná posesivní struktura normou: *Ο πατέρας μου* (můj otec).

- Výjimečně se v soluňské variantě můžeme setkat s nekongruencí mezi nepřízvučným posesivem a substantivem, které následuje:

(...) *ke no te olvido i ke estás todos los días kon mí i las notches en mi esfuenios*. (SB, s. 285)

Tento konkrétní příklad by však mohl být poněkud sporný, protože se zde může jednat o splynutí koncového *-s* u zájmena *mis* s následnou počáteční hláskovou skupinou *esfwe-*, z důvodů lingvistické ekonomie: [*misesfwé'ňos* > *misefwé'ňos*].

- Velice zajímavým rysem soluňské varianty judeošpanělštiny je kongruence čísla nepřízvučného posesiva 3. osoby plurálu s řídícím substantivem (členem vlastním):

Eran fatalistas (...). Se deshavan bivir de sus vida eskrita por adelantado. Todo dependía del «kismet» (el mazal) ke sus Dyó les avía dado al naser. (SB, s. 87)

Nenacházíme však analogii u 3. osoby singuláru:

El ashugar de Dudún fue ekspozado en el salón de su kaza onde sus amigas i amigos, komo los de Liáu, vinieron a ver kada pyesa de mudadura. (SB, s. 38)

¹⁸ Velice typickým a častým příkladem judeošpanělského slovního spojení s postponovaným přízvučným posesivem je označení *el espaniol nuestro* (naše - vlastní - španělština, tj. judeošpanělština).

3.4. Vztažná zájmena

System základních tvarů judeošpanělských vztažných zájmen se příliš neodlišuje od systému španělského. Pozorujeme zde však několik změn morfosyntaktické povahy:

3.4.1. Ke

Ke (mod. šp. *que*) je základním vztažným zájmenem. Ve většině případů je doprovázeno určitým členem, který se shoduje v rodě a čísle s referentem.

Ve zvukovém i textovém korpusu byla zaznamenána elize členu ve tvaru pro neutrum (*lo ke*):

«*No te siklees de nada, ke kyeres demanda*» (SC)

(srov. mod. šp. *No te preocupes por nada, pregunta lo que quieras*)

«*Ké vos importa a vozotros ke fizimos mozotros kon un djidyó?*» (LM)

(srov. mod. šp. *¿Qué os importa a vosotros lo que hicimos nosotros con un judío?*)

Avšak:

«*Mira lo ke ay*» (SC) (srov. mod šp. *Mira lo que hay*)

3.4.2. Kual

Vztažné zájmeno *kual* vykazuje, na rozdíl od španělské normy, která připouští pouze tvary pro singulár a plurál (*cual, cuales*), jak tvary pro maskulinum (*kual, kualos*), tak pro femininum (*kuala, kualas*) a neutrum (*kualo*). Stejně jako zájmeno *ke*, i *kual* stojí většinou v kombinaci s členem určitým:

«*Es la jenerasyón mueva, la kual a no favla en espaniol más.*» (LM)

Ostatní vztažná zájmena odpovídají španělské normě (*komo, kuando, kuantto*, srov. mod. šp. *como, cuando, cuanto*)

3.5. Tázací zájmena

V případě tázacích zájmen v judeošpanělštině nacházíme pouze dvě základní odlišnosti ve srovnání s normou moderní španělštiny:

3.5.1. Ké?

Tázací zájmeno *ké?* je v přímé otázce většinou nahrazeno tvarem *Kuálo?*. Tvar *ké* je nejčastěji zachován pouze v souvětích:

Kuálo te plaze? (NH)

Kuálo vo azer yo? (IL)

Avšak:

Demandan en plassa ké se está pasando. (KS3b)

«*No saves ké vas a topar ayí.*» (LM)

3.5.2. De ké?

V případě tohoto tázacího spojení, jehož španělským normativním ekvivalentem je *¿Por qué?*, předložka *de* nahrazuje předložku *por*, jako je tomu i v jiných případech (viz sekce B, 8.):

«*Del resto, a la edad miya, tambyén no ay muchas personas ke favlen en espaniol. De ké? Porke no avía famiya, no avía nonos o nonas.*» (LM)

Ostatní tázací zájmena přibližně korespondují se španělskou normou, vyjma tvaru *Onde?* / *Ande?* (mod. šp. *¿dónde?*), který je považován za nestandardní:

Ande está Levana? (IL)

3.6. Neurčitá zájmena

Ani v případě neurčitých zájmen nenacházíme v soluňské judeošpanělštině výraznější změny. Zmíňme pouze tyto rysy, odlišné od španělské normy:

- Záporně vymezovací neurčité zájmeno *ninguno* / *ningunos* (tvar se často formálně objevuje v plurálu, avšak v kombinaci se slovesem v 3. os. sg.) nahrazuje i španělský tvar *nadie*, který nebyl v soluňské variantě zaznamenán:

«*Ke no entenyera ningunos ke son djidyós.*» (LM)

- Zájmeno *otro* je vždy doprovázeno neurčitým členem, s největší pravděpodobností vlivem syntaktického kalku z francouzštiny:

«*No ay razón ke sea una persona kon la kavesa basha porke tiene diferente relijyón de un otro*» (LM)

- Záporně vymezovací neučitá zájmena vyžadují použití dvojitého záporu:

«*No saven la storya de la sívdá de Salonik porke ningunos en ninguna vanda no se lo ambezó.*» (LM)

(srov. mod. šp. *nadie se lo enseñó en ninguna parte*, avšak kat. *ningú no els hi ha ensenyat enlloc*)

4. ČÍSLOVKY

4.1. Základní číslovky

Judeošpanělské základní číslovky, až na drobné odchylky fonetického charakteru, jsou téměř morfologicky shodné s číslovkami španělskými:

<i>uno</i>	<i>onze</i>	<i>trenta</i>	<i>mil / un milyer</i>
<i>dos</i>	<i>dojde</i>	<i>kuarenta</i>	<i>un milyon</i>
<i>tres</i>	<i>tredje</i>	<i>sikuenta</i>	
<i>kuatro</i>	<i>katorze</i>	<i>seshenta</i>	
<i>sinko</i>	<i>kinze</i>	<i>setenta</i>	
<i>sesh</i>	<i>dizisesh</i>	<i>ochenta</i>	
<i>syete</i>	<i>dizisyete</i>	<i>nueventa / mueventa</i>	
<i>ocho</i>	<i>diziocho</i>	<i>syen</i>	
<i>nueve / mueve</i>	<i>dizinueve / mueve</i>		
<i>dyes</i>	<i>vente</i>		

Od číslovky *vente* se další tvary tvoří analytickým způsobem, tj. s pomocí spojky *i*: *vente i uno*, *vente i dos* atd. Moderní španělština oproti tomu zachovává syntetické tvary až do číslovky *treinta*.

V korpusu mluveného slova byl zaznamenán příklad užití základní číslovky a substantiva v singuláru, což je jev vlastní aglutinačním jazykům, tedy i turečtině. Přestože se tento jev objevil v dostupném materiálu pouze v jednom případě, domnívám se, že se nejedná o nahodilost. Mluvčí, v jejíž výpovědi byl tento jev zaznamenán, se judeošpanělštinu učila především od své tchýně (ačkoliv její rodiče judeošpanělštinu ovládali), která byla zcela monolingvní, a lze tedy předpokládat, že převzala poněkud archaičtější variantu soluňské judeošpanělské mluvy:

«*Una, dos, tres, kuarto, sesh persona ke es nasida en Salonik ma no bivía en Salonik por muchos anios.*» (LM)

4.2. Řadové číslovky

V případě morfologie řadových číslovek zaznamenáváme větší množství odchylek od španělské normy. Zde byl zaznamenán nápadný vliv italštiny, se kterou Sefardité přišli do kontaktu zejména v oblasti obchodu: setkáváme se s existencí tvarů, které byly převzaty z italštiny i s tvary, které spíše napovídají o španělském původu¹⁹:

primo / primero

sekondo / segundo

*tresero*²⁰

kuarto

Od číslovky *kuarto* jsou další tvary generovány pravidelně pomocí základní číslovky a řadového sufixu *-eno*: *sinkeno*, *sesheno*, *syteno* atd. (srov. šp. *quinto*, *sexto*, *séptimo* apod.)

¹⁹ Italština ovlivnila (zejména na úrovni lexikálního plánu) ze všech judeošpanělských variant nejvýrazněji variantu soluňskou, neboť zdejší obchodníci, takřka výlučně Sefardité, udržovali od 17. století intenzivní kontakty s benátskými kupci (Bunis 1991, s. 26). Později na balkáně společnost Societá Dante Alighieri založila řadu škol, které byly hojně navštěvovány sefardskou mládeží, i když v menší míře, než školy konkurenční Alliance Israélite Universelle.

²⁰ Lamouche (1907, s. 983) uvádí, že základem tohoto tvaru je řadová číslovka *tersero*, v níž došlo k metatezi, avšak podle mého názoru může jít o tvar derivovaný od základní číslovky *tres*, po vzoru *medyano* > *medyanero* (příslušník soluňské střední vrstvy).

4.3. Násobné číslovky

Ve svém korpusu jsem zaznamenala pouze tvar *dupio / dupia* (it. *doppio*).

4.4. Neurčité číslovky

Španělské tvary *poco / pocos* se v soluňské judeošpanělštině neobjevují, jsou nahrazeny italianismy *manko / mankos*. Tvar *muchos* se v korpusu vyskytuje rovněž s epentetickým *-n-* > *munchos*

4.5. Zlomkové číslovky

Za zmínku stojí zachování starokastilského *meatad* > jšp. *meatá* [meatá].

5. ČLENY

Systém judeošpanělských členů poměrně věrně odráží španělskou normu. Hlavní odchylkou od standardní španělštiny je použití tvaru *feminina* určitého členu před substantivy ženského rodu, která začínají přízvučným vokálem *a-*, přičemž španělská norma připouští pouze užití tvaru maskulina:

la alma (mod. šp. *el alma*)   *la ambre* (mod. šp. *el hambre*)
la agua (mod. šp. *el agua*)

6. SLOVESA

6.o. Základní charakteristika judeošpanělského slovesného systému

Stejně jako ve všech ostatních úrovních jazykového systému judeošpanělštiny, i v systému slovesném pozorujeme dvě základní a charakteristické protichůdné tendence: na straně jedné výraznou archaičnost a zachování prvků dialektální a lidové španělské mluvy, a na straně druhé zřetelnou tendenci k lingvistické inovaci, podnětené staletými vývoje v izolaci, stranou španělské normy, a v bezprostředním kontaktu s jazyky typologicky odlišnými.

Komplexní deskripce slovesného systému judeošpanělštiny vyžaduje velice podrobnou analýzu rozsáhlého jazykového korpusu, který v tuto chvíli bohužel nemáme k dispozici²¹.

Přesto však již v korpusu kompilovaném pro potřeby této studie pozorujeme jisté tendence, které napovídají o směru, jakým se s největší pravděpodobností bude ubírat další vývoj tohoto jazykového plánu. Řada poznatků, ke kterým jsem dospěla na základě analýzy získaného materiálu, se shoduje se závěry uváděnými jinými badateli, což potvrzuje reprezentativnost našeho jazykového korpusu v této konkrétní otázce.

V následující kapitole se zaměřím na základní morfologickou charakteristiku slovesných časů a jejich syntaktických funkcí v judeošpanělštině, s přihlédnutím zejména k těm rysům, kterými se liší od španělské normy.

6.o.1. Pravidelná a nepravidelná slovesa

Obecně lze říci, že pravidelnost či nepravidelnost judeošpanělských sloves odpovídá vzoru současné španělštiny, a to jak jejímu normativnímu standardu, tak i jejím dialektálním variantám. Vzhledem k lidovému charakteru judeošpanělštiny, která byla tradičně přenášena výlučně ústní formou a tudíž pozbývá kodifikované normy, pozorujeme jistou rozkolísanost zejména v otázce nepravidelných slovesných tvarů.

Principem který určuje vývoj judeošpanělštiny mimo dosah španělské normy, je celková tendence k jazykové ekonomii, umožňující maximální srozumitelnost výpovědi cestou nejmenšího odporu. U nepravidelných sloves následkem toho zaznamenáváme například silný sklon k unifikaci hláskových změn, tj. diftongizaci kořenových vokálů, která se řídí tvarem 1. osoby singuláru přítomnosti indikativu a je analogicky přenášena do ostatních osob a

²¹ V současné době se na katedře hispanistiky Universität Basel tomuto výzkumu věnuje tým lingvistů pod vedením prof. Beatrice Schmidt. Cílem projektu, který nese název «Entre tradición y modernidad: El judeoespañol de Oriente entre 1880-1930» je na základě elektronického korpusu judeošpanělských textů v celkovém rozsahu cca. 500 000 slov podat podrobnou charakteristiku judeošpanělského slovesného systému. K dispozici jsou dosud pouze dílčí výstupy tohoto projektu, na něž odkazují v bibliografii.

časů. Typickým příkladem je sloveso *kyerer* (mod. šp. *querer*), u kterého se diftongizovaný kmenový konsonant (-e- > -ye-) z 1. osoby singuláru přítentu indikativu objevuje nejen ve všech ostatních osobách téhož času, ale kupříkladu i v imperfektu indikativu (*kyeria*) nebo nefinitních tvarech: infinitivu, gerundiu (*kyeriendo*) a participiu (*kyerido*)²².

U silně nepravidelných, avšak velmi frekventovaných sloves (např. *ser*, *ir* apod.) je nepravidelnost redukována na minimum (viz 6.1.).

6.0.2. Přejímání sloves z kontaktních jazyků (viz též sekce C)

Judeošpanělština se vyznačuje velkým množstvím lexikálních výpůjček, mezi které přirozeně patří i slovesa²³. Nejčastějším a nejpřirozenějším postupem přejímání slovesných výpůjček je převzetí verbálního kořene z jiného jazyka a připojení španělských sufixů. Nejproduktivnějšími verbálními sufixy jsou španělské *-ar*, a iterativní sufix *-ear*.

apozar - fr. *apaiser*, přestat, ustat
siklearse, trápit se - tur. *sikilmak*, utáhnout, zúžit

Dalším možným postupem, byť méně produktivním, je perifrastická konstrukce s využitím delexikalizovaného slovesa + substantiva:

fazer hizmet [xizmét], pomoci - tur. *hizmet*, pomoc, asistence
dar haber, podat zprávu, informovat - tur. *haber*, zpráva
echar muabet, konverzovat - tur. *muabet*, konverzace

Nacházíme však příklady nahrazení některých španělských sloves perifrázemi, jako např. konstrukci *fazer luvya* namísto slovesa *lyover* (mod šp. *llover*)²⁴.

²² Bunis (1991, s. 19) uvádí, že tento jev je specifický zejména pro soluňskou judeošpanělštinu.

²³ Pro podrobnější analýzu viz sekce C.

²⁴ Tendence k perifrastickému vyjádření je obecně pro judeošpanělštinu dosti běžná. Viz také sekce B, 6.1.1.5.

6.1. Časy indikativu

6.1.1. Jednoduché časy

V soluňské judeošpanělštině je zřetelná preference jednoduchých slovesných časů před složenými. Náš korpus prokázal, že nejfrekventovanějšími slovesnými časy indikativu jsou prézens, jednoduché perfektum a imperfektum. Jednoduché futurum je nejčastěji nahrazováno perifrastickým vyjádřením (sekce B, 6.1.1.5.).

6.1.1.1. Prézens

Nejvýznamnější rysy, které charakterizují přítomný čas indikativu judeošpanělského slovesa, jsou tyto:

- Zachování archaických tvarů 1. osoby singuláru, v moderní španělštině zakončených na *-y*:

vo - mod. šp. *voy*   *sto* - mod. šp. *estoy*   *so*²⁵ - mod. šp. *soy*

- Tvar pro 2. osobu singuláru přítomného indikativu slovesa *ser*: *tú sos*.
- Tvary pro 2. osobu plurálu přítomného indikativu všech sloves jsou zakončeny příponou *-sh*, která vzniká palatalizací hláskové skupiny, tvořící španělskou příponu *-is*.

Toto zakončení je rovněž indikátorem 2. osoby plurálu napříč celým slovesným systémem.

Pro názornost zde uvádím paradigma přítomného indikativu pravidelného slovesa *kantar* a nepravidelného slovesa *ser*:

<i>yo kanto</i>	<i>yo so</i>
<i>tu kantas</i>	<i>tu sos</i>
<i>él / eya kanta</i>	<i>él / eya es</i>
<i>mozotros kantamos</i>	<i>mozotros somos</i>
<i>vos / vozotros kantásh</i>	<i>vos / vozotros sosh</i>
<i>eyos / eyas kantan</i>	<i>eyos / eyas son</i>

²⁵ U mluvčího SC jsem zaznamenala tvar *se* pro 1. osobu singuláru slovesa *ser*.

6.1.1.2. Jednoduché perfektum

V soluňské judeošpanělštině je velice nápadná preference jednoduchého perfekta před perfektem složeným. Tento jev je charakteristický pro rozličné dialektální varianty španělštiny, avšak v případě soluňské varianty je možno současně uvažovat i o pravděpodobném vlivu řeckého aoristu.

- Tvary pro 1. osobu singuláru a plurálu všech tří konjugací jsou zakončeny na *-í*, *-imos*, analogicky podle sloves 2. a 3. konjugace.

- Sufixy pro 2. osobu singuláru, vycházející z tvarů typických pro lidové varianty španělštiny²⁶, procházejí v judeošpanělštině následujícím vývojem:

šp. *-aste*, *-iste* > šp. vulg. *-astes*, *-istes* > jšp. *-ates*, *-ites*.

- Obdobný příklad pozorujeme rovněž u 2. osoby plurálu:

šp. *-asteis*, *-isteis* > *-astesh*, *-istesh* > jšp. *-atesh*, *-itesh*.

Paradigma jednoduchého perfekta pravidelného slovesa *kantar* má tedy následující podobu:

<i>yo kantí</i>	<i>mozotros kantamos</i>
<i>tú kantates</i>	<i>vos / vozotros kantatesh</i>
<i>él / eya kantó</i>	<i>eyos / eyas kantaron</i>

- V případě slovesa *ser* v soluňské variantě pozorujeme splynutí 1. a 3. osoby singuláru. Labiodentální konsonant *F-*, stojící na počátku slovesných tvarů, se ve výslovnosti některých mluvčích (SC, LM) mění na uvuláru [x]:

<i>yo fue</i> / [xwé]	<i>mozotros fuimos</i> / [xwémos]
<i>tú fuites</i> / [xwítes]	<i>vos / vozotros fuitesh</i> / [xwíteʃ]
<i>él / eya fue</i> / [xwé]	<i>eyos / eyas fueron</i> / [xwéron]

- Kromě toho judeošpanělština zachovává některé archaické starokastilské tvary, například *yo vide* (mod. šp. *yo vi*), *yo trushe* (mod. šp. *yo traje*) apod.

²⁶ Viz Bunis (1991, s. 19).

6.1.1.3. Imperfektum

Judeošpanělské imperfektum si zachovává v porovnání s ostatními časy relativní pravidelnost a věrnost španělské normě. Přípony pro slovesa 1. konjugace jsou: *-ava, -avas, -ava, -ávamos, -avash, -avan*. Tyto přípony jsou používány rovněž pro lexikální výpůjčky, které jsou v judeošpanělštině automaticky řazeny do 1. konjugace (viz sekce B, 6.0.2.). Pro slovesa 2. a 3. konjugace jsou používány sufixy *-ía, -ías, -ía, -íamos, -íash, -ían*.

▪ Výjimku představuje sloveso *ir*, které je v soluňské variantě obohaceno o epentetický polokonsonant *-y-* (v nefinitních tvarech protetický *> yir, yindo, yido*). Kromě toho se jeho časování liší od španělské normy, avšak svým způsobem je vlastně pravidelné, neboť důsledně využívá sufixů pro slovesa 3. konjugace:

<i>yo iya</i>	<i>mozotros iyamos</i>
<i>tú iyas</i>	<i>vos / vozotros iyash</i>
<i>él / eya iya</i>	<i>eyos / eyas iyan</i>

6.1.1.4. Jednoduché futurum a futurum perifrastické

Paradigma jednoduchého futura je tvořeno prostřednictvím sufixů *-é, -ás, -á, -emos, -ésh, -án*. Kromě syntetického futura disponuje judeošpanělština, stejně jako moderní španělština, tzv. futurem perifrastickým, vyjádřeným konstrukcí [(y)ir (+ a) + infinitiv].

Perifrastické futurum se v judeošpanělštině vyznačuje značnou morfoloickou nestálostí. V dostupných textech i v mluveném slově se objevují tvary, ve kterých je předložka *a* zachována, a současně nacházíme tvary, ve kterých je vypouštěna, což je jev, vyskytující se i v některých leónských dialektech španělštiny (Alvar, 1999, s. 155).

Bürki a Schmidt (2006, s. 33) uvádějí, že se předložka *a* častěji uchovává v případech, kdy tvar pomocného slovesa (y)ir končí na konsonant, tj. *vas / vamos / vash / van a kantar*.

Po tvarech zakončených vokálem je předložka *a* často asimilována: *vo / va kantar*. Analýza našeho korpusu, obsahujícího lingvistický materiál pocházející výhradně ze Soluně, odhalila, že v této variantě je předložka pravidelně asimilována pouze tvarem 3. osoby singuláru, tj. *va kantar*.

«Uno ke lo va meldar i lo va ambezar, no lo va ambezar djusto.» (LM)

V případě, že infinitiv významového slovesa začíná vokálem *a-*, je předložka rovněž asimilována, avšak tentokrát právě tímto slovesným tvarem:

Apenas vo ambezar el n° de telefon del Hotel non vo a mankar de te telefonar. (KS5b)

V zaznamenaném mluveném projevu jsem zaregistrovala případy splynutí slovesného tvaru *vo* (1. osoba singuláru) a předložky *a*, v důsledku čehož je výsledný tvar shodný s 3. osobou singuláru. V následující ukázce pí. LM popisuje svoji cestu do Skopje, kde předpokládala, že nalezne zprávy o svých příbuzných:

«*Huemos kon el koro i hue kon esperansas ke va yir i va bushkar i puede ser va topar alguna persona de la famiya.*» (LM)

V judeošpanělštině pozorujeme zřetelnou preferenci perifrastického vyjádření futura před použitím futura jednoduchého. V korpusových materiálech se syntetické futurum objevuje pouze v ojedinělých případech²⁷.

Bürki a Schmidt (2006, s. 34) rovněž zmiňují, že v basilejském textovém korpusu, jehož chronologické rozpětí sahá od roku 1880 do 1930, je výskyt obou způsobů vyjádření futura vyvážený. V našem korpusu, ve kterém je zastoupeno psané i mluvené slovo z období po 2. světové válce, však, jak již bylo řečeno, jasně převládá vyjádření perifrastické. Zdá se, že směřování k perifrázi je jednou z charakteristik novodobého vývoje judeošpanělštiny.

Rovněž konstatujeme převládající syntetické tvary v jazyce literárním a formálním (texty IL a KIL), zatímco opisné futurum se objevuje v jazyce náležícím do registru neformálního či rodinného (KS, LM, SC).

V případě textu KS7b také poukazujeme na zřejmý vliv moderní španělštiny.

Zajímavým poznatkem, který uvádějí zmiňované autorky (op. cit., s. 37), je odlišný modální význam syntetického a perifrastického futura. Podle jejich analýzy tato dvě vyjádření futura nejsou synonymická: syntetické futurum nabývá hodnoty potencionální či intencionální, zatímco futurum perifrastické si ponechává význam výlučně temporální.

Rozbor textů, ve kterých figuruje obojí vyjádření futura (IL, KIL, KS), tuto teorii potvrdil. Bohužel se však jedná o materiály, náleží chronologicky spíše do předválečného období, a není tudíž možné potvrdit, zda tato modální dualita tvarů judeošpanělského futura je zachována dodnes. V současných textech, které mám k dispozici, se syntetické futurum prakticky nevyskytuje:

²⁷ Jedná se především o texty označené IL, KIL, jejichž autor opustil Soluň před 2. světovou válkou, a jehož judeošpanělština se vyznačuje řadou specifických rysů (viz kapitola 0. , oddíl 1. a dále) a KS7b. Autor tohoto textu v době korespondence žil již řadu let ve Spojených státech amerických, a jeho judeošpanělština vykazuje příznaky silného vlivu moderní španělštiny. Dále nacházíme vždy po jednom tvaru syntetického futura v textech KS2b, KS5b, KS4a a v jednom případě v mluveném projevu LM.

Si vos se fará parás de menester. (KS2b)

Dile ke sos mi ermana ke te fachilite si ternás de menester. (KS5b)

Espero non estarás penando por nada. (KS4a)

Puedeser ke en Fransia ke biven mucho judyós sefaradís se puedrá topar livros en este idioma. (KIL1)

Kuando te arás viejo serán eyos ke van a dirijir tus echos. (KIL4)

V příkladových větách, označených KS4a, KIL1 a KIL4, nacházíme jednoduché futurum tam, kde by podle normativní španělštiny měl spíše figurovat konjunktiv prézentu. (dále viz sekce B, 6.2.1.).

Jednoduché futurum v některých případech (především ve větách podmínkových) nahrazuje indikativ prézentu, předepsaný španělskou normou. Berenguer Amador (2002, s. 316) ve své studii judeošpanělského slovesa tento proces přičítá vlivu aragonštiny, katalánštiny a také hebrejštiny, která tento typ podmínkové konstrukce připouští:

Perkurando de arekavdar de los ke mos deven en avyerto si vos se fará parás de menester. (KS2b)

Kromě výše zmíněných postupů disponuje neformální registr judeošpanělštiny rovněž možností vyjádření futura prostřednictvím indikativu prézentu, stejně jako moderní španělština:

Otra ves vos eskribo más luengo. (KS6b)

6.1.2. Složené časy

Stejně jako v případě systému jednoduchých slovesných časů, i systém časů složených zaznamenal oproti standardní španělštině jistou simplifikaci. Nejužívanějšími složenými časy v judeošpanělštině jsou plusquamperfektum a složené futurum (*avía* + participium, *avré* + part.). Složené perfektum (*a* / *ave* + part.) zaujímá v současné soluňské judeošpanělštině postavení spíše marginální, i když ve variantě istanbulské se těší poměrně velké vitalitě (viz dále). Antepretéritum (*uve*+ part.) se v textech objevuje velice sporadicky a jeho použití se v zásadě shoduje se španělskou normou.

6.1.2.0. Pomocná slovesa

Zajímavou kapitolou v morfologii judeošpanělského slovesa je otázka sloves auxiliárních. Četní autoři uvádějí koexistenci dvou pomocných sloves v judeošpanělském verbálním systému: sloveso *aver* (mod. šp. *haber*), odpovídající pomocnému slovesu španělského standardu, a původně synonymické sloveso *tener*, které je auxiliárním slovesem v portugalské a v některých asturských dialektech (Luria 1928, s. 134). Jak uvidíme v následující kapitole, tato dualita se však týká výhradně paradigmatu složeného perfekta. Ostatní složené slovesné časy jsou tvořeny pomocí slovesa *aver*.

6.1.2.1. Složené perfektum

Ačkoliv je výskyt tvarů složeného perfekta velice marginální, patří jeho užití v judeošpanělské mezi zajímavé distinktivní rysy, které ji odlišují od standardní španělské.

Jak již bylo naznačeno, složené perfektum je jediným slovesným časem, využívajícím pomocné sloveso *aver* i *tener*. Uvidíme však, že tato dvě pomocná slovesa nejsou volně zaměnitelná, neboť jsou nositeli drobných sémantických a modálních rozdílů a rovněž jsou indikátory rozdílného jazykového registru.

Paradigma složeného perfekta v judeošpanělské s oběma pomocnými slovesy (opět na příkladu pravidelného slovesa *kantar*), vypadá takto:

<i>a / ave kantado</i>	<i>avemos kantado</i>
<i>as kantado</i>	<i>avésh kantado</i>
<i>a / ave kantado</i>	<i>an kantado</i>

<i>tengo kantado</i>	<i>tenemos kantado</i>
<i>tyenes kantado</i>	<i>tenésh kantado</i>
<i>tyene kantado</i>	<i>tyenen kantado</i>

V následujících řádcích se pokusím o shrnutí základních teorií, objevujících se k této otázce v dostupné literatuře:

- Lamouche (1907, s. 985) ve své studii věnované soluňské judeošpanělské zaznamenává výskyt obou pomocných sloves a uvádí, že jejich význam je synonymický. Liší se pouze doménou užití: sloveso *aver* je charakteristické spíše pro jazyk psaný, formální, zatímco *tener* se objevuje převážně v lidové mluvě. Tento rys by mohl svědčit o vlivu portugalské, se kterou se Sefardité setkali nejen v Portugalsku, bezprostředně po svém vyhnání ze Španělska, ale i později u svých portugalských souvěrců v diaspoře.

▪ Crews (1935, s. 234) rovněž registruje obě pomocná slovesa, pozastavuje se nad značnou morfologickou nestálostí tvarů slovesa *aver* a dochází k závěru, že oba tvary mohou fungovat jako dublety, tj. že jsou plně zaměnitelné. Stejný poznatek uvádí Luria (1928, s. 474) ve své charakteristice monastirské varianty.

Varol (2002, s. 143) tvrdí, že výchozí tvar složeného perfekta v judeošpanělštině měl, stejně jako ve středověké španělštině, podobu *aver* + participium. Složené perfektum s pomocným slovesem *tener* postupně v mluveném jazyce nahradilo tvary s *aver*, a to z hlediska chronologického nejprve ve variantě istanbulské a o něco později ve variantě soluňské. Během dalšího vývoje tvary s *aver* mizí zcela.

V našem korpusu se složené perfektum s *aver* objevuje celkem ve dvou případech:

Yo le skriví de Volo i Athènes. De ké non ave respondido? (SK5a)

(mod. šp. *Yo le escribí desde Volo y Atenas. ¿Por qué no ha respondido?*)

De ké non mos aves eskrito fin oy ni una letra? (KS4a)

(mod. šp. *¿Por qué no nos has escrito hasta hoy ni una carta?*)

Ve zvukových záznamech nacházíme rovněž dva příklady tvarů s *tener*, avšak domnívám se, že v tomto případě se spíše jedná o sloveso semiauxiliární, delexikalizované pouze částečně, a že se tedy jedná o konstrukci na pomezí složeného slovesného tvaru a slovesné vazby:

«*No tyenes sentido a Daláu, ke kanta en espaniol?.*» (SC)

«*Para uno ke save, tyene sintido, lo va dizir djusto (...), ma para uno ke lo va meldar, i lo va ambezar, no lo va ambezar djusto.*» (LM)

V prvním případě je význam konstrukce *tener* + participium skutečně velice blízký složenému perfektu, avšak u příkladu druhého se nabízí otázka, zda má konstrukce *tyene sintido* skutečně hodnotu složeného perfekta, nebo zda nejde spíše o perifrázi s významem „má naposloucháno“.

6.1.2.1.1. Opozice jednoduchého a složeného perfekta

Marie-Christine Varol (2002, s. 142) poznamenává, že v soluňské variantě vyjadřuje složené perfektum děj mající určitý přesah do současnosti, stejně jako tomu je v moderní

normativní španělštině²⁸, avšak příklady z korpusu ukazují, že tutéž funkci může zastávat (a také tomu tak povětšinou je) i perfektum jednoduché:

Mme Estherina (...) non mos mandó ainda ninguna letra (KS5a)

(mod. šp. *La señora Estherina todavía no nos ha mandado ninguna carta*)

Složené futurum ve zcela srovnatelném kontextu nacházíme v již citovaném příkladu:

De ké non mos aves eskrito fin oy ni una letra? (KS4a)

Co se týče kvantitativního poměru výskytu jednoduchého a složeného perfekta v textech, pak se závěry zdají být zcela jednoznačné:

Výskyt složeného perfekta v našem korpusu je velice marginální (jedná se pouze o 3 případy), zatímco jednoduché perfektum přebírá úlohu nejvyužívanějšího perfektivního pretérita.

6.1.2.1.2. Složené perfektum s participiem shodným a neshodným

Stejně jako v normativní španělštině, i v soluňské judeošpanělštině nejčastěji nalézáme složené perfektum tvořené s participiem neshodným. U pomocného slovesa *tener* jsem participium neshodné zaznamenala pouze v písňovém textu, ve kterém promlouvá muž k ženě:

No te nieges ke te bezí, te tengo i abrasado / komo el dukado en el sarraf te tengo bien kulaneado. (z lidové písně «*Por la tu puerta yo pasí*»)

Složené perfektum s participiem shodným se objevuje v případě slovesa *tener*, avšak zde se již pravděpodobně jedná spíše o zmiňovanou slovesnou vazbu, kde si sloveso *tener* uchovává svoji sémantickou hodnotu:

La kamiza ke yevo yo la tengo manchada en vino. (Varol, 2002, s. 143)

²⁸ Varol (2002, s. 141) v této souvislosti rovněž uvádí velmi zajímavý fenomén, vlastní istanbulské variantě judeopanělstiny: složené perfektum (které se zde zjevně těší podstatně větší vitalitě, než je tomu ve variantě soluňské) přebírá funkci takzvaného tureckého inferenciálu, tj. nabývá modální hodnoty narativní, kdy mluvčí je pouhým zprostředkovatelem děje, jehož pravdivost nemůže plně zaručit. Oproti tomu jednoduché perfektum přejímá modalitu objektivní, tj., vypovídá o ději, který se prokazatelně udál, a jehož se mluvčí buď přímo účastnil, nebo o jeho uskutečnění nemá nejmenších pochyb.

6.1.2.2. Plusquamperfektum

Plusquamperfektum je jedním ze slovesných časů, které se v judeošpanělštině těší značné vitalitě. Obecně lze konstatovat, že se vyskytuje ve stejných kontextech, jako tomu je v moderní španělštině nebo ve francouzštině, která svým vlivem pravděpodobně přispěla k jeho zachování.

Nejčastěji nacházíme plusquamperfektum tvořené pomocným slovesem *aver* + participium (*aviya kantado*). Ačkoliv Varol (2002, s. 146) registruje u jedné velice staré soluňské mluvčí i tvar s *tener* (*teniya* + part.), jedná se o variantu výskytem dnes již velmi marginální.

V korpusu jsem našla i případy plusquamperfekta s participiem, které se shoduje s objektem. Domnívám se, že příčinou tohoto jevu, pro španělskou normu nepřipustného, je vliv francouzské syntaxe:

Se aviya kitado su maniya de identitá i la aviya metida en su kashón. (SB, s. 322)

Avyendo tambyén meldado los libros de los gregos i de los Arapes, los aviyan trasladados en lashén-ha-kódes. (SB, s. 270)

Varol (2001, 2002) ve svých studiích o istanbulské variantě judeošpanělštiny staví do kontrastu plusquamperfektum a jednoduché perfektum indikativu a poznamenává, že plusquamperfektum v této opozici zaujímá hodnoty tureckého inferenciálu (tedy získává modalitu narativní), zatímco jednoduché perfektum si zde ponechává modalitu objektivní. Jako příklad uvádí následující souvětí (2002, s. 148):

Dos ermanos eran en Balat; el primero se izo dishdjí, dentisto, el sigundo s'izo jeneralisto. Después s'aviya echo doktor de bebés.

Autor výpovědi údajně velice dobře znal oba bratry, o kterých vypovídal, avšak poslední informaci získal od známých a pouze ji zprostředkoval, nemohl ji zaručit.

Kromě odlišné hodnoty modální, má plusquamperfektum v istanbulské variantě rovněž odlišnou hodnotu časovou, konkrétně odkazuje na děje, které se odehrály hluboko v minulosti a jsou již poněkud mlhavé. Kromě toho v této variantě nacházíme plusquamperfektum tvořené jak s pomocným slovesem *aver*, tak i *tener*. To však není případem varianty soluňské, kde nacházíme prakticky výhradně tvary se slovesem *aver*, ve stejných kontextech, které předepisuje španělská norma. Výše zmíněná ukázka z výpovědi starší soluňské mluvčí by mohla naznačovat, že pomocné sloveso *tener* v plusquamperfektu bylo ještě na počátku 20. století v Soluni běžné, a že postupně přenechalo své místo

slovesu *aver*. Dostupný korpus však žádné podobné příklady neobsahuje a neumožňuje tedy v tomto ohledu činit žádné závěry²⁹.

6.1.2.3. Složené futurum

V našem korpusu nebyl nalezen jediný případ výskytu složeného futura indikativu, avšak, jak bude nastíněno dále, jeho funkci přebírá jednoduchý kondicionál (viz sekce B, 6.3.).

6.2. Časy konjunktivu

6.2.0. Obecná tendence vývoje judeošpanělského konjunktiva

Na základě analýzy dostupného korpusu lze učinit závěr, že ze všech časů konjunktivu, které slovesný systém španělské normy na konci 15. století nabízel, si v solušské judeošpanělštině uchoval vitalitu především prézens a, v menší míře, imperfektum. V marginálních případech registrujeme výskyt konjunktivu plusquamperfekta, avšak jedná se pouze o příklady z psaného jazyka.

Jak uvidíme dále, konjunktiv prézentu je v řadě kontextů nahrazován časy indikativu nebo konstrukcemi s infinitivem. V jiných případech vlivem kontaktních jazyků proniká do kontextů, které jsou v moderní španělštině nepřipustné.

6.2.1. Konjunktiv prézentu

Tvary konjunktivu prézentu se v judeošpanělštině výrazněji neliší od tvarů moderní španělštiny, s výjimkou některých fonetických a vokalických rozdílů, které však již byly popsány výše.

- Nejstabilnějšími kontexty výskytu konjunktivu prézentu jsou vedlejší vztahné věty jmenné:

²⁹ Varol (2002, s. 149-150) uvádí příklad čtyř vět, které předložila k posouzení judeošpanělským mluvčím, pocházejícím z Istanbulu. Zde můžeme názorně porovnat jak odlišný modální i časový význam jednotlivých minulých časů (jednoduchého perfekta, složeného perfekta a plusquamperfekta), tak i rozdíly, které vyplývají z volby jednoho nebo druhého pomocného slovesa:

1. *Lo ke me disho mi mujer es vedrad*
2. *Lo ke me aviya dicho mi mujer es vedrad*
3. *Lo ke me tyene dicho mi mujer es vedrad*
4. *Lo ke me teniya dicho mi mujer es vedrad*

Věta 1., ve významu [to, co mi řekla má žena, je pravda] vyjadřuje nezpochybnitelný fakt, o kterém je podána objektivní zpráva. Význam 2. věty, jejíž překlad do češtiny je shodný, však v chápání istanbulských mluvčích není zcela nezpochybnitelný, nese mírný náznak mlhavosti. Věta 3. odkazuje ke vzdálené vzpomínce, která je téměř smazaná a která se pravděpodobně odehrála pouze jednou: [to, co mi jednou řekla moje žena, je pravda]. Konečně děj, vyjádřený větou 4. je vnímán jako velice vzdálený a jeho aktérka již možná není na živu: [to, co mi říkávala moje žena, je pravda].

Yo ya aranji ke las ropas vos vengan una ves la semana. (KS2b)

- Dále pak vedlejší věty jmenné, závisející na slovesu hlavním (někdy implicitním), vyjadřujícím potřebu, přání, nebo rozkaz:

Kon salud buena i alegria en el korasón [te deseo] ke me lo estruengas. (KS3a)

Mamá me stá dizyendo ke avras los ojos en kuartro ke non te fagas hazino. (KS4a)

- Tento čas rovněž nacházíme ve vedlejších větách účelových a ve větách příslovečných způsobových a časových.

Kon alegría de korasón te echí bonbones ke me estés dulce. (KS3a)

Mozotros mos puedemos angajar sin ke lo sepan los simyenteros de akí. (KS2b)

Jedinou časovou spojkou, která se v judeošpanělštině neváže s konjunktivem, je *kuando*. Berenguer Amador (2002, s. 314) tento fakt připisuje skutečnosti, že *cuando* má ve španělštině v zásadě povahu vztažného zájmena:

Kuando kon bueno vamos a tornar te kiremos topar saludozo i más mansevo. (KS4a)

(mod. šp. *Cuando volvamos te queremos encontrar con salud y más joven.*)

Esto le seriya kontado por su Dyó kuando (...) suviriya al syelo. (SB:7)

(mod. šp. *Esto le sería contado por su Dios cuando subiera al cielo.*)

- Ve vztažných větách časových, které odkazují na reálnou výhlídku či možnost, je konjunktiv prézentu, předepsaný španělskou normou, v judeošpanělštině nahrazován indikativem futura, případně indikativem prézentu:

Espero non estarás penando por parás. (KS4a)

(mod. šp. *Espero que no estés sufriendo por falta de dinero*)

A Karlo dígale ke mos eskriya kada ves ke arresive una letra miya. (KS7a)

(mod. šp. *A Carlo dígale que nos escriba cada vez que reciba una carta mía*)

Haralambos Symeonidis (2002), který zdůrazňuje význam vlivu řečtiny na soluňskou judeošpanělštinu, poukazuje na jisté stránky úzu konjunktivu prézentu, které se liší od úzu v románských jazycích a přibližují ho řečtině. Především se jedná o elizi řídicího slovesa v podřadných souvětích (Symeonidis, 2002, s. 121-122):

- Při otázkách, které vyžadují jakékoliv instrukce:

Ké ke faga agora? (mod. šp. *¿Qué quieres que haga ahora?*)

- V případě, že řídicí sloveso vyjadřuje údiv či pochybnost.

Todos ke stén alegres i estos fijos ke stán tristes.

(mod. šp. *Es imposible que todos estén alegres y estos chicos que estén tristes.*)

Kromě toho Symeonidis (2002, s. 123) dále uvádí, že jakékoliv použití konjunktivu vyžaduje rovněž použití částice *ke*, což není případ nejen moderní španělštiny, ale například ani severomarocké judeošpanělské varianty, tzv. *hakeriye*. Tento jev přičítá vlivu řeckého konjunktivu, který vyžaduje použití částice ve všech případech. Jako příklad uvádí mimo jiné i přání *Azlaha ke tengas*.

Takto jednoznačný odkaz na vliv řečtiny je však podle mého názoru poněkud diskutabilní, vzhledem k tomu, že takovéto výrazy se spojkou *que*, byť v antepozici, jsou v moderní španělštině celkem běžné: srov. mod. šp. *¡Que tengas suerte!*, *¡Que te parta un rayo!*. V korpusu jsem našla větné konstrukce podobné povahy, které rovněž poukazují spíše na změnu v syntaxi:

El Dio ke vos ayege kon bueno el kazamyento. (KS2a)

(mod. šp. *Que Dios os haga llegar bueno el día de la boda.*)

V korpusových textech se rovněž objevují případy, kdy je částice *que* vynechána, byť její použití španělská norma vyžaduje. Jedná se sice o výpovědi spíše zkratkovité povahy, avšak lze v nich spatřovat další známku rozkolísanosti a nejednoznačnosti judeošpanělského jazykového systému :

Deseo mi karta vos enkuentre a todos buenos. (KS8a)

(mod. šp. *Deseo que mi carta os encuentre a todos buenos.*)

6.2.2. Konjunktiv imperfekta

Výskyt konjunktivu imperfekta v judeošpanělštině je spíše sporadický. Oproti moderní standardní španělštině, která zná jak tvary zakončené na *-ra*, tak i tvary, které končí na *-se*

(*cantara / cantase*), judeošpanělština zachovává pouze tvar zakončený na $-ra^{30}$, což je ovšem výsledek, který odpovídá obecným vývojovým tendencím moderní španělštiny³¹:

(...) *Esto me aziya pensar non tuvierash hazino.* (KS3a)

V korpusu jsem zaznamenala rovněž tendenci substituce konjunktivu imperfekta indikativem imperfekta:

De tanto en kuinto, komo si tosia una eksplozyon de pyedrikas. (SB: 285)

(mod. šp. *De vez en cuando, como si tosiera una explosión de piedrecitas.*)

6.2.3. Konjunktiv plusquamperfekta

Konjunktiv plusquamperfekta je časem, který se v judeošpanělštině objevuje poměrně řídko a v našem korpusu je počet příkladů jeho výskytu velice omezený. Uvádím zde pro názornost příklad souvětí, ve kterém plní funkci srovnatelnou s jeho funkcí v moderní španělštině:

Todas las manianas asperava (...) ke Daniel vinyera a traerle una karta o byen ke los Toledo uvyeran resivido una buena notisya. (SB, s. 325-326)

6.2.4. Konjunktiv futura

Ve svém korpusu jsem nezaznamenala žádný příklad výskytu konjunktivu futura. Berenguer Amador (2002, s. 317) zmiňuje jeho výskyt v celém svém korpusu pouze v díle jediného autora, pocházejícího právě ze Soluně³². Je tedy zřejmé, že konjunktiv futura se v současné judeošpanělštině nedochoval, stejně jako tomu je v moderní španělštině, kde ho nacházíme pouze ve specifických, vysoce formalizovaných kontextech.

---

³⁰ Viz Sephiha (1996).

³¹ Viz Blas Arroyo (2005, s. 85-90).

³² Jedná se o dílo *Sefer Lel Shimurim* (Pojednání o obřizce) od Yishaka Amarilla, vydané roku 1819 ve Vídni a později roku 1872 v Soluni.

6.3. Kondicionál

Analýza lingvistického korpusu odhalila zajímavou situaci: tvary kondicionálu se objevují v nečekaných kontextech, v jiných případech je význam kondicionálu zastoupen tvary jiných slovesných časů, zejména imperfektem indikativu.

6.3.1. Kondicionál ve funkci složeného futura

V několika případech se kondicionál objevuje v místě, kde bychom z hlediska španělské normy očekávali složené futurum, které má však ve výpovědi rovněž potencionální význam:

Seguro ke ya arresiviriyas mi letra de ayer. (SB, s. 285)
(mod. šp. *Seguro que ya habrás recibido mi carta de ayer*)

Por seguro ya kitariash la ropa de Hadjimihali. (KS3b)
(mod. šp. *Seguro que ya habréis sacado la ropa de Hadjimihali*)

6.3.2. Imperfektum ve funkci kondicionálu

Oproti tomu imperfektum indikativu nahrazuje v soluňské variantě jednoduchý kondicionál, např.:

Yia me kontó fina kómo metésh la meza, vervos kiriya por un burakito. (KS3a)
(mod. šp. *Ya me contó hasta cómo ponéis la mesa, querría veros por un agujerito*)

Me aziash grandísimo plazer si me eskriviyash kada día lo ke venditesh. (KS3b)
(mod. šp. *Me haríais un grandísimo placer si me escribirais cada día lo que habéis vendido*)

6.3.3. Perifráze [yir + infinitiv] v imperfektu, ve funkci jednoduchého kondicionálu

V některých případech může být jednoduchý kondicionál nahrazen perifrastickou konstrukcí [yir + infinitiv] v imperfektu indikativu, stejně jak tomu je v moderní španělštině:

El sucheso suyo iya a dechidir de la kontinuasyon, o no, de sus studyos. (SB, s. 264)
(mod. šp. *Su éxito ecidiría/ iba a decidir la continuación, o no, de sus estudios*)

Z výše uvedených příkladů vyplývá, že paradigmatické tvary kondicionálu v judeošpanělském slovesném systému zastávají jinou funkci, než v současné normativní

španělštině. Současně dochází k reorganizaci slovesného systému a k zastoupení kondicionálu jinými slovesnými časy.

6.4. Nefinitní slovesné tvary

6.4.1. Infinitiv

V předchozích kapitolách jsme viděli, že judeošpanělština vykazuje tendenci k nahrazení některých španělských syntetických slovesných tvarů perifrastickými vazbami. Z toho plyne, že infinitiv je tvarem v judeošpanělštině velice vitálním³³. Kromě výskytu v kontextech, které odpovídají španělské normě, nacházíme infinitiv i v některých překvapivých situacích:

6.4.1.1. Paronomastický infinitiv

Paronomastický infinitiv v judeošpanělštině může předcházet slovesnému tvaru a podtrhává jeho význam:

saver savrás   *empushar me empusharon*

Varol (1991, s. 18) soudí, že jeho výskyt v judeošpanělštině je následkem vlivu *ladina* (tj. zprostředkovaného vlivu hebrejštiny), avšak v hovorové španělštině se s takovýmto paronomastickým infinitivem setkáváme vcelku běžně, například v mod. šp. *Trabajar no trabaja pero quiere vivir bien*.

6.4.1.2. Narativní infinitiv

Varol se rovněž zmiňuje i o takzvaném narativním infinitivu, který je znám z preklasické španělštiny a v judeošpanělštině (především v istanbulské variantě) zůstává zachován:

En Balat, shabat demaniana al kal, despues dezayunar, komer bueno. (Varol, 1991, s. 13)

Takovéto narativní užití infinitivu nacházíme ovšem i v současné španělštině, především v hovorové mluvě: *En el pueblo era salir a la calle y encontrarte a todos los vecinos*.

---

³³ Pro detailní analýzu vitality judeošpanělského infinitivu v textech basilejského korpusu viz Berenguer Amador et alii (2006c).

6.4.2. Gerundium

Gerundium je v soluňské judeošpanělštině druhým nejvitálnějším nefinitním slovesným tvarem. Jeho nebývalý výskyt lze přičíst na vrub intenzivnímu vlivu francouzské syntaxe na soluňskou judeošpanělštinu zejména od počátku 20. století.

Kromě použití, shodujících se s těmi, které jsou předepsány normou moderní španělštiny, nacházíme gerundium v těchto kontextech:

6.4.2.1. *en* + gerundium

Gerundium v kombinaci s předložkou *en* je syntaktickým kalkem z francouzštiny, plnícím funkci příslovecného určení způsobu, v soluňské variantě hojně využívaným:

Sepa ke mos alegrimos veramente en supiendo ke pueditesh eskapar de los Alemanes. (KS7a)

«Besimantov!» gritó la shuegra en avryendo la puerta de la udá d' echar. (SB, s. 1)

6.4.2.2. Gerundium ve funkci transgresivu + substantivum

Soluňská judeošpanělština rovněž zná použití gerundia ve funkci neshodného transgresivu vázaného na substantivum:

Por endriva yevavan un sayo ke era de dos pyesas de teshidos kuvryendo los dos lados. (SB, s. 67)

Asentados al bodre de la kazetika de banio (...), los pyezes desnudos baniando en la agua tivya. (SB, s. 265)

6.4.2.3. *Siendo* + finitní slovesný tvar

V textovém korpusu jsem zaznamenala výskyt vazby, ve které figuruje gerundium slovesa *ser* v kombinaci s finitním slovesným tvarem. Toto spojení vyjadřuje okolnosti, které byly příčinou hlavního děje, přičemž gerundium zde nahrazuje podřadící spojku *porke*:

Kiriya iskrivirvos (...) ma no pude siendo estava hazina. (KS2a)

Esta mucho meraklí i non se le avla nada siendo kedaron él i los fijos sin fecho. (KS1a)

6.4.2.4. Gerundium ve funkci imperativu

Dalším zajímavým fenoménem je použití tvarů gerundia pro vyjádření příkazu, tj. imperativu:

Perkourando de arekavdar de los ke mos deven en avierto si vos se fara paras de menester.
(KS2b)

(mod. šp. *Procurad recaudar de los que nos deben abiertamente si necesitáis dinero*)

Podobný příklad užití gerundia ve významu imperativním nacházíme v neformálních registrech moderní španělštiny, např. v rozkazu *iAndando, andando!*, ve významu *Pohyb, pohyb!, Hybaj!*.

6.4.3. Participium

Jediný zaznamenaný případ odlišného použití participia ve srovnání s normou moderní španělštiny je již zmíněné participium shodné v indikativu plusquamperfekta (viz sekce B, 6.1.2.2.).

6.5. Závěr

Po prozkoumání jednotlivých součástí judeošpanělského slovesného systému konstatujeme tyto hlavní změny oproti normě moderní španělštiny:

- V celém systému pozorujeme výraznou tendenci k eliminaci morfologických nepravidelností, prostřednictvím analogického připodobnění k nejvíce frekventovaným slovesným tvarům.

- Zaznamenáváme rovněž tendenci substituce syntetických tvarů perifrázemi, které představují zmenšené riziko nepravidelnosti.

Judeošpanělský konjunktiv je v některých méně stabilních kontextech nahrazován indikativem.

- V případě tvarů paradigmát jednoduchého a složeného kondicionálu dochází k jejich nahrazení jinými slovesnými časy. Současně jsou tvary jednoduchého kondicionálu využívány ve zcela nových kontextech.

Domnívám se, že zmíněné posuny ve funkcích judeošpanělského slovesa jsou způsobeny jak intenzivním jazykovým kontaktem, tak i interními tenzemi uvnitř jazykového systému samotného a celkovým směřováním k simplifikaci a jazykové ekonomii.

7. ADVERBIA

7.0. Obecná klasifikace

Adverbia, jakožto determinátory verbálního děje, je možno rozdělit na adverbia kvalitativní (místní, časová a způsobová) a adverbia kvantitativní (měrová).

Z hlediska etymologického lze judeošpanělská adverbia rozdělit do dvou základních kategorií:

- a) adverbia hispánského původu tvořící součást románských dialektů, které si Sefardité odnesli do diaspory po roce 1492, a která podstoupila řadu fonetických změn.
- b) adverbia převzatá z kontaktních jazyků po roce 1492, v případě soluňské varianty judeošpanělštiny zejména z turečtiny, francouzštiny a italštiny. V současné době výpůjčky z turečtiny (do počátku 20. století velice četné) představují menší procento judeošpanělských adverbíí, neboť byly nahrazeny výpůjčkami z italštiny a francouzštiny, tj. jazyků výuky škol Alliance Israélite Universelle a Società Dante Alighieri.

V následující podkapitole budou zohledněna obě popsaná kritéria klasifikace a nejčastější judeošpanělská adverbia zde budou uvedena vždy v kontrastu s normou moderní španělštiny. V některých případech nacházíme v soluňské variantě dubletní adverbialní tvary, jejichž etymologický původ je rozdílný. Tyto tvary jsou v následujícím přehledu odděleny dvojíto lomící čarou (/ /).

7.1. Adverbia kvalitativní

7.1.1. Adverbia místní

serka (mod. šp. *cerca*); *londje* (port. *longe*) - srov. mod. šp. *lejos*

delantre (mod. šp. *delante*); *de detrás* (mod. šp. *detrás*)

arriva (mod. šp. *arriba*)

en basho (fr. *en bas*) // *debasho* (mod. šp. *debajo*)

al/en torno de (mod. šp. *alrededor de*)

adyentro (mod. šp. *adentro*)

7.1.2. Adverbia časová

agora (stkast.) - srov. mod. šp. *ahora*

daínda (port. *ainda*) - srov. mod. šp. *todavía*

pishín (tur. *peshin*, ihned, právě teď, okamžitě)
tadre (mod. šp. *tarde*)
demientre // *entremientes* (mod. šp. *mientras*)
oy (mod. šp. *hoy*); *maniana* (mod. šp. *mañana*); *demaniana*, brzy ráno
a la fin (mod. šp. *al fin, al final*) // *al buto* (fr. *au bout*)
al empesijo // *al prinsipyo* (mod. šp. *al principio*)
estonses (mod. šp. *entonces*) // *alora* (it. *allora*)
a kurruto (??) – srov. mod. šp. *a menudo*
por las oras (mod. šp. *por el momento*)
syempre (mod. šp. *siempre*)

7.1.3. Adverbia způsobová

ansina (mod. šp. *así*) // *demanera* (mod. šp. *de esta manera*)
*arrevés*³⁴ (mod. šp. *al revés*)
apriasa (mod. šp. *aprisa, deprisa*) // *presto* (it. *presto*) – srov. mod. šp. *rápido*
mani mani (? , velmi rychle)
avagar (? , pomalu). Toto adverbium se nejčastěji objevuje ve zdvojené, intenzifikované podobě *avagar avagar* či ve zdrobnělé *avagariko avagariko*³⁵.
mal; byen
kulay (tur. *kolay*, snadno), event. *kulay kulay*, velmi snadno // *fáchile* (it. *facile*) - srov. mod. šp. *fácilmente, fácil*
pezgado (mod. šp. , *pesadamente, pesado*) // *difichile* (it. *difficile*) - srov. mod. šp. *difícilmente, difícil*

7.2. Adverbia kvantitativní - měrová

Adverbia *más* a *mu(n)cho* se často objevují v pleonastickém spojení *más mu(n)cho*.
manko (it. *manco*) - srov. mod. šp. *menos*. Objevuje se i zdrobnělý tvar *mankito*, ve významu *o něco méně*.

7.3. Adverbia deiktická - ukazovací

ey, ayí (mod. šp. *allí, ahí*)

³⁴ Domnívám se, že výskyt toto adverbia v současné době není příliš časté, neboť pan SC mu v našem rozhovoru neporozuměl.

³⁵ K intenzifikační reduplikaci viz (sekce C, 3.1. a dále).

akí (mod. šp. *aquí*)

7.4. Závěr

Skupina adverbíí představující součástí lexikálního plánu jazyka, je z etymologického hlediska velice heterogenní. Větší část judeošpanělských adverbíí má svůj původ v jazykovém základu staré kastilštiny. Vlivem jazykového kontaktu však nacházíme tvary, které buď původní starokastilská adverbia suplují, nebo s nimi koexistují jako dubletní tvary.

Vzhledem k vývojovým tendencím soluňské judeošpanělské varianty se dá předpokládat, že její mluvčí budou čím dál častěji začleňovat do své mluvy adverbia řecká, případně vypůjčená z jiných jazyků.

8. PŘEDLOŽKY

Na rozdíl od adverbíí si soluňská judeošpanělština uchovala většinu španělských předložek v původní podobě. Zde uvádím pouze ty tvary, které se od španělské normy nějak odlišují buď morfologicky, nebo funkčně:

- *A*: v soluňské judeošpanělštině plní mimo jiné funkci lokativní, v mod. šp. zastávané předložkou *en*:

A la paré enkolgavan presyozos tapetes flamandes. (SB, s. 22)

(mod. šp. *En la pared colgaban preciosos tapices flamencos.*)

Kromě tvaru *a* se v soluňské variantě vyskytuje i varianta *an*, která je kladena před přízvučná osobní zájmena a demonstrativa: *an él* (mod. šp. *a él*), *an esta* (mod. šp. *a esta*)³⁶.

- *basho* (mod. šp. *bajo*)
- *onde* // *ande* (šp. nestandardní, dialektální tvary) - srov. mod. šp. *donde*
- *en* – pod vlivem francouzské syntaxe plní předložka *en* i funkci směrovou:

Los turkos de Machedonya (...) se fueron en Turkiya. (SB, s. 273)

(mod. šp. *Los turcos de Macedonia se fueron a Turquía.*)

---

³⁶ Quintana (2006, s. 81) soudí, že se jedná o tvar, ke kterému je *-n* připojeno analogicky k předložkám *kon*, *sin*, *sigún*.

- *fista* (stkast.) // *asta* (mod. šp. *hasta*) // *fina* (it. *fina*, kat. *fins*)
- *por* – v solušské judeošpanělštině může zastupovat předložku *de*:

Kuando favlo por esto. (LM) - (mod. šp. *Cuando hablo de esto.*)

- *verso* (it. *verso*, fr. *vers*) - srov. mod. šp. *hacia*

9. SPOJKY

Vzhledem k velikému množství judeošpanělských spojek a s přihlédnutím k faktu, že jejich užívání se výrazněji neliší od moderní španělštiny, i zde uvádím pouze ty tvary, u nichž jsem zaznamenala odlišnosti od španělské normy:

9.1. Spojky souřadící

- Slučovací spojka *i* (mod. šp. *y*) vykazuje v solušské variantě judeošpanělštiny velice častý výskyt, pravděpodobně pod vlivem řečtiny. V některých případech dokonce nahrazuje či posiluje adverbium *tambyén*:

(...) *Ke venga par myérkoles si le vyene kolay, i si está i más días non me emporta.* (KS1b)
Ke me meta i a mí tambyén. (KS1b), (mod. šp. *Que me incluya a mí también*)

Tvar *e*, který je ve španělštině kladen před slova, začínající na *i-* / *hi-*, jsem ve svém korpusu nezaznamenala.

- Španělská odporovací spojka *pero* je v solušské judeošpanělštině nahrazena tvarem *a ma* (srov. it. *ma*).
- Namísto španělské důvodové spojky *por esto* nacházíme v solušské variantě tvar *de esto*.

9.2. Spojky podřadící

- Časové spojky *dunkue* (it. *dunque*), dokud. Dále pak:

agora ke; después ke, demyentres ke; fista ke

(mod. šp. *ahora que, después de que, mientras que, hasta que*)

- Způsobová spojka *sigun* (mod. šp. *según*)
- Španělská přirovnávací spojka *que* je nahrazena předložkou *de*: *Más preto de mí* (mod. šp. *Más negro que yo*)

10. ČÁSTICE

V této souvislosti zmíním pouze úzus záporné částice *no*, který prodělal v průběhu 20. století zajímavý vývoj. Zatímco v textech, které je možno řadit do období před druhou světovou válkou, se setkáváme se starokastilským tvarem *non*, bezpochyby posíleným vlivem kontaktních románských jazyků, v textech poválečných a ve zvukových záznamech se již objevuje pouze tvar *no*, který je totožný s tvarem předepsaným současnou španělskou normou.

11. CITOSLOVCE

Citoslovce jsou slovním druhem, který v nejvyšší míře reflektuje emoce mluvčích a jehož užití je ze své podstaty výrazem spontánního jazykového výrazu. Z hlediska struktury jazykového systému jsou citoslovce částicemi, které jsou na ostatních prvcích nezávislé, a tudíž jsou slovním druhem nejvíce podléhajícím externím vlivům. Ve sféře judeošpanělských citoslovcí nacházíme nejvyšší procento výpůjček z kontaktních jazyků, především z turečtiny, zatímco původních starokastilských tvarů se dochoval minimální počet.

Následující seznam citoslovcí byl excerpován jak z textového korpusu, tak ze zvukových záznamů. Významným zdrojem byl v tomto ohledu Nehamův *Dictionnaire du judéo-espagnol* (1977). Tvary, které jsou označeny hvězdičkou (*), byly nalezeny v záznamech mluveného slova. Není bez zajímavosti, že se jedná o výpůjčky z románských jazyků a především z řečtiny. Lze předpokládat, že počet helenismů bude i v případě tohoto slovního druhu v budoucnosti vzrůstat³⁷.

---

³⁷ U citoslovcí jejichž etymologický základ mi není znám uvádím dva otazníky (??).

11.1. Jednoslovné citoslovce

Aferún! (tur. *aferin*), bravo! - ironicky
Amán! (tur. *aman*), slitování, milost!
Bonora! (stkast.), vše zlé pryč!
*Bravo! (it.) bravo!, rovněž ironicky
Daká! (< *da aká!*), davaj!
Dalde! (stkast.), dejte mu co proto!
*Étsi! (řec.), správně!
Guay! (stkast.), běda!
*Muá! (??), no tohle!
Na! (tur.), podívejme, tu máš!
*Nai! (řec. Ναι), ano, jasně!
Nokayamal! (??), klid, nevzrušujme se!
Ópa! (stkast.?), pobídka při zvedání těžkého břemene.
Oya! (??), styď se, fuj!
*Pekado! (it. *peccato!*), škoda!
Pes! (tur.), tichá pobídka k činnosti.
Ruh! (??), uхни, klid' se z cesty!
Shetiká! (heb. שֶׁתִּיקָה), tiše!
Sopa! (řec. Σώπα), tiše, mlč!
Varda! (it. *guarda*), pozor!
Ya! (stkast.), jasně, samozřejmě!
Ya-a! (??), hybaj!
Yallah! (tur. *ya Allah*), kupředu!
Yangivar! (tur.), hoří!
Yazík! (tur.), běda!

11.2. Víceslovné citoslovce

Allah kyerim! (tur.), Bůh to zařídí!
Allah versín! (tur.), Bůh ti pomáhej!
Kuchi kuchi (tur.), ironické přivolání, původně určené psovi (srov. v mod. šp. citoslovce laskání).
Yarabí (amán)! (tur.), panebože!
Yesh bahur! (heb. ישׁ בַּחֹרֶר), pozor, mohou nás slyšet!

C. CHARAKTERISTIKA LEXIKÁLNÍHO PLÁNU

1. Obecná charakteristika

Nejpozoruhodnější částí judeošpanělského jazykového systému je jeho lexikon. Lexikon je plánem jazyka, který je nejnáchylnější vlivům vyplývajícím z jazykového kontaktu, zatímco plán morfologický, který je hloubkovou strukturou jazyka, je stabilnější. Zároveň je lexikální plán jazykovou úrovní, kde se nejdříve projevují známky poklesu vitality jazyka.

Slovní zásoba judeošpanělštiny se vyznačuje velice vysokým počtem jazykových výpůjček, které do ní pronikly z rozličných příčin. Více než pět set let existence v izolaci od španělské jazykové normy způsobilo, že byli její mluvčí nuceni nalézt nová pojmenování pro stále nové mimojazykové skutečnosti, ať již z oblasti civilizačního a technického pokroku, tak i ve vztahu k odlišným kulturám, se kterými se dostali do kontaktu. Kromě lexikálních jednotek, určených pro pojmenování dosud neznámých jevů, judeošpanělština převzala (v počátku zejména z turečtiny, později z itaštiny a francouzštiny) řadu termínů, které měly své starokastilské ekvivalenty. Tyto výpůjčky postupem času buď nahradily starokastilské výrazy, které byly zapomenuty, a nebo byly k původním výrazům přidány a rozšířily jednotlivá sémantická pole¹, ze kterých se lexikon judeošpanělštiny skládá (viz 2.1.3).

V jednotlivých etapách svého vývoje soluňská judeošpanělština absorbovala lexikální prvky z různých kontaktních jazyků v závislosti na momentálním vývoji ekonomickém, politickém a sociálním. Velký počet těchto výpůjček vstoupil do lexikonu judeošpanělštiny zejména v období před druhou světovou válkou a napovídá mnoho o kritické situaci, ve které se tato jazyková varianta již tehdy nacházela. (viz část I., oddíl 4.5.).

V následující kapitole se pozastavím nad příčinami jazykových výpůjček v judeošpanělštině, nad jednotlivými jazyky, ze kterých čerpala, a rovněž nad jednotlivými procesy, které umožnily integraci těchto výpůjček do jejího systému.

1.1. Skladba judeošpanělského lexika

Základem judeošpanělského lexika je lexikon staré kastilštiny, ve spojení s prvky různých románských dialektů, které s sebou Židé odnesli z Pyrenejského poloostrova v roce 1492 a později. Rovněž obsahuje omezený počet jednotek pocházejících z portugalštiny a

---

¹ Pro bližší charakteristiku viz 4. a dále.

katalánštiny². V diaspoře se jazyk sefardských Židů ocitl v těsném každodenním kontaktu s jazyky geneticky a typologicky různorodými (viz část I., pododíl 4.0.), a právě ty obohatily judeošpanělštinu o velké množství výpůjček.

Lexikon východních variant judeošpanělštiny, a zejména varianty soluňské, byl nejvýznamněji ovlivněn turečtinou. Sephiha (1991, s. 75, 2005, s. 39)³ uvádí, že turkismy představují přibližně 15% judeošpanělské slovní zásoby a přirovnává význam vlivu turečtiny k rozsahu vlivu arabštiny na lexikon současné španělštiny⁴.

Vedle turečtiny nacházíme v judeošpanělštině rovněž velice četný výskyt výpůjček z hebrejštiny a aramejštiny. Sephiha (1991, s. 76) odhaduje, že celkové procento hebraismů a turkismů v judeošpanělštině je přibližně srovnatelné. Jejich distribuce v jednotlivých jazykových registrech a sociálních skupinách mluvčích však je rozdílná⁵.

Dále pozorujeme též vlivy románských jazyků, zejména italštiny a francouzštiny. Přibližně od 17. století do judeošpanělštiny pronikala řada italianismů, především ze sféry obchodu, později se italština stala jedním z jazyků výuky na evropských školách v Soluni⁶.

Francouzština ovlivnila lexikon judeošpanělštiny zejména v první třetině 20. století, jakožto jazyk výuky ve školách AIU a symbol modernizace a evropské kultury.

Jak uvidíme dále (1.3.), výskyt výpůjček z jednotlivých kontaktních jazyků v soluňské judeošpanělštině nebyl zdaleka homogenní.

Vliv řečtiny byl po dobu trvání osmanského panství méně intenzivní⁷, avšak od roku 1912, kdy se Soluň stala součástí nového řeckého státu, je řečtina úředním jazykem země a významným jazykem kontaktním. Po druhé světové válce se pak stává hlavním lingvistickým konkurentem judeošpanělštiny.

² Pro přehled jazykových komponentů judeošpanělštiny viz část I. kapitola 2.a dále.

³ V odkazu na studii Alaina de Toledo, který provedl statistickou analýzu etymologického původu všech vstupů Nehamova slovníku judeošpanělštiny.

⁴ Turečtina byla úředním jazykem Osmanské říše od počátku sefardského osídlení v Soluni a zůstala jím až do roku 1912, kdy vládu nad městem převzali do svých rukou Řekové. Turci zde po dlouhá staletí představovali druhou počtem nejvýznamnější skupinu obyvatel, a se Židy udržovali intenzivní a celkem nekonfliktní vztahy. Jazyková kompetence Sefarditů tudíž přirozeně zahrnovala i turečtinu a z ní čerpali největší množství výpůjček do svého vlastního jazyka.

⁵ Viz oddíly 1.3., 2.1.3., 3.

⁶ Bunis (1999, s. 6).

⁷ O vlivu řečtiny na balkánské jazyky a na judeošpanělštinu viz Symeonidis (2000, 2002).

1.2. Možnosti synchronní analýzy judeošpanělského lexika

Při lingvistickém výzkumu provedeném pro účely této studie vyšlo najevo, že poměrně malá vitalita soluňské judeošpanělštiny (tj. velmi omezený počet mluvčích) a nedostatek současného pramenného materiálu⁸ neumožňují provést vyčerpávající analýzu nejnovější etapy vývoje judeošpanělského lexika. Při své charakteristice tedy přihlédnu k hledisku diachronnímu a pokusím se charakterizovat a porovnat lingvistický korpus, který mám k dispozici, a který rovněž zahrnuje materiál z období současného.

1.3. Význam diastratického hlediska při zkoumání lexika judeošpanělštiny⁹

Důležitým faktorem, který je třeba mít na paměti při analýze výskytu a vývoje výpůjček v lexiku judeošpanělštiny, je její diastratické rozdělení. Jak již bylo řečeno, na počátku 20. století byla Soluňská sefardská obec nejpočetnější na světě. Podle oficiálních záznamů počet jejích členů čítal přibližně 75 000 osob¹⁰. Takto rozsáhlý počet mluvčích byl zákonitě stratifikován do řady sociálních tříd, které byly založeny především na profesním a ekonomickém statusu svých členů. Mluvčí judeošpanělštiny byli současně rozděleni podle věku, pohlaví a vzdělání. Je nabíledni, že příslušnost k té které sociální skupině determinovala jazyk mluvčího, což se projevovalo především ve skladbě lexika, kterým disponoval. Pokud budeme považovat za výchozí bod při charakterizaci lexika stav, ve kterém se judeošpanělština nacházela na prahu druhé světové války, pak můžeme konstatovat následující skutečnosti:

- Turkismy převládaly především v jazyce starších mluvčích, kteří buď prožili část života za turecké nadvlády, a tudíž se v novém řeckém státu nestačili dostatečně lingvisticky přeorientovat, nebo neměli příležitost navštěvovat evropské školy. Dále nacházíme velké množství výpůjček z turečtiny v jazyce širokých vrstev židovského proletariátu, který do počátku dvacátých let udržoval intenzivní kontakty se svými tureckými sousedy.

---

⁸ Praktická absence současné literární tvorby v této variantě, vyjma autorů, žijících a tvořících v Izraeli (viz Refael, 200, s. 131-133), neexistence periodik v této variantě a fakt, že judeošpanělština není v současné době používána dostatečným množstvím mluvčích všech sociálních skupin v příslušném rozsahu domén, mi neumožňují provést dostatečně relevantní synchronní studii.

⁹ Vzhledem ke skutečnosti, že se v této studii zabýváme pouze jednou z četných judeošpanělských variant, nebudeme diatopické hledisko při charakteristice lexika zohledňovat. Pro podrobné studie diatopického rozdělení judeošpanělských variant na základě lexika viz Quintana (1999, 2002).

¹⁰ Viz *Bulletin AIU* (č.29, s. 165, č. 33, s. 41), též Lamouche (1907, s. 969), Molho (1947, s. 93).

- Četné hebraismy nacházíme povětšinou v jazyce příslušníků starší generace, tj. tradičně orientovaných Židů, kteří do svého jazyka běžně začleňovali nejrůznější nábožensko-filozofické pojmy, biblické reference a hebrejské citáty. Je však nutné zdůraznit, že jazyk mužů obsahoval větší množství hebraismů, než jazyk žen, především proto, že ženám byl tradičně zapovězen přístup k náboženským studiím¹¹.
- Jazyk mladší generace a intelektuální a ekonomické elity se vyznačoval významným množstvím italianismů a především galicismů. Jak již bylo mnohokrát zdůrazněno, francouzština byla považována za jazyk pokroku a kultury a v nejvyšších vrstvách soluňské sefardské společnosti dokonce plně nahradila judeošpanělštinu jakožto jazyk běžné (i rodinné) komunikace¹².
- Konečně od roku 1912, kdy Řekové dobyli Soluň, nabývá na významu vliv řečtiny (do té doby soluňskou judeošpanělštinu ovlivňuje spíše marginálně), která rovněž a pozvolna proniká do lexika judeošpanělštiny, jakožto do plánu nejnáchylnějšího ke změnám.

1.4. Judeošpanělský lexikon z pohledu diachronního

Po stručném nastínění výchozího stadia judeošpanělského lexika přihlédneme alespoň schématicky k hlavním etapám jeho vývoje tak, jak je pozorujeme na základě analýzy textového a zvukového korpusu. Na základě závěrů, které nám toto srovnání umožní učinit, budeme moci alespoň přibližně odhadnout směřování budoucího vývoje lexika soluňské judeošpanělštiny.

V lingvistickém korpusu, který máme k dispozici, zřetelně registrujeme posun v přejímání lexikálních jednotek. Především pozorujeme změnu jazyků, ze kterých judeošpanělština čerpá, a to v přímé závislosti na momentálním historickém a sociopolitickém vývoji v dané geografické oblasti (viz část I., 1.2.5. a dále).

1.4.1. Předválečné texty

Lexikum textů, jejichž datace spadá do období před druhou světovou válkou, se vyznačuje těmito charakteristikami:

---

¹¹ Viz též Bunis (1999, s. 67-71).

¹² Obdobný jev zmiňuje i Kolonomos (1978, s. 71) ve své charakteristice makedonských judeošpanělských variant, dále též Luria (1928, s. 331) v charakteristice varianty monastirské.

- Všechny texty jejichž autory bychom z hlediska společenského mohli zařadit do střední-vyšší vrstvy (tzv. *medyaneros*), vykazují silný vliv francouzštiny, což je pochopitelné vzhledem k tomu, že příslušníci těchto vrstev většinou navštěvovali školy francouzské.
- Obchodní korespondence kromě toho obsahuje velké množství odborných turkismů a italianismů. Tento fakt rovněž není překvapivý, neboť italština a turečtina byly tradičními jazyky obchodu ve východním středomoří. Nacházíme rovněž i termín pocházející z obchodní angličtiny.
- V některých korespondenčních textech rovněž registrujeme narůstající vliv řečtiny, která se stala po roce 1912 povinnou součástí jazykových kompetencí Sefarditů, tj. velmi významným kontaktním jazykem.
- Text románu *En Torno de la Torre Blanka* (napsaný r. 1979 a vydaný roku 1982) můžeme řadit do tohoto období, neboť snahou autora je dokumentovat podobu soluňské judeošpanělštiny v době jejího posledního rozkvětu před druhou světovou válkou (viz charakteristika textového korpusu v kapitole o.).

1.4.2. Texty poválečné

V textech poválečných registrujeme dramatický úbytek turkismů, postupně narůstá frekvence výskytu helenismů. Takováto situace je přirozeným následkem tří jevů:

- a) systematické a intenzivní helenizace řecké společnosti po založení novodobého řeckého státu a dramatického zhoršení řecko-tureckých vztahů.
- b) celkového oslabení tureckého vlivu na jazyk Sefarditů a jejich přiklonění k jiným kontaktním jazykům, případně vlivu moderní španělštiny.
- c) celkového ústupu judeošpanělštiny jakožto jazyka komunikace, tj. redukce jejího bohatého a různorodého lexika.

Ve zvukových záznamech rovněž pozorujeme příležitostné výpůjčky z angličtiny, která se stává novodobým jazykem kultury (viz III. část, pododdlíl 2.4.2.).

2. PROCESY ROZŠÍŘOVÁNÍ JUDEOŠPANĚLSKÉHO LEXIKA

2.1. Příčiny cizojazyčných výpůjček

2.1.1. Pojmenování nové skutečnosti

Prvním a základním důvodem jazykové výpůjčky je potřeba pojmenování nové skutečnosti, pro kterou v hostitelském jazyce neexistuje odpovídající pojem. Je však zajímavé, že lexikální jednotka při svém transferu doznává jisté sémantické redukce. V hostitelském jazyce výpůjčka zpravidla ztrácí svoji polysémickou hodnotu (Sala, 1999, s. 229) a v novém systému vystupuje pouze jako označení monosémické. V některých případech rovněž koexistuje coby dubletní tvar vedle tvarů původních (2.1.4.).

V jiných případech se stává, že původní lexikální tvar, v našem případě výraz starokastilský, je zapomenut a nahrazen výpůjčkou. Tento jev, tj. redukce původní slovní zásoby, je neklamným příznakem počátku ústupu hostitelského jazyka z některých komunikačních domén a progresivního omezení jeho užívání ze strany mluvčích.

2.1.2. Omezení polysémie

Jedním z jevů doprovázejících ohrožení minoritních jazyků (především těch, které pozbývají normy, která by podobu a rozsah výpůjček regulovala)¹³ je podvědomá snaha mluvčích o snížení počtu polysémických lexikálních jednotek. Uživatelé jazyka tímto procesem redukuje možnost nedorozumění, které může nastat v okamžiku, kdy některý z významů dané jednotky již není v běžném použití. Tyto pozapomenuté významy jsou pak nahrazovány výpůjčkami z kontaktních jazyků, které jsou, jak již bylo zmíněno, rovněž monosémantizovány. Takto se ovšem ohrožený jazyk dostává do bezvýchodné situace, neboť počet původních lexikálních jednotek neustále klesá a počet komunikačních domén, ve kterých je použitelný, se snižuje. Ohrožený jazyk zároveň nabývá povahy jakéhosi *pidginu*¹⁴, který nakonec v komunikaci ustupuje těm kontaktním jazykům, které jsou znakem větší ekonomické a sociální prestiže.

2.1.3. Rozšíření sémantického pole

Sala (1989, s. 32) uvádí na příkladu maltštiny, že v mnoha případech jazykového kontaktu lexikální výpůjčky rozšiřují jednotlivá sémantická pole, ze kterých se lexikon hostitelského jazyka skládá. Tak se stává, že původní termín slouží k pojmenování generického a stojí

¹³ Viz Sala (1970, s. 45, 1989, s. 250). Tento rys je rovněž jednou z charakteristik individuálního a kolektivního bilingvismu.

¹⁴ Sami Sefardité v tomto ohledu používají výstižný termín *mesklatina*.

v centru pole, tj. plní funkci hyperonyma. Oproti tomu jednotlivá hyponyma, pojmenovávající konkrétní jevy nacházející se na periférii pole, jsou lexikálními výpůjčkami. V judeošpanělštině tak například nacházíme španělský termín *viento*, který je generickým označením, zatímco tur. *imbat* označuje konkrétní jihozápadní vítr, vanoucí v soluňském zálivu od moře směrem do vnitrozemí, popřípadě také mořský vánek.

Podobným příkladem je španělské generické pojmenování *barko* v kontrastu s označeními *sandal* (tur., výletní loďka), *kaik* (tur., výletní veslice), *maona* (řec. *μαούνα*, překládová přístavní bárka)¹⁵.

Výpůjčky z cizích jazyků mohou rovněž rozšiřovat sémantická pole jejichž původní komponenty byly uživateli zapomenuty. Např. šp. *flor*, případně *roza*, je obecným pojmenováním, zatímco *yasimí* (tur. *yasemi*, řec. *ιασεμέ*, jasmín), *moloha* (řec. *μολόχο*, muškát), *gravina* (? ,karafiát), *katmer* (tur. *katmir*, chejr), *rigano* (řec. *ρίγανο*, oregano), *pensée* (fr., pomněnka), *adefla* (řec. , oleandr).

Na tomto místě je třeba také zmínit zajímavý jev, který souvisí s teorií sémantických polí, a který se vztahuje k *prototypičnosti* centrálního pojmu v daném poli¹⁶.

V judeošpanělštině obecně platí, že pojem, který podle vnímání mluvčích nejlépe odpovídá tradičně přijímanému *prototypu*, tj. zástupci dané kategorie, je zpravidla hispánského původu. Jednotky, které jsou pro dané sémantické pole subjektivně méně charakteristické, jsou zpravidla výpůjčkami z kontaktních jazyků. To platí jak pro zmiňovaný příklad sémantického pole kategorie květin, kde *roza* je centrálním pojmem (prototypem „květinovosti“), tak i např. lexikálního pole obchodu a finančních transakcí (3.2.1.).

Že se tento jev nevztahuje pouze na substantiva, ale například i na slovesa¹⁷, potvrzuje zmiňovaný příklad obchodní terminologie (3.2.1.), kdy termíny označující dva pilíře každé obchodní transakce (*merkar / vender*) jsou hispánského původu, zatímco převážná většina ostatních jednotek pochází z kontaktních jazyků.

2.1.4. Lexikální výpůjčka jako označení jinakosti

Důležitým faktorem, který vysvětluje veliké množství lexikálních výpůjček pro označení skutečností z každodenního života, je důrazné rozdělení světa na sféru židovskou a nežidovskou (viz též 4.7.). Termíny převzaté z kontaktních jazyků (v případě soluňské judeošpanělštiny především z turečtiny), slouží k označení světa nežidovského, zatímco jejich

¹⁵ Viz SB, s. 51.

¹⁶ K tomuto tématu viz např. Aitchison (2003).

¹⁷ Viz Aitchison (op. cit., s. 57).

synonyma, mající etymologický původ španělský či hebrejský, označují odpovídající jevy v židovském světě. Takto nacházíme například turkismus *yashmak*, pro označení závoje tureckých žen, vedle synonymního šp. *velo*, které označuje závoje žen židovských.

2.1.5. Obohacení lexika z důvodu prestiže

Jednou z možných příčin lexikální výpůjčky může být rovněž snaha mluvčího dosáhnout prostřednictvím adaptace jazyka větší sociální či kulturní prestiže. Cizí jazyk je v tomto případě vnímán jako prostředek vhodnější pro vyjádření skutečností spojených se společenskou prestiží, v sociolingvistické terminologii za vyšší kód, zatímco původní jazyk je subjektivně vnímán jako méně vhodný, neestetický, tj. jako kód nižší. Tento velice častý mechanismus pozorujeme v jazyce imigrantů kteří se pomocí lingvistické asimilace snaží co nejrychleji integrovat do společnosti hostitelské země¹⁸.

V případě judeošpanělštiny se toto kritérium týká především četných galicismů, kterými se určitá část sefardské společnosti snažila obohatit a přizpůsobit svůj jazyk evropským kulturním vzorům.

2.1.6. Lexikální výpůjčka jako stylistický prostředek

V některých případech mluvčí využívá lexikální výpůjčky k dosažení určitého stylistického cíle nebo ironického tónu. Danon (1913, s. 8) zmiňuje toto hledisko jako častou motivaci judeošpanělských mluvčích pro používání turkismů¹⁹.

2.2. Mechanismy přejímání lexikálních jednotek v judeošpanělštině

2.2.1. Rozšiřování lexika na základě interních lingvistických zdrojů

Rozšiřování lexika na základě vnitřních lingvistických zdrojů je postupem v judeošpanělštině méně produktivním, než lexikální výpůjčka z kontaktních jazyků, a uskutečnilo se především v období, kdy se judeošpanělština těšila největší společenské prestiží, tj. do poloviny 17. století. Později, když ekonomický a společenský význam Sefarditů v Osmanské říši poněkud ustoupil do pozadí, ztratil své výsadní postavení i jejich jazyk.

Nejproduktivnějším etymologicky homogenním slovtvorným postupem je v tomto případě derivace.

¹⁸ Viz Weinreich (1980), Fishman (2001).

¹⁹ Též Bunis (1999, s. 63-71).

2.2.1.1. Slovesa

Největší počet novotvarů nacházíme v oblasti denominativních sloves, tvořených pomocí hispánského verbálního sufixu *-ar*, např.:

šp. *alcunia* + *-ar* > *alkuniar*, oslovovat příjmením

šp. *pedrisco* + *-ar* > *pedriskar*, padat kamení

šp. *caballo* + *-ar* > *kaballar*, jet na koni

Velice často se setkáváme s intenzifikací slovesných tvarů prostřednictvím připojení prefixu *a-*, zejména pokud tyto tvary začínají vibrantom [r]:

arrefreskar (mod. šp. *refrescar*)   *arrelumbrar* (mod. šp. *relumbrar*)
arrasgar (mod. šp. *rasgar*)   *aserrar* (mod. šp. *cerrar*)   *arrebivir* (mod. šp. *revivir*)

Kromě toho v judeošpanělštině pozorujeme i intenzifikační prefixaci *re-* + sloveso (např. *kontar* > *rekontar*), která do judeošpanělského jazyka proniká z jeho sakrální varianty, ladina. Takovéto intenzifikované verbální tvary jsou podle Sephihy (1977, s. 291-2) kalkem z hebrejštiny, kde existují dva slovesné tvary, jeden bezpříznakový (*qal*) a druhý intenzifikovaný (*pi'el*), které vycházejí ze společného slovesného kmene.

2.2.1.2. Substantiva

Dále nacházíme omezenější počet jednotek derivovaných z hispánských substantiv, jako např. šp. *pecho* + *-adura* > *pechadura*, prsa; také fem. subst + *-ina*, např. *kalor* + *-ina* > *kalorina*, horko; *meskla* + *-(t)ina* > *mesklatina*, směs; interj. *guay* + *(t)ina* > *guayatina*, křik, povyk²⁰.

2.2.1.3. Deminutiva a augmentativa

Zajímavou lexikální oblastí judeošpanělštiny jsou deminutiva a augmentativa, která kromě vyjádření rozměru derivovaného substantiva vyjadřují rovněž citový vztah mluvčího.

2.2.1.3.1. Deminutiva

Deminutiva jsou zpravidla tvořena pomocí španělského dialektálního sufixu *-iko* / *-ika*. Ze zvukových záznamů rovněž vyplývá, že v případě, že v poslední slabice derivovaného slova již figuruje velární konsonant, používá se standardní španělský sufix *-ito* / *-ita*, který je v judeošpanělštině pozičním alomorfem sufixu *-iko* / *-ika*, např. *kantiga* > *kantigita*, *amigo*

²⁰ Sufix *-ina* není narozdíl od moderní španělštiny indikátorem deminutiva.

> *amigito, grego* > *gregito*. V obdobné funkci jsem zaznamenala i sufix *-djiko*, např. ve slově *raki* (tur. pálenka) > *rakidjiko*.

Hypokoristika takto derivovaná mohou kromě malého rozměru vyjadřovat i hodnocení afektivní: *Moshe* > *Mushiko*, *mansevo* > *manseviko*, *fija* > *fijika* apod.

Zajímavé je, že deminutiva mohou v některých případech vyjadřovat i hodnocení záporné, případně despekt, např. *haham*, mudrc > *hahamiko*, šarlatán. Takovýto sémantický posun nacházíme kromě substantiv i u adjektiv, např. *kaprichoza* > *kaprichozika*.

2.2.1.3.2. Augmentativa

Augmentativa jsou v judeošpanělštině derivována pomocí standardního španělského sufixu *-ón / -ona*.

Stejně jako deminutiva, i augmentativa jsou nositeli subjektivního hodnocení, v tomto případě jsou výrazem úcty k pojmenovanému. Takto se např. setkáváme s augmentativy vlastních jmen, jako výraz respektu k dotyčnému: *Moshe* > *Moshón* (SB).

Jak již bylo zmíněno, slovtvorba na základě interních judeošpanělských zdrojů, je v současné době prakticky neexistující, což znovu poukazuje na omezenou jazykovou vitalitu²¹.

2.2.2. Adaptace lexikálních jednotek z kontaktních jazyků

Nejčastějším způsobem rozšiřování judeošpanělského lexika je přejímání a adaptace lexikálních jednotek z kontaktních jazyků. Jak uvidíme dále, možné postupy jsou v zásadě tři, podle míry začlenění daných jednotek do struktury hostitelského jazyka.

Nejproduktivnějším postupem je adaptace cizího lexikálního tvaru v souladu s fonetickými a morfologickými pravidly judeošpanělštiny. V tomto případě je daný tvar hispanizován a doznává nejvyšší míry začlenění do jazykového systému (2.2.2.1.). O něco méně produktivním, středním stupněm adaptace je převzetí cizího tvaru a pouze jeho přizpůsobení fonetice hostitelského jazyka, zatímco morfologická charakteristika odpovídá výchozímu jazykovému systému (2.2.5.1.). Třetí případ, spíše svědčící o neadaptaci lexikální jednotky do cílového systému, je její ponechání v původním stavu (2.2.5.2.)²².

²¹ Viz Sala (1970, s. 41), v pojednání o stavu judeošpanělštiny v Bukurešti: «Su judeoespañol está, por así decirlo, „anquilosado“, en el sentido de que ya no crea derivados, sobre todo cuando se trata de palabras de origen español».

²² O odlišných možnostech a procesech lexikálního transferu v *ladinu* ve srovnání s judeošpanělštinou viz též Sephiha (1991, s. 70).

2.2.2.1. Fonetická a morfologická adaptace

Nejproduktivnějším procesem přijímání lexikálních výpůjček je jejich integrace do systému judeošpanělštiny prostřednictvím jejich fonetické a morfologické adaptace. Tímto postupem, který většinou předpokládá lexikální základ z kontaktního jazyka ke kterému je připojen hispánský afix, je lexikon judeošpanělštiny rozšiřován o lexikální jednotky etymologicky hybridní.

2.2.3. Derivace

2.2.3.1. Derivace substantiv

Zde přikládám přehled některých sufixů využívaných k derivaci substantiv z cizího lexikálního základu:

- Substantiva výsledková či abstraktní:

- dad* (-*dá*), např. *garonedad*, mlsnost (z heb. גָּרוֹן [garón], hrdlo)

- ura*, např. *hazinura*, nemoc (z arab. *hazin*, smutný); *garnitura*, ozdoba, zdobení (z fr. *garniture*).

- Deverbativní nebo denominativní substantiva označující jednorázový výsledek činnosti:

- ada*, např. *krušumada*, výstřel (tur. *kurşum*, kulka, náboj); *kushtereada*, krátký cval (tur. *koşturmak*, cválat).

- Substantiva činitelská, označení profesí, jsou tvořena sufixem –*ero*, např.: *kunduryero*, švec (z tur. *kundura*, bota); *sedakero*, žebrák (z heb. צְדָקָה [cedaká], almužna).

2.2.3.2. Derivace adjektiv

Nejproduktivnější sufixy, podílející se na derivaci adjektiv jsou:

- –*ado* / –*ada*, např.: *rafinado* (z fr. *raffiné*, jemný); *bulandereado* (der. z tur. *bulan dirmak*, zkalit protřepáním, zarmoutit).

- –*udo* / –*uda*, např.: *garonudo*, labužník (z heb. גָּרוֹן [garón], hrdlo); *seheludo*, rozumný, moudrý (z heb. שֵׁשׁ [sexél], rozum).

- –*ozo* / –*oza*, např. *orozo* (fr. *heureux*, šťastný); *mazalozo* (der. z heb. *mazal*), šťastný, ve smyslu „štěstí přinášející“.

Adjektiva jsou rovněž tvořena kombinací prefixu a sufixu. Nejčastěji využívanými prefixy jsou *des-*, *en-*, např. *desmazalado*, nešťastný; *enhaminado*, vejce vařené natvrdo (z heb. ך ם ן [xamín]).

2.2.3.3. Derivace sloves

Standardním judeošpanělských verbálních sufixem je *-ar* (případně iterativní *-ear*), který naprostou většinu slovesných výpůjček klasifikuje do první konjugace, např.²³:

darsar, kázat (z heb. ך ן ך [darsán], kazatel)

meldar, učit se (z řec. μελετάο, učit se)

sorvelyar (z fr. *surveiller*, dohlížet).

beklear (z tur. *beklemek*, hlídat, dohlížet)

bulanderear (z tur. *bulan dirmak*, zkalit protřepáním, zarmoutit);

siklearse, trápit se (z tur. *sikilmek*, zkrátit, utáhnout)

2.2.3.4. Derivace adverbíí

Nejčastějším judeošpanělským adverbíální sufixem je, stejně jako ve standardní španělštině, *-mente*: např. *djentilmente* (fr. *gentillement*, jemně, laskavě); *frankamente* (fr. *franchement*, upřímně), *avagározamente* (zde se jedná o pleonastickou sufixaci, neboť tur. slovo *avagar* je již adverbíem).

2.2.3.5. Nestandardní derivativní procesy

2.2.3.5.1. Hispánský lexikální základ + hebrejský / turecký / řecký sufix

Kombinace hispánského lexikálního základu a cizího sufixu je v judeošpanělštině méně produktivním slovo tvorným postupem. V tomto případě nacházíme hispánský (nebo jiný románský) lexikální základ, ke kterému je připojen sufix hebrejský nebo turecký.

Příklady tohoto postupu jsou například zmíněná substantiva s hebrejským plurálním sufixem²⁴, nebo také abstraktní pojmy tvořené pomocí hebrejského abstraktního substantivního sufixu *-ut*: *haragán*, lenoch > *haraganut*, lenost.

Judeošpanělština absorbovala rovněž omezený počet tureckých morfémů, z nichž je bezesporu nejproduktivnější morfém činitelský *-çi* > *-dji*, který ve spojení s románským lexikálním základem utváří substantiva typu *tranvadjí* (fr. *tranway* + *-dji*), řidič tramvaje,

²³ Viz též sekce B, pododíl 6.0.2.

²⁴ *Ladronim*, *ermanim*, viz sekce B, pododíl 1.2.1.

nebo *biletđj* (fr. *billet* + *-đj*), prodavač lístků. Poměrně produktivním sufixem je v soluňské judeošpanělštině také turecký adjektivní morfém *-li*, zejména při utváření adjektiv obyvatelských, jako např. *selanıklí*, *monastírlí*.

V korpusových textech jsem rovněž zaznamenala sporadický výskyt řeckého fem. deminutivního sufixu *-ula* (řec. *-ούλα*), např. *Matilde* > *Matildula* (KS).

2.2.3.5.2. Lexikální jednotky, složené z komponentů z více jazyků

V některých případech nacházíme řazení více morfémů za lexikální základ, přičemž každá ze složek výsledného tvarů má jiný etymologický původ. Můžeme zde pozorovat nesporný vliv turečtiny, jazyka aglutinačního typu, pro kterou je kumulace morfémů charakteristická.

Takovýto postup je však v judeošpaělštině málo produktivní a týká se omezeného počtu jednotek. Nejcitovanějším příkladem je slovo *purimlikes* (dárky ke svátku Purim), které sestává z heb. *Purim* + tur. nominalizačního morfému *-lik-* + šp. plurálního sufixu *-es*.

2.2.4. Kompozice

V judeošpanělštině nacházíme poměrně značné množství lexikálních kompozit, ačkoliv jejich množství není tak významné, aby bylo možno uvažovat o výraznějším vlivu řečtiny, kde je kompozice mimořádně produktivním slovtvorným procesem. Na základě analýzy dostupného materiálu lze konstatovat, že judeošpanělská lexikální kompozita jsou ve své většině etymologicky homogenní, tj. všechny složky, ze kterých jsou jednotlivé jednotky komponovány, pocházejí ze stejného etymologického pramene. Následující přehled zahrnuje některé ze známějších příkladů, seskupených podle etymologického původu:

2.2.4.1. Hispanismy

byenfazedor < *bien*(adv.) + *fazedor*(deverb. subst.), srov. mod. šp. *bienhechor*, dobrodinec
malfazedor < *mal*(adv.) + *fazedor*(deverb. subst.), srov. mod. šp. *malhechor*, škůdce
andalavízo < *anda*(v.) + *al*(prep.+art.) + *avizo*(subst.), označení, které si původně vysloužili první Sefardité po svém příjezdu do Soluně na základě sultánova veřejného upozornění (*avizo*), které jim zajišťovalo povolení pobytu ve městě.

rompekavesa < *rompe*(v.) + *kavesa*(subst.), srov. mod. šp. *rompecabezas*, hlavolam

matasanos < *mata*(v.) + *sanos*(subst.), srov. mod. šp. *matasanos*, špatný doktor

2.2.4.2. Hebraismy

balabay < heb. בעל הבית [ba'ál habájit] (subst. + art. + subst.), pán domu.

benadán < heb. בן אדם [ben adám] (subst. + subst.), dosl. syn Adamův, člověk.

ganeden < heb. גן עדן [gan éden] (subst. + subst.), zahrada Eden, ráj.

2.2.4.3. Turkismy

selamalikero < *selam*(subst.) + *alik*(v.) + *ero*(šp. agent. suf.), dosl. ten, kdo přeje mír, pochlebovač.

2.2.4.4. Galicismy

abajú(r) < *abat*(v.) + *jour*(subst.), dosl. zastiňující den, význ. stínítka u lampy, žaluzie na okně.

vizaví < fr. *vis*(subst.)+ *à*(prep.) + *vis*(subst.), dosl. tváří v tvář, protějšek (člověk). Může být buď předložka „před“ (*vizaví de mi kaza*, před mým domem, srov. fr. význam „vůči“), nebo substantivum, označující vertikální zrcadlo na dveřích almary.

2.2.4.5. Helenismy

mavromatia < řec. *μάγρο-*(pref. adj.) + *μάτια*(subst.), černé oči, černoooká.

2.2.5. Přejímání lexikálních tvarů z kontaktních jazyků

Nejpovrchnějším způsobem přijetí nové lexikální jednotky do hostitelského jazyka je její ponechání v původní podobě, aniž by byla mluvčími jakkoliv modifikována. Tento proces může zahrnovat fonetickou adaptaci, po které se jednotka alespoň povrchově začleňuje do systému, a nebo si v krajním případě ponechává fonetickou charakteristiku jazyka původního.

2.2.5.1. Fonetická adaptace lexikální výpůjčky

První možností adaptace je fonetická adaptace výpůjčky podle pravidel hostitelského jazyka. Tento postup je v soluňské judeošpanělštině velice produktivní, zejména pokud se jedná o četné turkismy, např.:

bakal (tur. *bakkal*, obchod potravinami)   *chadrak* (tur. *çardak*, terasa)
dalkauk (tur. *dalkavuk*, darmošlap)   *djiyer* (tur. *ciğer*, játra)
kavé (tur. *kahve*, káva)   *udá* (tur. *uda*, pokoj)

2.2.5.2. Přijetí cizího tvaru v původní podobě

Posledním z možných postupů při přejímání výpůjček do hostitelského jazyka je jejich přijetí a ponechání v původním stavu, tj. bez jakýchkoliv fonetických či morfologických změn. Mluvčí v tomto případě rezignují na začlenění lexikální jednotky do jazykového systému. Takovéto výpůjčky nacházíme v soluňské judeošpanělštině ve značné míře a v textech jsou někdy doprovázeny glosou v závorce. V tomto případě je text v závorce vysvětlením pro čtenáře a může být zpravidla dvojí povahy:

- a) může jít o vysvětlivku neologismu, případně cizího termínu, např. galicismu. V tom případě nacházíme v závorce judeošpanělský ekvivalent, který je určen čtenářům, kteří s tímto novým termínem ještě nejsou seznámeni.
- b) v druhém případě nalézáme glosu, která doplňuje judeošpanělský termín, který potencionální čtenář (skupina čtenářů) již možná nezná, a tudíž je nutné jeho význam připomenout. Tento druhý případ je neklamnou známkou progresivní ztráty původní slovní zásoby a postupného ústupu jazykové varianty.

V textovém korpusu jsem našla glosy obojí povahy: v románu *En Torno de la Torre Blanka* nacházíme glosy typu **a** i **b**, tj. ty, které vysvětlují nové, vypůjčené termíny, i ty, které překládají do cizího jazyka původní pojmy judeošpanělské:

Iyan tambyén a la kishlá (kazerna) para ver desfilar los soldados. (SB, s. 202)

La más parte de las vezes son tyestos de finojo (fenouil). (SB, s. 203)

V soluňské předválečné korespondenci se ovšem objevují především glosy typu **b**, tj. ty, které vysvětlují judeošpanělské termíny pojmy cizími, což poukazuje na nepříznivý stav, ve kterém se tato jazyková varianta nacházela již před druhou světovou válkou:

Nota i retén ke syempre estaré kon tí kon el meoyo (la pensée) i el korasón. (KS5b)

Pokud je hostitelský jazyk dostatečně vitální, můžou do něj skrze tyto „nezpracované“ výpůjčky pronikat nové fonologické a morfologické prvky, které jsou postupem času začleněny do jeho struktury²⁵.

2.2.6. Cílená lexikální inovace (Izrael)

Zajímavým příkladem určitého druhu lingvistické politiky (byť neřízeného oficiálními orgány), je programová expanze judeošpanělského lexika pro účely aktualizace judeošpanělštiny v Izraeli (Shaul, 1999). Čtyřčlenná redakce judeošpanělského vysílání rádia Kol Israel byla okolnostmi donucena vytvářet nová pojmenování pro jevy společenské, politické i technologické, pro které v judeošpanělštině neexistovaly odpovídající termíny. Vzhledem k neexistenci jakékoliv jazykové normy, která by regulovala počet výpůjček a způsob rozšiřování judeošpanělského lexika, byli pracovníci rádia Kol Israel nuceni ustanovit

²⁵ Viz sekce A, 3.1.2., 3.1.3., též 2.2.2.1.2.

vlastní pravidla slovtvorby, a to především s ohledem na strukturu judeošpanělštiny a na srozumitelnost jednotlivých neologismů pro maximální počet posluchačů²⁶. Při utváření neologismů členové redakce zvolili coby referenční jazyk moderní španělštinu, což by se z dnešního hlediska mohlo zdát logické, avšak, pohlédneme-li na jednotlivé fáze recepce judeošpanělštiny u jejích mluvčích, zjistíme, že tomu nebylo vždy tak (viz Bunis, 2002). Vzhledem k tomu, že lexikon moderní španělštiny obsahuje řadu termínů, které nejsou Sefarditům srozumitelné, byla učiněna řada výjimek, kdy byly použity výpůjčky z francouzštiny: Shaul (1999, s. 68) uvádí jako příklad termíny²⁷:

grev (fr. *grève*), namísto šp. *huelga*   *roketa* (fr. *raquette*), namísto šp. *cohete*
kourefuego (fr. *couvre-feu*), namísto šp. *toque de queda*

Redakce Kol Israel se nespokojila pouze s obohacením judeošpanělského lexika, ale rovněž si vytyčila obtížný úkol jeho obnovy z vlastních, hispánských zdrojů. Jejím cílem bylo oprostít judeošpanělský lexikon od mnohých turkismů a galicismů, které mohly být nahrazeny termíny judeošpanělskými, buď zapomenutými (jako v případě termínů *agradeser*, *malsinar* apod.), nebo dochovanými v jednotlivých diatopických variantách či v paměti některých skupin mluvčích. Z galicismů, které byly nahrazeny původními, judeošpanělskými „archaismy“, jmenujme například termíny *dezezar* (namísto *suetar* < fr. *souhaiter*), *grasias* (namísto *mersi* < fr. *merci*), nebo *karro* (namísto *arabá* < tur. *araba*, vozík).

Tato iniciativa je zajímavým příkladem cílené lexikální inovace, vyplývající z okamžitých potřeb mluvčích vyjádřit nové skutečnosti v souladu s principy a strukturou jejich jazyka. Zároveň je i příznivým signálem o snahách o zavedení judeošpanělštiny do komunikačních domén, ze kterých byla vinou nepříznivých historických a společenských událostí buď vytlačena, nebo do nich teprve proniká.

3. Lexikální intenzifikace v judeošpanělštině: reduplikace

Tématem intenzifikace v judeošpanělštině se podrobněji zabývá Haïm-Vidal Sephiha (1977, s. 293, 1991, s. 71-72), zde tedy uvádím pouze stručné přiblížení dvou zajímavých intenzifikačních procesů, které jsou variantami postupu známého jako reduplikace.

²⁶ Shaul (1999, s. 66): «Puedo dizir ke kaje i no uvo dia en el kual no tuvimos ke rompermos la kavesa para topar komo trezladar del ebreo al djudeo-espanyol una o otra de las numerosas palavras ke no existian ainda en el vokabulario djudeo-espanyol, o si existian, moztros no las konosiamos».

²⁷ Francouzština byla mezi Sefardity (kromě judeošpanělštiny, samozřejmě) nejrozšířenějším románským jazykem.

Reduplikace adjektiva, adverbia či jiného slovního druhu je intenzifikační postup v přirozených jazycích běžný, a tak nepřekvapí, že se s ním setkáváme i v judeošpanělštině: např. *avagariko avagariko* (*avagar*, pomalu), *pishin pishin* (*pishin*, rychle) apod. V judeošpanělštině, jazyce nesmírně bohatém na lexikální výpůjčky, však nacházíme i reduplikaci pomocí jednotek synonymních, avšak neidentických, a to jak po stránce formální, tak i etymologické. Pokud akceptujeme Sephihovu terminologii, pak je možno rozlišit dva druhy takovéto reduplikace:

3.1. Homosynonymická reduplikace

Homosynonymická reduplikace se týká dvou synonymních jednotek pocházejících z téhož etymologického pramene, tj. ze stejného jazyka, např. :

negro malo, strašně zlý < šp. *negro*, pův. „černý“, v jšp. nabývá významu „špatný, zlý“, zatímco pro černou barvu se používá *preto*, šp. dialektální tvar *prieto*. + *malo*, zlý.

espeso i enmelado, neskutečně nudný < mod. šp. *espeso*, hustý + neologismus *enmelado*, dosl. hustý jako med < šp. *miel*.

3.2. Heterosynonymická reduplikace

Oproti tomu hovoříme o heterosynonymii, pokud každá z jednotek synonymního páru pochází z jiného jazyka. Tento postup se zdá být v judeošpanělštině produktivnější, než postup výše zmíněný, např. :

halis vedradero, doopravdy pravdivý < tur. *halis*, pravý + *vedradero*, srov. mod. šp. *verdadero*, pravdivý, opravdový.

savrozo kaymak, neuvěřitelně dobrý < *savrozo*, srov. mod. šp. *sabroso*, chutný + tur. *kaymak*, smetana, v jšp. přeneseně „lahůdka“.

yelado buz, úplně zmrzlý < *yelado*, srov. mod. šp. *helado*, zmrzlý + tur. *buz*, ledový

4. Významná sémantická pole

Podle teorie tzv. sémantických polí je možno lexikon daného přirozeného jazyka pomyslně rozdělit do jednotlivých tématických sfér neboli polí sdružujících lexikální jednotky jejichž význam odkazuje ke společnému tématu. Takto vzniklá pole pak reflektují mimojazykovou realitu, ve které se odvíjí existence dané jazykové komunity²⁸.

Na tomto místě předkládám výčet a charakteristiku několika judeošpanělských sémantických polí, které si podle mého názoru zasluhují podrobnější analýzu. Jedná se o lexikální oblasti, které jsou pro kulturu sefardských Židů buď důležité, nebo přímo charakteristické, a nabízejí proto značné množství zajímavého lexikálního materiálu.

4.1. Rodina

Termíny z oblasti rodinné pocházejí povětšinou ze španělského základu, avšak nacházíme zde i jednotky, pocházející z kontaktních jazyků, např.:

babú (it. *babbo*), tatínek

mi sinió, můj pan otec, velmi uctivé označení

mi siniora madre, moje paní matka

nono / nona (it. *nonno, nonna*), dědeček, babička

parú (řec. *παπλός*), dědeček

vavá (z řec. *γιαγιά*), babička

kitador, kmotr novorozence při obřízce > *kitadera*, manželka kmotra

V případech, kdy postavení v rodinné hierarchii má význam z hlediska rabínského práva, používá judeošpanělština termíny vypůjčené z hebrejštiny, např. *el fiyo bohor* (heb. *בן כור* [boxór]) nejstarší syn; *balabay* > fem. *balabaya* (heb. *בַּעַל הַבַּיִת* [ba'al habájit], pán domu), pán domu, otec rodiny; avšak nacházíme zde i hispanizující termín *akuniadar*, tj. povinnost svobodného bratra zesnulého muže oženit se s jeho manželkou, tedy svojí švagrovou (*kuniada*), a zabezpečit tak jeho rodinu.

---

²⁸ Více k teorii sémantických polí viz Lyons (1977), Hymes (1964), Lenneberg (1967), Aitchison (2003) a další.

4.2. Gastronomie²⁹

Specifická kuchyně představuje zcela zásadní součást kulturního dědictví všech národů, ba co více, tepelná úprava syrových poživatin je považována za jeden z pilířů civilizace. Stravovací zvyky zásadním způsobem odrážejí jak vnější prostředí, ve kterém se jednotlivé národy formují, tak i jejich nejrůznější, kulturní a náboženská specifika³⁰.

Židé představují velmi specifický příklad kulturně-náboženského společenství, pro které se kuchyně a především nejrůznější pravidla a omezení, spojená s přípravou pokrmů (tzv. pravidla *kašrutu*), stala zásadním identifikačním prvkem, a to nejen z hlediska vlastního sebeurčení³¹, ale i jako prostředek jejich identifikace jinými národy³².

Kromě hlubších symbolických hodnot, které jednotlivé stravovací obyčeje zastávají ve všech lidských společenstvích³³, je třeba upozornit na fakt, že mnoho židovských kulinářských zvyků, především těch svátečních, je doslova obtěžkáno symbolikou reflektující kulturně-náboženské tradice, jejichž původ sahá do období několik tisíciletí před naším letopočtem³⁴.

---

²⁹ Podrobný popis stravovacích zvyků Soluňských Sefarditů nalezneme např. ve Stavroulakis (1986).

³⁰ Obecné analýze stravovacích obyčejů a specifických způsobů přípravy jídla a jejich významu v kulturním systému jednotlivých národů se věnuje především sociální antropologie. Claude Lévi-Strauss, jeden z jejích klíčových představitelů a zastánce antropologického strukturalismu, zasazuje systém stravovacích zvyklostí do celkového rámce rituálů jednotlivých kulturních společenství a přiřítá každému jeho prvku určitou významovou funkci, která je srovnatelná s funkcí jazykového znaku v rámci jazykového systému. Lévi-Strauss, který považuje samotnou potřebu úpravy pokrmů za biologicky determinovanou (stejně jako je biologicky determinována schopnost komunikovat prostřednictvím jazyka), přejímá metodologii lingvistického strukturalismu a zavádí pro každý kulinářský znak termín *gustém*: «Like language, it seems to me, the cuisine of a society may be analyzed into constituent elements, which in this case we might call 'gustemes', and which may be organized according to certain structures of opposition and correlation», citováno z Lévi-Strauss (1963). Dále též Lévi-Strauss (1970, 1978). Pro kritiku Lévi-Strausovy teorie, viz např. Goody (1982).

³¹ O sefardské tradiční kuchyni, jejím provázání s judeošpanělštinou a významu v otázce identity se zmiňuje Alberto Arouh, autor nejnovější soluňské sefardské kuchařky: «There is a psychoanalytic bonding to anyone's childhood that is especially related to food and language as primal experiences, and my childhood is redolent with borrekitas and Judeo-espanol», citováno z Arouh (2002). Dále viz též Badi (1993) a Amado-Bortnick.

³² Na tomto místě poznamenejme, že v této otázce si počínala mimořádně systematicky španělská Inkvizice. Tato organizace se po roce 1492 zaměřila téměř výhradně na odhalování a trestání *maranů*, tj. nových křesťanů kteří tajně setrvali věrni judaismu, a k tomuto účelu periodicky distribuovala mezi obyvatelstvo návody, které odhalit potencionální viníky. Tyto pamflety obsahovaly, kromě podrobného popisu různých zvyklostí, považovaných za typicky židovské (např. koupel a zapalování svíček v předvečer šabatu, dodržování půstů mimo kalendář určený katolickou církví apod.), také velmi podrobný výčet různých židovských kulinářských praktik. Viz Roth (1990, s. 92-93) a Méchoulan (2003, s. 69-70)

³³ K symbolice přípravy pokrmů a jejím významu pro sociologickou analýzu viz Goody (1982), Murcott (1983), Menwell (1985) a další.

³⁴ O symbolice židovských svátečních pokrmů se zmiňuje např. Lancaster (2000, s. 25-26):

Rituální život judaismu je silně zaměřen na domov; rodinná jednotka je ústředním místem, kolem něhož se odehrává mnoho náboženských úkonů. Kupříkladu svátky se slaví kolem prostřeného stolu. Pokrmy nejsou

Termíny vztahující se k tradicím, které jsou sdíleny velkou částí židovského společenství a vztahují se k náboženským zvyklostem, pocházejí zpravidla z hebrejštiny:

kasher (heb. כ ש ר [kofér]), adj., odpovídající židovským kulinářským předpisům, tj. *kašrutu*, v přeneseném významu též „odpovídající pravdě“ (srov. český výraz „být košer“).

karnesero (šp. *carnicero*, řezník), běžný, nežidovský řezník, avšak:

bodek (heb. ב ד י ק [bodék]), odborník, který ověřuje zdravotní stav zvířat, určených pro rituální porážku

shohet (heb. ש ו ת ט [foxét]), řezník, specializovaný na porážku zvířat podle pravidel *kašrutu*

Terminologie vztahující se ke zvykům, které jsou specifické pro jednotlivé židovské kulturní oblasti, je pak přejímána z jednotlivých kontaktních jazyků, v závislosti na jejich kulturním vlivu. V případě soluňských Sefarditů jsou těmito jazyky, vedle kastilštiny a (v mnohem menší míře) portugalské, nejčastěji turečtina a řečtina. Uvádím zde pouze omezený přehled nejběžnějších pojmů z oblasti sefardské gastronomie:

Pro základní postupy přípravy jídel se v judeošpanělštině zachovaly termíny hispánského původu:

kuzina (mod. šp. *cocina*), kuchyň; *kuzinar* (mod. šp. *cocinar*), vařit; *kuezer* (mod. šp. *cocer*), *buyir* (kat. *bullir*), vařit ve vodě; *freir* (mod. šp. *freír*), smažit; *asar* (mod. šp. *asar*), opékat; *al orno* (mod. šp. *al horno*), pečené v troubě; *arreyenar* (mod. šp. *rellenar*), plnit apod³⁵.

---

pouhým doplňkem slavnosti, ale stávají se začasť hlavníím momentem, v němž se vyjadřuje náboženská hodnota celého dne. Prostřený stůl se v naše dny stává moderním protějškem oltáře z Chrámu biblických dob.

³⁵ Domnívám se, že není bez zajímavosti, že právě tyto základní hispánské termíny jsou totožné s těmi, které tvoří základní kategorie v Lévi-Straussově doplněné verzi tzv. *kulinářského trojúhelníku* (viz Goody, 1982, převzato z Claude Lévi-Strauss, *L'Arc*, 1965), a které autor považuje za základní významové jednotky ve své strukturalistické analýze stravovacích zvyků. Pokud bychom experimentálně dosadili judeošpanělské lexikální jednotky do Lévi-Straussova schématu, vedle původních termínů francouzských, uvedených autorem, naskytl by se nám následující výsledek:

<i>krudo</i> (cru)		
<i>asado</i> (rôti)		
[<i>aver</i> (air)]	[<i>agua</i> (eau)]	
----- (fumé)	<i>buyido</i> (bouilli)	
<i>kosinado</i> (cuit)		<i>puerido</i> (pourri)

Lévi-Strauss na jiném místě konstatuje, že po vzoru tohoto základního schématu lze analogicky interpretovat i další významové opozice, ať již se týkají kosmologie či sociologie jednotlivých kultur (Lévi-Strauss 1978, s. 479). Přestože je nutné zdůraznit, že některé Lévi-Straussovy hypotézy v otázce původu a významu kulinářských zvyků byly po zásluze podrobeny kritice, domnívám se, že právě shoda zmíněných kulinářských termínů se základními pojmy Lévi-Straussova trojúhelníku dokazuje, že:

- a) termíny jež jsou hispánského původu stojí v centru daného sémantického pole.

kežadika (srov. mod. šp. *queso*, mex. šp. *quesadilla*), šáteček, plněný sýrem;
boyo (mod. šp. *bollo*), sladká houska, brioška; *pasteliko* (mod. šp. *pastelito*), zákusek, cukroví;
rodantcha (mod. šp. *rodaja*, kat. *rodanxa*, krajíc, plátek, kolečko), druh zákusku, roláda;
pan de leche, doslova „mléčný chléb“, druh vaječného pudinku, který odpovídá známému španělskému moučníku *flan*;
roska (mod. šp. *rosca*), houska ve tvaru kolečka > *roska de simet* (tur. *simit*), pečené sezamové kolečko;
bureka, burekita (tur. *bürek*), šáteček, plněný sýrem, mletým masem, apod.
kyefté (tur. *köfte*), kulička z mletého masa
pita, pitika (řec. *πίττα*), šabatový šáteček z vrstveného těsta, případně plněný fazolemi
tupishti (řec.?), jemný koláč s náplní z pomerančů, medu a vlašských ořechů
guevos (mod. šp. *huevo*) *enhaminados* (heb. חָמֵן [xamín], vařit vejce natvrdo), vejce vařená natvrdo ve vodě, která obsahuje plátky cibule, trochu oleje, někdy špetku mleté kávy, sůl a pepř³⁶.

4.3. Hudba

Kromě gastronomie představuje hudební tradice další z pilířů, o které se opírá sefardská národní identita. Hudba hraje klíčovou roli při všech náboženských i světských slavnostech a tradičně doprovází prakticky veškeré společenské události.

Sefardská písňová tradice čerpá především ze starokastilských romancí (*romansas*) a dále využívá kastilského básnického útvaru *copla* (*komplas*). V souboru sefardských romancí (tzv. *Romancero sefardí*), nacházíme písně náležící do všech tématických okruhů, ze kterých se skládá *Romancero* španělské³⁷.

Základní hudební terminologie přímo odkazuje na hispánskou tradici:

kantador/a (srov. dialekt. šp. *cantaor/a*, stand. však *cantante*), zpěvák, zpěvačka

---

b) sémantické pole gastronomické je v judeošpanělské kultuře natolik významné, že si uchovalo velmi významné procento hispánských jednotek.

³⁶ *Huevos enhaminados* představují důležitý prvek v kultuře sefardských Židů, neboť se jedná o povinnou součást občerstvení nabízeného návštěvám o šabatu a jiných svátcích.

³⁷ Tématem sefardských romancí a písní obecně se od druhé poloviny 20. století zabývali především Samuel G. Armistead a Joseph H. Silverman z University of California, dále též Elena Romero a Paloma Díaz-Mas z madridského Instituto de Filología při CSIC, Hilary Pomeroy z londýnské Queen Mary and Westfield College a další. Posledních několik desítek let se zabývá nahráváním v terénu a následnou kompilací a publikací sefardských romancí především Susana Weich-Shanak z Hebrejské univerzity v Jeruzalémě.

kantiga (stkast. *cantiga*), obecné označení pro píseň

kompla (srov. mod. šp. *copla*), krátký písňový útvar, většinou v osmislabičných verších

romansa (srov. mod. šp. *romance*), výpravná píseň na libovolné téma, avšak většinou navazující na tradici hispánského *Romancero*

kante (srov. mod. šp. *cante*), zpěv

son (srov. mod. šp. *son*), melodie

baylador, *bayladera* (srov. dialekt. šp. *bailaor/a*, standardně však *bailarín/a*), tanečník, tanečnice

V oblasti terminologie vztahující se k instrumentálnímu doprovodu nacházíme množství lexikálních výpůjček, především turkismů, jelikož nástroje, kterými se Sefardité doprovázeli, pocházejí většinou z tradice východního středomoří:

djugar (fr. *jouer*), hrát

taniér (srov. mod. šp. *tañer*), hrát

pandero (šp.), bubínek, tamburína,

chaldjí (tur. *çalgi*), kapela

mekám (tur. *makam*), melodie

kimané (tur.), housle

kimanedjí (tur.), houslista

lut (arab. *ūd*), loutna, srov. šp. *laúd*

4.4. Obchod

Terminologie obchodu a finančnictví v soluňské judeošpanělštině sestává ze tří hlavních lexikálních podskupin, které lze stanovit na základě dvou kritérií. Prvním kritériem je povaha obchodních aktivit, ke kterým jednotlivé termíny referují, a dále pak etymologický původ jednotlivých lexikálních jednotek, ze kterých se tyto tři skupiny skládají. Obě kritéria jsou vlivem ekonomicko-historických skutečností v úzkém vzájemném vztahu.

Vzhledem k tomu, že od 17. století udržovali Sefardité úzké obchodní vztahy s benátskými a sicilskými kupci, je přirozené, že termíny vztahující se ke spíše abstraktním obchodním a peněžním transakcím pochází z italského. Od počátku 20. století je repertoár italských termínů rozšířen o galicismy, které do judeošpanělštiny pronikají díky příchodu poboček francouzských finančních entit do Soluně a díky obchodním stykům s Francií. Termíny odkazující ke každodenní, hmatatelné a „lidové“ stránce obchodu pocházejí povětšinou

z turečtiny. Avšak základní dvojice pojmů je součástí hispánského lexikálního dědictví: *merkar* (koupit, kupovat) / *vender* (prodat, prodávat)³⁸.

Následující seznam představuje stručný výčet nejčastějších pojmů z obchodní sféry, klasifikované podle etymologického původu:

fecho (možné spojení vlivu it. *fetto*, čin, obchod, a šp. *hecho*, čin), práce, obchod > *favlar de fecho*, mluvit o obchodech

lavoro (it. *lavoro*, práce)

komercho (ital. *commercio*, obchod) > *komerchante*, obchodník

dogana (it. *dogana*, celnice)

rovina (it. *rovina*, kolaps, pohroma), krach, bankrot > *irse a la rovina* (it. *andare in rovina*), zruinovat se, zkrachovat

banka (it. *banca* / fr. *banque*, banka)

epiegado (it. *impiegato*, zaměstnaný), zaměstnanec

saldo (it. *saldo*, celková částka)

arivo (it. *arrivo*, dodávka zboží)

eskompto (pravděpodobně řize it. *sconto* a fr. *décompte*), sleva

montante (fr. *montant*, celková suma)

kriza (fr. *crise*, krize)

depôt (fr. *depôt*, vklad)

komanda (fr. *commande*, objednávka) > *bono de komanda*, poukaz na objednávku.

magazen (fr. *magasin*, obchod)

butika (fr. *boutique*, obchod)

parás (tur. *para*, peníze)

tcharshí (tur. *çarşı*, trh)

bazar (tur.), trh > *bazarí*, trhovec, ochodník v bazaru > *bazarlik*, zboží > *fazer bazar*, smlouvat

bakal (tur. *bakkal*), malý obchod smíšeným zbožím

kusur (tur.), velké množství zboží, případně přebytečné, zbytkové zboží

Vzhledem k tomu, že Sefardité byli po několik století nejvýznamnějšími obchodníky východního středomoří, byla judeošpanělština velice dlouho používána také ve funkci *lingua*

³⁸ Na tomto místě stojí za povšimnutí, že mod. šp. termín *mercado* je v judeošpanělštině nahrazen turkismy *charshí* / *bazar*, pravděpodobně z důvodu tvarové shody s *merkado*, zakoupený (deverb. adj. od slovesa *merkar*, koupit, kupovat).

*franca*³⁹. Četné hebraismy byly sefardskými obchodníky používány namísto tajného kódu, především za účelem utajení interní domluvy během obchodních jednání s nežidovskými obchodníky. Důležitým termínem, který se v textovém korpusu objevuje poměrně často, je hebraismus *hevrá* (heb. הַרְוָה [xevrá], bratrstvo), který označoval různé obchodní asociace⁴⁰.

Co se týče terminologie přímo související s měnovými jednotkami, je přirozené, že většina relevantních termínů je tvořena lexikálními výpůjčkami:

lira (it.); *pará* (tur., jedna čtyřicetina piastru); *dinar* (bulh.); *pataka* (stará turecká mince, mající hodnotu sedmi benátských dukátů); *minsa* (bulh., stará rakouská zlatá mince); *grosh* (tur. *kuruş*, piastr, dělí se na 40 *parás*) apod.

Avšak nacházíme mezi nimi i omezený počet neologismů:

dobla, zlatá mince dvojnásobné hodnoty rakouského tolaru
didyez, stará turecká mince, mající poloviční hodnotu francouzského *sou*
devente, stará turecká mince, mající hodnotu jednoho *sou*⁴¹.

4.5. Zemědělství⁴²

Přestože jsou Židé tradičně vnímáni jako národ spojený s městskými centry, nacházíme v judeošpanělském lexikonu překvapivě mnoho termínů z oblasti zemědělství a zahradnictví. Jedním z důvodů, proč v tomto lexikálním poli nacházíme především jednotky hispánské a minimální počet výpůjček, je i důležitá role sefardské kuchyně a tradičních potravin v sefardské kultuře.

Dále je třeba mít na paměti, že sefardské obyvatelstvo města Soluně, které zahrnovalo i rozsáhlá venkovská předměstí, bylo stratifikované do všech společenských vrstev a profesí, a

³⁹ Pro podrobnější analýzu významu judeošpanělštiny ve sféře obchodu viz Blin (1992), též Sephiha (1991b).

⁴⁰ V této souvislosti odborná literatura zmiňuje zejména termíny jako *bene amenu* (heb. בְּנֵי אֱמֵנוּ, [bné aménu]), synové našeho národa, tj. „naši“, dále též hebrejské číslovky, které byly používány k tajné domluvě finančních částek apod.

⁴¹ Všechny příklady pocházejí z korpusu obchodní korespondence a z románu *En torno de la Torre Blanka*. Historické mince byly hojně používány při výrobě náhrdelníků a diadémů a tvořily součást cenností, které se v sefardských rodinách dědily z matky na dceru.

⁴² Pro podrobný přehled judeošpanělského zemědělského lexika viz Amado-Botnick.

že mnoho Sefarditů se věnovalo i zemědělství. Hispánské termíny odráží fakt, že totéž platilo pro židovské obyvatelstvo ještě před vyhnáním z Pyrenejského poloostrova⁴³.

Zajímavé je, že v judeošpanělském lexikonu pro některé pojmy koexistují jednotky hispánské a vypůjčené (viz níže).

Obecné pojmy:

fruta (mod. šp. *fruta*, ovoce), ale *zarzavá* (tur. *zebzevat*), zelenina > *zarzavachí*, zelinář

guerta (mod. šp. *huerta*, zelinářská zahrada)

vinia (mod. šp. *viña*, vinohrad)

la rekolta (fr. *la récolte*), sklizeň

Ovocné stromy:

abrikoke (z port. *albricoque*, šp. *albaricoque*, meruňka) > *abrikokero*

pruna (z kat. *pruna*, fr. *prune*, švestka) > *prunal*

mansana > *mansanero* (srov. mod. šp. *manzano*), jabloň

figo > *figera*, (mod. šp. *higuera*), fíkovník

amora > *amorero* (mod. šp. *morera*), morušovník

arvol de almendra, mandloň (srov. mod. šp. *almendro*)

arvol de asofafya/asofayfa (?), cicimek, čínská datle

arvol de bimbriyo, kdouloň (srov. mod. šp. *membrillo* – strom i plod)

Ovoce:

bamya (tur. *bamya*), okra, ibišek jedlý

mushmula (tur. *muşmula*), mišpule

agran(d)ada (mod. šp. *granada*), granátové jablko

Zelenina:

alechuga (mod. šp. *lechuga*, hlávkový salát), ale *salata* (řec. *σαλλάτα*)

merendjena (mod. šp. *berenjena*), lilek

⁴³ Pro výčet profesí, vykonávaných Židy na Pyrenejském poloostrově viz např. Lacave (199, s. 15-16). Rovněž na Baleárských ostrovech byla situace srovnatelná, viz Ensenyat i Pujol (1993).

lahna (tur. *lahana*, řec. *λάχανov*), zelí

tomat, pl. *tomates* (fr. *tomate*), rajské jablko

patata (šp. *patata?*), brambor – v sefardské kuchyni nepříliš častá ingredience

ravano (mod. šp. *rábano*), ředkev; *pipino* (mod. šp. *pepino*), okurka; *pimyenton* (mod. šp. *pimenton*), paprika.

4.6. Politika

Židé již před svým vyhnáním z Pyrenejského poloostrova hráli důležitou úlohu ve vysoké politice jednotlivých španělských státních útvarů. Zájem o účast ve věcech veřejných si přirozeně uchovali i v Diaspoře a poměrně záhy se stali součástí politiky a veřejného dění ve státech, které jim po roce 1492 poskytly útočiště. Judeošpanělská terminologie z oblasti veřejné správy byla tedy ovlivněna jazyky, kterými se mluvilo na jednotlivých územích, kde se Sefardité nacházeli (tj. italštinou, turečtinou či arabštinou).

Koncem 19. a počátkem 20. století zaznamenáváme v zemích Osmanské říše výrazný nárůst zájmu o politické dění jak v domácím prostředí, tak i v západní Evropě, a to především díky ekonomickým a obchodním vazbám na západ a díky kulturní aktivitě jednotlivých filantropických organizací, které kromě toho, že umožňovaly sefardské společnosti přístup k západoevropsky orientovanému vzdělání, zároveň zajišťovaly propagaci různých politických idejí⁴⁴.

Jazykový registr týkající se politiky je nejlépe zdokumentován v ukázkách judeošpanělského tisku, který je uchováván v archivech židovského muzea v Soluni, v archivech Alliance Israélite Universelle v Paříži, v knihovně Instituto de Filología v Madridu a dalších specializovaných centrech⁴⁵.

Vzhledem k tomu, že Francie a Itálie se pro soluňské Sefardity staly vzory západní kultury (nejen vlivem dvou nejvýznamnějších organizací zde činných), pochází valná většina termínů z oblasti politiky právě z francouzštiny a italštiny:

angajarse (fr. *s'engager*), angažovat se, být zapojen; *gov(y)erno* (it. *governo*), vláda

bandyera (it. *bandiera*), vlajka, prapor

⁴⁴ V případě sefardských komunit se jednalo především o ideologii socialismu a sionismu, které v soluňském prostředí vzbudily mimořádnou pozornost. O politických a myšlenkových proudech v Soluni na počátku 20. století viz např. Levi (1992), Dumont (1993), Molho (1996, 2000, 2002b), Bunis (1999, 2002), Benbassa, Rodrigue (2002), Mazower (2005), a další.

⁴⁵ Z celkového počtu 35 židovských periodik, existujících v Soluni v různých obdobích v letech 1865-1942, jich bylo 7 sionistických, 5 socialistických, 1 monarchistické, 1 antisionistické a 1 asimilacionistické. Pro detailní analýzu judeošpanělského tisku viz Molho (1996, 2002a), Ayoun (1999), Bunis (1999a, 1999b).

diskorso (it. *discorso*, fr. *discours*), řeč, proslov; *lodja* (it. *loggia*), lóže, cech
deputado (fr. *député*), poslanec; *dirijente* (fr. *dirigeant*), vůdce, velitel; *fonksyonario* (fr. *fonctionnaire*)
establi la otoritá (fr. *établir l' autorité*), zavést správu; *sindikato de laboradores*; (fr. *sindicat*, it. *lavoro*, práce), odbory pracujících; *korrupsión* (fr. *corruption*), korupce

4.7. Reflexe jinakosti

Zajímavou kapitolou v rámci judeošpanělské sémantiky je soubor pojmů, kterými Sefardité označují jak sami sebe, tak ostatní koteritoriální etnika.

Sefardité sami sebe reflektují jako potomky Židů španělských, proto se tedy označují pojmy *espaniol* (jak jsem již zmínila v I. části, kapitole 3.1.), nejen v očích Sefarditů se pojem „španělský“ stává v mnohonárodnostní realitě Osmanské říše synonymem „židovského“, dále též *judiό* či *sefaradí*. Jazyk Sefarditů je tedy analogicky *espaniol* (případně *espaniol muestro/halis*), či *judezmo*⁴⁶.

Oproti „židovskému“ se nachází vše „cizí“, vše, co není zahrnuto do rámce judaismu a tudíž se nachází mimo židovskou kulturu. Národy které se nehlásí k judaismu jsou někdy označovány poněkud pejorativním pojmem *goyim*, původně ve významu „národy jiného vyznání“. Pro národnostní skupiny koexistující se Sefardity na původním území Osmanské říše používá judeošpanělština jednotlivých označení: *turko*, *grego*, *burgalo*, *vlaho* (řec. *βάλαχος*, Vlach), apod. (srov. mod. šp. *turco*, *griego*, *búlgaro*, *valaco*). Národy západní Evropy byly tradičně označovány souhrnným termínem *franko*, jasně odkazujícím k ústřední roli francouzské kultury v sefardském prostředí.

Mezi těmito dvěma kategoriemi (které by se daly definovat jako opozice *my :: oni*), se nachází jakýsi přechodný stupeň, vyhrazený druhé významné skupině evropského židovstva, Židům aškenázským. Východoevropští Židé jsou považováni za méně „cizí“, než národy, které se nehlásí k židovské náboženské tradici, avšak jejich odlišnost je přesto signifikantní. Pro příslušníky této větve judaismu zná judeošpanělština poněkud svérázné označení *mashemeha* (heb. *מַשְׁמֵהָה* [ma šem'xá], dosl. „jaké je tvé jméno?“), které odkazuje na první hebrejskou větu, která zpravidla uváděla jakoukoliv komunikaci mezi těmito dvěma skupinami. Vzájemné nedorozumění, odcizenost⁴⁷ a pohrdání, se kterými soluňští Sefardité

⁴⁶ Je důležité se povšimnout, že pojem *en judezmo* se nevztahuje pouze k lingvistické variantě, ale i např. k tradičnímu stylu odívání „po židovském způsobu“, případně též *a la judaika* (viz SB). Oproti tomu západoevropský způsob odívání se nazývá *a la franka*. Též viz Bunis (1999, s. 66).

⁴⁷ Tuto dichotomii *my : oni* pozorujeme i v jedné z výpovědí pana SC: «I a los otros ke moran en Praga, en Polonia, Eskenazim. Son del Eskenaz, ke se ke koza son esta djente, enfin, moztros aki en, de... Serbia, Skopya, Italia, Pordogal, Espania, no se ke, todos semos Sefaradim, envenimos de Sefarad, de la Spania.»

mnohdy na aškenázské Židy pohlíželi⁴⁸, jsou ještě výrazněji vtisknuty do termínu *mashemehesko*, který označuje jazyk aškenázských Židů, tj. jidiš.

Následující schéma zobrazuje jednotlivé judeošpanělské pojmy, vyjmenované v této kapitole, seřazené podle již zmíněné opozice *my* : *oni*:

	mozotros (my)	::	eyos (oni)
v rámci judaismu	<i>sefaradim</i>	::	<i>mashemehim</i>
mimo judaismus	<i>los muestros, bené amenu, judiós</i>	::	<i>goyim</i>
v rámci balkánských etnik	<i>espanioles, judiós</i>	::	<i>turkos, gregos, burgalos, vlahos</i>
v opozici k národům západní Evropy	<i>judiós</i>	::	<i>frankos</i>

Obr. 18, Reflexe druhého v judeošpanělštině

4.8. Křesťanství

Terminologie týkající se křesťanství a církevní organizace, ať již řecké ortodoxní nebo katolické, obsažená v materiálech, které mám k dispozici, pochází převážně z italštiny:

klisa (tur. *klise*, převzato z řec. *εκκλησία*), kostel

moniko, monika (it. *monaco, monaca*), mnich, jeptiška

vérdjine (it. *vergine*), panna

Djesú (it. *Gesù*), Ježíš

kroche (it. *croce*), kříž, v judeošpanělštině vystupuje vedle dubletního tvaru *hristo* (řec. *χριστος*), kříž, též Kristus⁴⁹

ikona (řec. *εικόνα*), pravoslavný sakrální obraz, ikona

mirakolo (it. *miracolo*), zázrak

Ortodoxní duchovní, popové, byli označováni řeckým termínem *papás*, pl. *papazes*.

⁴⁸ Pro barvitý popis vztahů Sefarditů a Aškenázů v Soluni viz též Aelion (1998, s. 79-81).

⁴⁹ «Más tadre Mushiko iya ver kon tristeza la bandiera korelada kon un kuerno de luna i la estreya de sinko puntas blankas, abashar de su palo i suvir a su lugar la bandiera grega kon rachas i hristo blankos i blus.» (SB, s. 49).

4.9. Lingvistická tabu⁵⁰

Judeošpanělská kultura je zatížena velkým množstvím kulturních tabu, která se nevyhnutelně promítají do lingvistických obyčejů. Jednou z příčin jejich četnosti může být vysoká hodnota a tudíž závažnost, která je tradičně v judaismu přičítána písmenu a slovu⁵¹ a na druhé straně vysoká míra uzavřenosti a tradičnosti judeošpanělské společnosti pod osmanskou nadvládou. Přestože je židovský národ znám především jako národ knihy a povinností každého Žida bylo odedávna osvojit si přinejmenším základy psaní a čtení, v oblasti východního středomoří se tento zvyk až do příchodu škol AIU (tj. přibližně do poslední třetiny 19. století) týkal pouze poloviny židovské populace: ženám byl v tradičních židovských společnostech zpravidla zapovězen přístup ke vzdělání, což přispělo k tomu, že se staly nositelkami prastarých kulturních a tudíž i lingvistických tradic až do relativně nedávné doby.

Ve všech konzervativních společnostech zpravidla existuje řada témat, spojených s cyklem lidského života či s temnějšími stránkami náboženských tradic, jejichž přímé pojmenování není považováno za vhodné z mnoha důvodů. Těmito důvody mohou být například strach z porušení společenských konvencí, nebo obava z následné materializace daného obávaného jevu⁵². Jak uvidíme dále, sefardská kultura je fenoménem lingvistického tabu zatížena poměrně významně. V následujících několika sekcích se pokusím definovat způsoby, kterými se judeošpanělští mluvčí s jazykovým tabu vyrovnávají.

4.9.1. Elize pojmenování obávané skutečnosti

Jedním z možných způsobů, kterak se mluvčí vypořádávají s lingvistickým tabu je elize pomocí opisné konstrukce či metafory, jako např.: *los de abasho*, dosl. „ti tam dole“, souhrnné pojmenování pro všemožné demony a zlé nadpřirozené bytosti, sídlící *abasho*, tedy dole, pod světem živých.

4.9.2. Elize pojmenování obávané skutečnosti prostřednictvím antinomia

Velice častým postupem v judeošpanělštině, ale i v tradiční židovské kultuře obecně, je elize užitím antinomia, tedy vyslovením pravého opaku. Jak již bylo zmíněno, vyhnutím se

---

⁵⁰ Mezi klasická díla zabývající se otázkou tabu v náboženství a kultuře se řadí např. Wundt (1906), Frazer (1922), Freud (1985) a další. Otázku lingvistických tabu podrobně rozebírá např. Dixon (2002, s. 27 a dále).

⁵¹ Připomeňme si, že jedním z nejzávažnějších prohřešků proti zákonům judaismu je samotné vyslovení Božího jména (k původu tabu uvalených na jména božstev, kněží a panovníků v rozličných kulturách viz např. Frazer, op. cit., s. 198-219).

⁵² Pro příklady lingvistických tabu v evropských jazycích viz např. Dobrovolskij a Piirainen (2005).

pojmenování něčeho nepříjemného mluvčí zabraňuje jeho symbolickému přivolání. Dalším důvodem použití antinomia mohou být přísné morální zásady mluvčích, které zabraňují použití nevhodných výrazů⁵³.

V judeošpanělštině tedy nacházíme např. termíny jako *blanko* namísto *preto*, černý; *bedahey* (z hebr. בְּהַחַיִּים [béjt hachaj], dům života), přeneseně hřbitov, namísto výrazu, který by měl jakoukoliv spojitost se smrtí či s rituály, které ji doprovázejí.

4.9.3. Výpůjčky z kontaktních jazyků

Jak uvádí Dixon (2002, s. 26-27) ve své obsáhlé analýze australských domorodých jazyků, jedním z častých způsobů, kterým se mluvčí vypořádávají s tabuizovanými termíny, je jejich substituce demotivovanými výpůjčkami z kontaktních jazyků. Tento jev přirozeně nacházíme i v judeošpanělštině, a to především v oblasti nejrůznějších vulgarismů. Jak poznamenává Bunis (1999, s. 97) ve své studii meziválečného sefardského tisku, téměř všechny vulgarismy tradičně používané v soluňské judeošpanělštině, pocházejí z kontaktních jazyků, zejména z turečtiny⁵⁴.

Nabízí se několik vysvětlení: v první řadě detabuizovanost výpůjčky v hostitelském jazyce, tj. jeho emocionální demotivovanost z pohledu mluvčího. Je přirozené, že výrazy považované za hrubé jsou v mateřském jazyce vnímány jako daleko silnější, nepřipustnější, než v jazyce cizím, ve kterém nerodilý mluvčí není schopen rozlišit všechny jemné kontextové a kódové nuance. Meze tolerance se tedy v hostitelském jazyce výrazně posouvají. Použití cizího vulgarismu je pro mluvčího mnohem snazší a je rovněž jeho okolím více tolerováno, právě proto, že řada negativních konotací (včetně stránky psycholingvistické a estetické) zůstává všem aktérům mluvní situace skryta.

Další možnou příčinou zvýšeného počtu výpůjček v této sféře může být rozdělení různých komunikačních prostředků do rozdílných funkčních sfér v rámci jazykové komunity. Jazyky běžně používané větší částí soluňské sefardské společnosti se až do počátku 20. století nacházely v následující funkční distribuci: zatímco judeošpanělština byla tradičně jazykem určeným pro každodenní komunikaci uvnitř i vně rodinného kruhu a hebrejščina a ladino byly jazyky určené pro sakrální záležitosti, turečtina byla jazykem světským, z hlediska

⁵³ Takovouto zásadu zmiňuje např. Rachel Saba-Wolfe (2006c) ve svém pojednání o společenských zvycích izmirských Sefarditů.

⁵⁴ Vulgarismy hispánského původu samozřejmě v judeošpanělštině existují, avšak mluvčí se jim většinou snaží vyhnout. Mezi nepočetné výjimky patří například zvukné výrazy *fijo d'un perro* (srov. mod. šp. *hijo de perra*), psí syn, nebo *rufyano* (srov. mod. šp. *rufián*, též it. *ruffiano*.), bidák. Repertoár vulgarismů, shromážděný na základě vlastního výzkumu je bohužel minimální, neboť dotázaní mluvčí neprojevíli ochotu požadovanou informaci podat.

židovského také „obyčejným“⁵⁵. Je možné, že právě pro tuto svou „obyčejnost“ se stala rovněž studnicí, ze které Sefardité čerpali nejrůznější vulgarismy⁵⁶, mezi nimi např.:

eshek yebí (tur. *esek gibi*, adv.), člověk bez špetky cti v těle

pezevenik (tur.), zrádce

hafiyé (tur.), zrádce, donašeč

chifut (tur. *cifit*, deformace slova *ġihud*, Žid), turecké pejorativní oslovení Židů

bašibóš (tur. *başboş*), nízký, podřadný jedinec, bídák

Dalším důvodem existence velkého množství lexikálních výpůjček v této oblasti mohou být estetická kritéria. Mluvčí judeošpanělštiny jsou si vědomi specifické fonetické charakteristiky svého jazyka a přikládají jí značnou estetickou hodnotu. Zároveň považují standardní moderní španělštinu za nepříliš libozvučnou, spíše na poslech tvrdou. Některé španělské vulgarismy, které jsou bezpochyby do značné míry onomatopoicky motivované, vnímají subjektivně jako příliš drsné či hrubě znějící, a tudíž volí termíny z turečtiny či hebrejštiny, které svojí akustickou podobou poněkud zmírňují drsný obsah. Mezi takovéto výrazy, jejichž relativně neutrální akustická podoba kontrastuje s drsností významu, patří například hebraismus *mamzer* (heb. מַמְזֵר [mamzér]), fem. *mamzerta*, pl. *mamzerim*, levoboček, bastard > *fijo d'un mamzer franko*, zatracený Evropan. Judeošpanělština současně zná hispánský výraz *bastadro* (mod. šp. *bastardo*), který je však z estetických důvodů používán méně často⁵⁷.

4.9.4. Biblická pojmenování

Pro označení osoby, ke které má mluvčí veskrze negativní vztah, a při jejímž označení se chce vyhnout přímému vulgarismu, se často používají jména všeobecně známých záporných postav, např.:

⁵⁵ Bunis (1999, s. 97): «Turkish, the language of the profane, also furnished the Jews with a goodly stock of profanities; most of the curses and expletives employed so freely by both husbands and wives in the Uncle Ezra and Uncle Bohor series were of Turkish origin».

⁵⁶ Podobný případ záměrného užívání „cizího“ jazyka pro vyjádření vulgarismů a kleteb nacházíme i u mnoha jiných národů, většinou se nacházejících v kulturně a lingvisticky znevýhodněné situaci pod nadvládou silnějšího, většinového jazyka, tj. silnější kultury. Například v Irsku tento přístup dodnes nacházíme u starší generace rodilých mluvčích irštiny, kteří záměrně používají anglické vulgarismy a současně zdůrazňují, že irština jejich ekvivalenty nezná.

⁵⁷ Podobným termínem, u něhož proces metateze konsonantické skupiny *-rd-* > *-dr-* (viz sekce A, 3.2.3.1.1.) rovněž znásobuje negativní dojem, je slovo *medra* (srov. mod. šp. *mierda*), které, ačkoliv je v moderní španělštině vnímáno téměř demotivovaně, z úst judeošpanělských mluvčích vyznívá velmi tvrdě.

Amán - podle ministra perského krále Ašua, který v pověsti o královně Ester naplánoval vyhubení židovského národa a nakonec byl odhalen a pověšen. V přeneseném významu velice zlý člověk, úhlavní nepřítel.

Titos arrashah (podlý, krutý Titus) - podle římského generála Tita, který zničil Druhý jeruzalémský Chrám, přeneseně velice krutý člověk, především antisemita.

Levyatán - podle biblického netvora, zmíněného v knize Job. V přeneseném významu netvor, obluda.

Strop – imaginární, veskrze záporná postava. Používá se pro pojmenování nízkého, mrzkého jedince.

4.9.5. Idiomy a ustálené formule

Častým jevem v judeošpanělštině je vyslovování ustálených formulí uprostřed výpovědi, například po vyslovení něčího jména. Jedná se o jakési „zaříkávání“ pro odehnání zlého. Zde uvádím několik případů takovýchto formulí, které jsem našla ve svém korpusu:

De muerte ke non manke: uvádí se po vyslovení jména osoby, která sice není přítomna, ale na kterou se vzpomíná (může být použito i v přímém oslovení). Mluví touto formulí vyjadřuje přání, aby dotyčný nebyl přítomen z jiného důvodu, než že již není mezi živými.

Largas vidas ke tengas - tato poměrně srozumitelná formule pochází z ladina, tj. je kalkem z hebrejštiny, kde substantivum pro život, חַיִּים [chajím], je množného čísla.

En ganedén ke esté - uvádí se po zmínění někoho, kdo je již mrtev, doslova znamená „nechť je v Ráji“ (hebr. גַּן עֵדֶן גַּן [gan éden], zahrada Eden).

5. Závěr

Z analýzy předloženého materiálu vyplývá, že nejdynamičtějším plánem judeošpanělštiny je její lexikon. Stejně jako při analýze ostatních plánů jazykového systému dospíváme k názoru, že ačkoliv byly do první třetiny 20. století jejími nejvlivnějšími kontaktními jazyky turečtina a francouzština a, v menší míře italština a řečtina, po druhé světové válce se situace radikálně mění. Již v předválečném období se stává nejvýznamnějším kulturním jazykem soluňského lingvistického areálu řečtina, jejíž vliv je po druhé světové válce naprosto rozhodující. Vzhledem k tomu, že až do současnosti se soluňská judeošpanělština nacházela

ve stavu umělé konzervace, nepozorujeme radikálnější změny v oblasti lexika a slovtvorných procesů. Pokud ovšem dojde k úspěšné jazykové revitalizaci, je důvod předpokládat, že judeošpanělský lexikon, jakožto plán nejnáchylnější změnám, bude výrazně ovlivněn kromě řečtiny též angličtinou, globálním kulturním a ekonomickým jazykem současnosti.

III

Náhled do současné situace soluňské judeošpanělštiny

1. Úvod

Třetí část této práce je věnována zejména popisu vlastního výzkumu v Soluni a jednotlivých postupů při kompilaci dat potřebných pro lingvistickou charakteristiku místní judeošpanělské varianty. Tomu předchází stručná charakterizace současné soluňské židovské obce, její administrativní struktury a členské základny. V kapitole 3. této části pak přiblížím aktuální plán lingvistické revitalizace, židovskou obcí přijatý.

1.1 Současnost soluňské židovské obce

Informace zde uvedené byly získány na základě rozhovorů se členy administrativy židovské obce, dále pak na základě studia informativního materiálu publikovaného židovskou obcí a rovněž na základě vlastního výzkumu v Soluni.

1.1.1. Demografie

Podle dostupných informací čítá členská základna soluňské židovské obce v současnosti cca. 1 200 osob¹, z nichž většina pochází přímo ze Soluně. Mezi členy obce je rovněž určité množství Židů, kteří se do Soluně přistěhovali po druhé světové válce, jak ze severořeckých lokalit (Ioannina, Larissa), tak ze středního Řecka (Athény), či z jiných oblastí (Trekala)².

1.1.2. Administrativní struktura a instituce

Nejvyšším správním orgánem obce je dvacetičlenné Shromáždění, zvolené na základě všeobecného hlasování na čtyřleté funkční období.

Členové Shromáždění volí tajným hlasováním pětičlennou Radu, která je nejvyšším výkonným orgánem obce. Členové rady pak jmenují příslušné výbory, které mají na starosti jednotlivé aspekty každodenního fungování obce. Tyto výbory v praxi uskutečňují rozhodnutí Rady a Shromáždění židovské obce.

Židovská obec disponuje rovněž kulturním výborem a asociací na podporu judeošpanělštiny *Ladino Society*. Oba orgány jsou z hlediska personálního zastoupení úzce provázány. O aktivitách *Ladino Society* pojednám dále (3.2.1.), v souvislosti s charakterizací lingvistické revitalizační politiky obce.

---

¹ Bowman (1988, s. 78) uvádí počet 1 012.

² Z rozhovoru s Jaky Benmayorem, zástupcem předsedy židovské obce, Davida Saltiela. Nahráno 2. února 2006 v Soluni.

Soluňská židovská obec v současné době disponuje jedním rabínem, specialisté v otázkách *mohelutu* (obřízky) a *šehity* (rituální porážky zvířat) jsou zvaní z Athén.

Bohoslužby se pravidelně konají ve třech synagogách: hlavní soluňskou synagogou je synagoga *Monastirioton*, postavená r. 1925 monastirskými Sefardity, žijícími v Soluni. Tato je rovněž jedinou z původních čtyřiceti předválečných soluňských synagog, která se zachovala dodnes³. Dalšími využívanými synagogami jsou *Yad LeZikaron*, postavena r. 1985 a vyzdobena památkami pocházejícími z nedochovaných synagog předválečných, a synagoga *Aвраam Salem*, která se nachází v domově seniorů *Saoul Modiano*.

Nový židovský hřbitov se nachází východně od městského centra a je zde umístěn památník obětem Holokaustu. Na území původního židovského hřbitova se dnes rozkládá areál Aristotelské univerzity. Z původních více než 500 000 náhrobních kamenů, které se na židovském hřbitově nacházely, jich většina byla použita Němci jako stavební materiál. Některé kameny jsou rovněž rozmístěny v univerzitním areálu a část byla přenesena do vestibulu a depozitáře židovského muzea, kde je rovněž hřbitovu věnována samostatná výstavní sekce.

Židovská obec provozuje své vlastní vzdělávací instituce: předškolní zařízení a šestiletou základní školu, v jejichž osnovách jsou zahrnuty kromě předmětů určených národním kurikulárním plánem i výuka cizích jazyků (francouzštiny a angličtiny), dále výuka hebrejštiny a židovské historie a náboženství. Vzdělávací instituce obce jsou v současné době navštěvovány cca. 80 dětmi.

Ačkoliv obec nedisponuje vzdělávací institucí druhého stupně, poskytuje znevýhodněným studentům finanční pomoc v podobě grantů a půjček. Zvláště nadaní studenti pak mají možnost získat vysokoškolská stipendia.

Židovská obec rovněž pořádá dětské letní tábory, navštěvované nejen účastníky ze soluňské obce, ale i z jiných řeckých komunit a ze zahraničí. Soluňská židovská mládež má dále k dispozici centrum, které organizuje různé kulturní a společenské akce.

V rámci soluňské židovské obce operuje rovněž asociace pro rozvoj vztahů s Izraelem (*Greece-Israel Association*), která organizuje četné kulturní akce.

Domov seniorů *Saoul Modiano* byl otevřen roku 1974 a přestože je provozován soluňskou židovskou obcí, od počátku byl koncipován jako centrum pro seniory ze všech řeckých židovských komunit, neboť je jedinou institucí svého druhu v Řecku.

---

³ Synagoga *Monastirioton* se zachovala především díky tomu, že zde během druhé světové války měl svoji pobočku Mezinárodní červený kříž a jako jediná unikla demolicí okupačními úřady.

Institucí prostřednictvím které se soluňská židovská obec nejvýrazněji prezentuje na veřejnosti, je bezesporu židovské muzeum (*Museo Djudio de Salonik*), založené r. 1997 a nacházející se v prostorách jednoho z mála původních objektů soluňského centra, který nepadl za oběť požáru r. 1917. Muzeum obsahuje stálou historiografickou a etnografickou expozici a archiv Soluňského centra pro židovská historická studia (*Thessaloniki centre of Jewish Historical Studies*).

Soluňská židovská obec vydává bulletin *El Avenir*, který vychází dvakrát ročně a shrnuje v anglickém jazyce hlavní kulturní události organizované obcí či nějak se obce dotýkající. Současně je i platformou pro publikaci úvah a článků, jejichž společným tématem je život a historie Sefarditů v Soluni.

1. 2. Výzkumná práce v Soluni

Při svých návštěvách Soluně jsem, kromě kompilace materiálu potřebného pro lingvistickou analýzu místní varianty judeošpanělštiny, měla v úmyslu i získat informace týkající se reálné lingvistické kompetence členů židovské obce, případně jejich přístup k eventuálnímu judeošpanělskému revitalizačnímu programu. Vzhledem k tomu, že jádrem této studie je analýza lingvistická, měly tyto informace mít charakter doprovodný a ilustrativní, případně podnítit úvahy o možných tématech dalšího výzkumu a tedy i o budoucím směřování mé vědecké práce.

1.2.1. Výchozí hypotézy a metodologie

Během tří studijních cest do Soluně, které jsem uskutečnila v červnu 2004, červenci 2005 a lednu/únoru 2006 jsem kromě shromáždění textového a dokumentárního materiálu realizovala i kompilaci doplňujících informací, primárně prostřednictvím rozhovorů se členy židovské obce, dále pak i jiných metod, konkrétně dotazníkového průzkumu, zúčastněného pozorování a záznamů do terénního deníku.

Výchozími informacemi, kterými jsem disponovala před svým prvním soluňským pobytem, byly údaje o kritické situaci judeošpanělštiny (Luria (1930), Wagner (1930), Sala, (1970), aj.) a negativních prognózách dalšího vývoje (Crews (1936, 1979), Alvar (1999), Hernández González (2001), Riaño (2002) aj.), které se začaly projevovat již v předválečném období, kdy byla judeošpanělština vitálním jazykem komunity přibližně 45 000 mluvčích. Mým cílem bylo s ohledem na dostupné možnosti ověřit do jaké míry jsou tyto prognózy dnes aktuální, případně jaké aktivity vyvíjí soluňská židovská obec, aby progresivní ústup judeošpanělštiny obrátila či alespoň současný stav zachovala.

V první řadě jsem se rozhodla získat relevantní informace prostřednictvím rozhovorů s osobami zapojenými do administrativních a kulturních aktivit obce a rovněž i s kompetentními mluvčími soluňské judeošpanělské varianty. Některé rozhovory jsem nahrávala na záznamové zařízení Mini Disk, případně získané informace zapisovala buď přímo během rozhovorů (což ovšem snižovalo spontaneitu komunikace), nebo následně v podobě podrobného záznamu do terénního deníku (Altabev, 1996, s. 13 a dále).

Během svého pobytu v Soluni jsem se rovněž zúčastnila organizačních schůzí a společenských akcí, kde jsem vystupovala v roli tzv. zúčastněného pozorovatele (Fishman, 1999, s. 160), v některých případech obsluhujícího zvukové nahrávací zařízení. Role zúčastněného pozorovatele představuje jisté nevýhody, především fakt, že samotná přítomnost výzkumníka jakožto cizího prvku narušuje přirozenou dynamiku skupiny, což se odráží i na volbě jazykového kódu a na komunikaci jejích členů. Pokud je však pozorování dostatečně časově rozsáhlé, členové skupiny zpravidla přestanou osobě pozorovatele, případně nahrávacímu zařízení, věnovat pozornost a jejich vzájemná interakce se stane přirozenou (Milroy, 1984, s. 68).

Nedílnou součástí procesu kompilace informací byl dotazníkový výzkum, který jsem realizovala během druhé a třetí cesty a jehož základem se stal dotazníkový model použitý Mary Altabev při sociologickém výzkumu istanbulské židovské komunity (Altabev, 1996), modifikovaný pro potřeby této studie (viz 2.0.).

Vinou omezených časových možností a rovněž i vzhledem k poměrně redukovanému počtu současných judeošpanělských mluvčích a členů obce, kteří se aktivně angažují v programech lingvistické revitalizace, se naskytá otázka reprezentativnosti získaných dat a informací. Přesto se domnívám, že poznatky takto získané mohou posloužit pro bližší pochopení reality soluňské judeošpanělštiny a mohou být současně podnětem pro další výzkumné projekty⁴.

1.2.2. Recepce a charakteristika reakcí dotazovaných mluvčích

V průběhu mého výzkumu se mi dostalo velmi kladného přijetí a všeobecně pozitivních reakcí ze strany oslovených mluvčích. Velmi často jsem byla dotazována na svůj etnický původ a na případnou příslušnost k židovskému národu. Dotazovaní členové obce ve většině případů projevovali ochotu poskytovat informace týkající se jejich lingvistických postojů a kompetencí. Jsem si však vědoma toho, že moje pozice externího, neangažovaného pozorovatele (Fishman, 1999, s. 160), pozbývajícího jakýchkoliv příbuzenských vazeb k dané

---

⁴ Viz rovněž oddíl 2.3.

komunitě a bez důkladné znalosti jejích interních poměrů, mohl způsobit, že obdržené informace jsou do jisté míry zkreslené či neúplné (Altabev, 1996, s.16).

Velmi kladných reakcí se mi dostalo ze strany těch členů židovské obce, kteří se buď aktivně podílejí na revitalizaci judeošpanělštiny, nebo jsou v ní kompetentní. Tito mluvčí spatřují v judeošpanělštině nejen důležitou součást své historie a historie města, ale i nedílnou součást své kulturní a národní identity.

Ze strany členů obce, kteří jsou v judeošpanělštině kompetentní, se mi dostalo dvou typů lingvistické reakce:

Mluvčí kteří považovali svoji kompetenci v judeošpanělštině za dostatečnou a zároveň si uvědomovali hodnotu svého lingvistického dědictví, se mnou komunikovali v judeošpanělštině, zatímco já jsem při komunikaci s nimi používala standardní moderní španělštinu, přirozeně modifikovanou o ty specifické prvky judeošpanělského lexika či morfosyntaxe, se kterými jsem byla seznámena, tj. přizpůsobila jsem v nejvyšší možné míře svůj projev lingvistickým potřebám judeošpanělských mluvčích.

Ti mluvčí, kteří nepovažovali své jazykové kompetence za dostatečné, většinou zvolili jako jazyk komunikace angličtinu, ve které disponovali širší škálou výrazových prostředků. Rozhovor v angličtině jim současně umožňoval uplatnit znalosti v tomto jazyce, které mezi majoritní společností nejsou samozřejmostí.

V některých případech mluvčí kteří byli v judeošpanělštině plně kompetentní, přizpůsobili svůj projev mému a pro komunikaci zvolili buď standardní španělštinu (pokud jim to jejich lingvistické znalosti umožňovaly), nebo angličtinu, ačkoliv byli o mém zájmu o judeošpanělštinu informováni. Příčinu takovéto reakce spatřuji ve faktorech různého charakteru:

V případě, kdy mluvčí zvolili standardní španělštinu, tak mohli učinit buď z vůle maximálně usnadnit komunikační proces, nebo z důvodu vědomé či nevědomé selekce lingvistické varianty v souladu s recipientem informace (Milroy, 1984, s.185).

Další příčinou volby odlišného jazykového kódu (ať již se jedná o španělštinu, tedy ve srovnání s judeošpanělštinou o „standardizovanou“ variantu, nebo o zcela odlišný jazyk, např. angličtinu) může být skutečnost, že mluvčí vnímají svoji jazykovou variantu jako jakýsi „interní“ kód, který je vyhrazen výhradně pro komunikaci v rodinném kruhu, případně uvnitř uzavřené komunity. Svůj jazyk vnímají jako součást svého soukromí a nejsou ochotni ho použít při komunikaci s člověkem, který není součástí komunity (Milroy 1984, s.179; Dorian, 1999, s. 26).

Důležitým faktorem, který je třeba brát v úvahu, je skutečnost, že pro lingvistické komunity, které se staly obětí perzekuce či genocidy ze strany jiných národnostních skupin je používání národního jazyka stigmatizováno (Grenoble, Whaley, 2006, s. 17). Prakticky

všichni mluvčí judeošpanělštiny byli nějakým způsobem postiženi tragédií druhé světové války, ať již sami nebo prostřednictvím ztráty příbuzných či známých. Pro mnohé mluvčí je judeošpanělština jazykem emocionálně velmi zatíženým a její užívání je záležitostí velmi osobní. Někteří mluvčí z tohoto důvodu rovněž zcela odmítají tímto jazykem komunikovat⁵.

Při svém výzkumu jsem se rovněž setkala se skeptickými postoji vůči smysluplnosti revitalizace judeošpanělštiny. Takovéto reakce se mi dostalo ze strany členů obce, kteří náleželi do dvou rozdílných generačních skupin:

Reakce pocházející od plně kompetentních mluvčích předválečné generace vyjadřovala především skepsi nad snahou o obnovu stigmatizované jazykové varianty a rovněž do jisté míry odrážela deziluzi nad mezigeneračními konflikty existujícími uvnitř komunity.

Jiný druh negativního postoje k revitalizačnímu úsilí jsem zaznamenala ze strany členů nejmladší generace, kteří, byť uznávají kulturní hodnotu judeošpanělštiny, nepovažují ji za praktický komunikační prostředek a své úsilí raději věnují osvojení jednoho z rozšířených evropských jazyků, nejčastěji angličtiny.

Přes rozdílné názory, panující uvnitř židovské obce na otázku revitalizace judeošpanělštiny, prosazuje od roku 1999 židovská obec prostřednictvím asociace *Ladino Society* lingvistickou politiku, jejíž analýzu předkládám ve třetí kapitole této části své práce.

---

⁵ Pro popis analogické situace v istanbulsém kontextu viz Altabev (1996, s. 20).

2. Dotazníkový výzkum

2.0. Analýza zvolené metody

Součástí kompilace dat během mých studijních pobytů v Soluni bylo provedení průzkumu lingvistické kompetence soluňských Sefarditů. Pro tento účel jsem zvolila metodu dotazníku, který má, jako každý výzkumný postup, své výhody i svá úskalí. Bohužel lze konstatovat, že, pokud nejsou výsledky dotazníkového průzkumu doplněny o data shromážděná prostřednictvím dalších výzkumných metod, nemohou být jeho výsledky považovány za příliš reprezentativní (Milroy, 1987, s. 187).

Hlavní nevýhodou dotazníkové metody je fakt, že získané údaje jsou výsledkem respondentovy autoevaluace. Pokud přihlédneme ke konkrétnímu případu mého výzkumu lingvistické kompetence, pak výsledné údaje mohly být zkresleny faktem, že mluvčí často není schopen objektivně zhodnotit úroveň svých jazykových znalostí (Grenoble, Whaley, 2006, s.164). Tato skutečnost platí tím spíše v případě judeošpanělštiny, jazyka, který postrádá kodifikovaný standard, se kterým by mluvčí mohli svoji kompetenci srovnat. Dále existuje reálná možnost, že mluvčí budou do svých odpovědí projektovat svá subjektivní přání, tím spíše, pokud jsou na tématu výzkumu emocionálně zainteresováni, což v případě obrody jazyka, který je úzce spojen s otázkou národní identity, bývá pravidlem.

Dotazníková metoda má však i řadu pozitiv. Její nespornou výhodou je, že je jejím prostřednictvím možné získat během poměrně krátkého časového horizontu rozsáhlý soubor dat. Současně poskytuje respondentovi anonymitu a dostatek času na odpověď, které přímý dotaz při osobním kontaktu vylučuje.

Data získaná prostřednictvím dotazníků byla doplněna o informace získané v rozhovorech se členy židovské obce, některé z nichž jsem zaznamenala na zvukový nosič. Tyto rozhovory byly většinou charakteru neformálního, avšak i informativního. Rovněž jsem čerpala lingvistické i sociolingvistické informace ze záznamů neformálních debat mezi členy sefardské obce, které se uskutečnily během schůzí kulturního výboru a *Ladino Society* a během hodin judeošpanělské jazykové výuky. Důležitou součástí mého výzkumu byl rovněž terénní deník, který jsem vedla v průběhu všech třech studijních pobytů, a do kterého jsem zachycovala veškeré potencionálně relevantní informace.

Pro účely výzkumu byl vyhotoven dotazník, který je adaptovanou variantou modelu etno-lingvistického dotazníku použitého Mary Altabev při etnografickém a sociolingvistickém výzkumu sefardské komunity v Istanbulu (Altabev, 1996, příloha I, s. 1-10). Rozšířena byla především část týkající se kompetence v judeošpanělském jazyce, tj. rozsahu znalostí a škály

příležitostí, kde ji mluvčí používá a v jakém rozsahu, pokud se tento jazyk vůbec nachází v jeho/jejím lingvistickém repertoáru. Naopak redukována byla ta část, která se týká analýzy intrakomunitárních sociálních vazeb.

Dotazník byl pro potřeby respondentů vyhotoven v několika lingvistických variantách, tj. v angličtině, francouzštině, španělštině a řečtině, a opatřen průvodním dopisem, který obsahoval jak představení mé osoby, tak i cíle mého výzkumu (viz příloha II.).

2.1. Výchozí hypotéza

Výchozím bodem při přípravě dotazníkového průzkumu byl předpoklad, že v průběhu druhé poloviny 20. století došlo nejen k přerušení kontinuity generačního přenosu judeošpanělštiny a jejímu ústupu prakticky ze všech jejích komunikačních domén, ale že současně došlo i k proměně lingvistických kompetencí soluňských Sefarditů. Tato teorie, podložená výsledky analogického výzkumu, provedeného v roce 1996 v Istanbulu, předpokládá sice posun v lingvistických kompetencích Sefarditů směrem k odlišným systémům, avšak spatřuje v samotném multilingvistismu charakteristický rys sefardské kulturní identity (Altabev, 1996, s. 244).

Cílem dotazníkového výzkumu bylo zjistit lingvistickou kompetenci alespoň některých členů soluňské židovské obce, tj. především ověřit rozsah jazyků, které ovládají a v jakých komunikačních situacích. Vzhledem k povaze zvolené výzkumné metody, která je založena výhradně na subjektivní autoevaluaci ze strany respondentů, jsem si byla od počátku vědoma toho, že výsledky budou pouze aproximativní. Dozvíme se tedy pouze jaké jazyky respondenti ovládají, zda jednotlivé jazyky ovládají aktivně či pasivně, eventuálně v jakém přibližném rozsahu, to vše na základě subjektivního hodnocení. Obdržená data jsem se rozhodla doplnit o poznatky, získané prostřednictvím pozorování sociální interakce členů sefardské obce.

Ačkoliv jsou informace, zjištěné pomocí této metody, pouze orientační, přesto se domnívám, že mohou nabídnout alespoň rámcový náhled do lingvistické situace dotazované skupiny mluvčích.

2.2. Oslovené skupiny členů židovské obce

Cílem průzkumu bylo oslovit co nejširší škálu věkových skupin, aby bylo možné zjistit, kterak se lingvistické kompetence soluňských Sefarditů generačně liší. Bohužel se mi nepodařilo obdržet svolení židovské základní školy k provedení průzkumu mezi dětmi školního věku, neboť byl dotazník vedením obce označen za příliš náročný. Kromě toho by samotná distribuce dotazníků a jejich vyplnění ze strany žáků vyžadovala výslovné písemné svolení všech rodičů, což se jevilo jako příliš složité.

Dotazník byl tedy v první fázi nabídnut těm členům obce, kteří tvoří součást kulturního výboru soluňské židovské obce, a kteří náležejí především do střední generace. Dále byl pracovníci židovského muzea distribuován jejich známým a rodinným příslušníkům. Pracovníci administrativního centra nabídli dotazníky rovněž i členům soluňské židovské mládeže na jejich schůzi, která se pravidelně uskutečňuje každý pátek ve společenských prostorách centrální budovy Soluňské židovské obce na ul. Tsimiski 43.

2.3. Problematika reprezentativnosti získaného vzorku

Jsem si plně vědoma toho, že počet respondentů i vlastní charakter zvolené metody neposkytuje příliš kompletní informace o lingvistických kompetencích členů židovské obce. Průzkum byl však koncipován jako doplněk této práce a měl poskytnout rámcový náhled do lingvistické kompetence té části jejích členů, která se aktivně podílí na jejím kulturním životě a organizaci. Rovněž měl poskytnout byť zúžený pohled na lingvistické odlišnosti existující mezi jednotlivými generacemi členů obce. Domnívám se, že přes svoji výpovědní omezenost jsou výsledky tohoto průzkumu zajímavé a že nabízejí řadu podnětů pro budoucí, podrobnější výzkum.

2.4. Vyhodnocení výsledků průzkumu

Dotazníkového průzkumu se zúčastnilo celkem 25 členů soluňské židovské obce. Těchto 25 respondentů se dělí do 5 věkových skupin a dále podle pohlaví, podle následující distribuce:

Věková skupina	1. Méně než 16	2. 16 - 24	3. 24 - 30	4. 30 – 50	5. 50 - 65	6. Nad 65	Celkový počet
Počet respondentů	2	4	5	3	8	3	25
Distribuce podle pohlaví respondentů (M/Ž)	2 / 0	2 / 2	3 / 2	0 / 3	4 / 4	1 / 2	12 / 13

Obr. 19, Tabulka distribuce respondentů podle věku a pohlaví

2.4.1. Distribuce respondentů podle věku a pohlaví

Analýza věkové distribuce respondentů přinesla následující výsledky:

- Skupinou, která se v nejhojnějším počtu účastnila průzkumu, byla skupina č. 5, sdružující respondenty ve věku od 50 do 65 let, tedy náležících do druhé generace⁶, pokud bychom považovali skupinu 6. (nad 65 let) za generaci první⁷.
- Naopak skupina č. 1, zahrnující respondenty mladší 16 let, projevila nejnižší účast. Důvodem může být celkově nízký počet členů komunity v tomto věkovém rozmezí, případně jejich nízký zájem o judeošpanělský jazyk a tudíž i o zodpovězení dotazníku. Třetí možností je nízká účast této věkové skupiny v době realizace výzkumu.
- Druhou nejpočetnější věkovou skupinou byla skupina č. 3. (24 – 30 let). Tato skupina respondentů představuje druhou poválečnou generaci, tedy třetí vzhledem ke generaci první, předválečné.

Co se týče distribuce respondentů podle pohlaví, pak je celkový počet mužů a žen, kteří se průzkumu zúčastnili, vyrovnaný, s mírnou převahou žen. Jinak tomu však je pokud přihlídneme k jednotlivým věkovým skupinám. Pokud budeme souhrnně hodnotit skupiny 1. a 2., pak je patrná převaha mužů nad ženami v poměru 4/2. Naopak pokud bychom sloučili skupiny 4. a 5., je výsledný poměr 7/6, ve prospěch žen. Ve skupině 3. převažují muži (3/2) ve skupině 6. zas ženy (2/1).

Jak již bylo několikrát zdůrazněno, výsledky tohoto průzkumu nemohou být považovány za zcela reprezentativní, avšak mé vlastní pozorování potvrdilo, že aktivita žen a mužů poválečné generace (tj. druhé generace) je vesměs vyrovnaná. Co se týče nejmladších členů, kteří se zúčastňují pravidelných schůzí obce, pak jsem zpozorovala mírnou převahu chlapců.

---

⁶ Časový rozestup existující mezi 1. a 6. skupinou respondentů odpovídá přibližně třem generacím členů sefardské obce, pokud budeme považovat za průměrnou délku jedné lidské generace 25 let.

⁷ Za první generaci považuji nejstarší generaci, narozenou před začátkem druhé světové války. Následující, druhá generace respondentů je již narozená po druhé světové válce. Třetí generace je druhou poválečnou generací, tj. dětí druhé a vnuků té první.

2.4.2. Analýza lingvistické kompetence respondentů

2.4.2.1. Mateřský jazyk a jazyk, ve kterém se respondenti cítí být nejvíce kompetentní

V otázce mateřského jazyka odpovědi respondentů potvrdily původní očekávání. Kromě respondentů skupiny 6. (první generace) všechny ostatní skupiny uvedly jako svůj mateřský jazyk řečtinu. Z počtu 22 respondentů mladších 65 let však 7 respondentů uvedlo jako jazyk, ve kterém se kromě řečtiny cítí nejvíce kompetentní, angličtinu a 2 pak francouzštinu, a to především díky studiu či dlouhodobému pobytu v anglofonních či frankofonních zemích.

První generace (nad 65 let) ve dvou případech (u respondentů narozených v Soluni a turecké Smyrně) uvedla jako mateřský jazyk judeošpanělštinu a jako druhý francouzštinu. Třetí respondent, původem Athén, uvedl jako mateřský jazyk řečtinu.

2.4.2.2. Jazyky vzdělání

Součástí dotazníku byl rovněž dotaz na jazyk ve kterém respondenti absolvovali středoškolská, případně vysokoškolská studia. Vzhledem k tomu, že školy navštěvované od poslední třetiny 19. století soluňskými Sefardity, byly provozovány západoevropskými organizacemi, a jazyk výuky byl tedy odlišný, než místní jazyk úřední (do r. 1912 turečtina, dále řečtina), bylo účelem zjistit, zda je cizojazyčné vzdělání mezi soluňskými Sefardity běžné i v současnosti, případně jaké jsou lingvistické preference.

Následující graf zobrazuje počty respondentů v každé skupině, kteří absolvovali alespoň jednu etapu svého vzdělávání v cizojazyčných institucích a jaký byl jazyk výuky.

CIZOJAZYČNÉ VZDĚLÁNÍ 2. A 3. STUPNĚ												
Jiné	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž
								1				1
Francouzština									2	1		2
Angličtina	2		1		1	2				2		
Věk. skupina	(- 16)		(16 – 24)		(24 – 30)		(30 – 50)		(50 – 65)		(+ 65)	

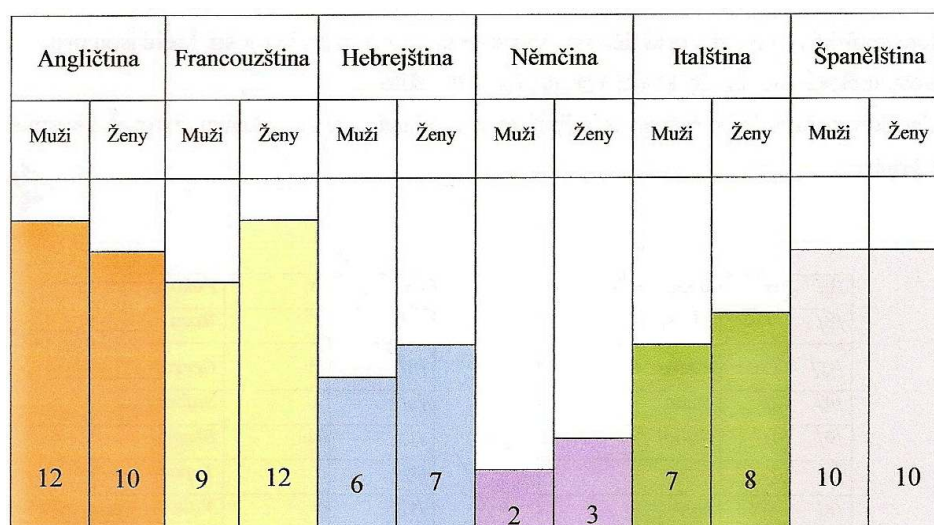
Obr. 20, Cizojazyčné vzdělání 2. a 3. stupně

Počet respondentů, kteří absolvovali alespoň jednu etapu svého vzdělání v jazyce jiném, než řeckém, je překvapivě vysoké (14 respondentů z celkových 25). Případy v rubrice „Jiné“ se týkají respondentky, která navštěvovala tureckou základní školu a gymnázium, kde byly vyučovacemi jazyky francouzština a turečtina, a dále respondentky, která absolvovala univerzitní studia v řeckém a německém jazyce.

2.4.2.3. Cizí jazyky: obecné vyhodnocení

Podstatnou součástí dotazníku byla autoevaluace jazykových znalostí jazyků. Respondentům bylo k ohodnocení nabídnuto celkem 10 jazyků, jejichž selekce byla založena na lingvistickém repertoáru, který byl pro soluňský areál charakteristický až do 30. let 20. století. Jazyky, které byly nabídnuty k autoevaluaci, jsou tyto: řečtina, francouzština, italština, portugalština, hebrejština, turečtina, angličtina, němčina, jidiš a španělština.

V následujícím grafu uvádím celkové počty respondentů, kteří uvedli jakoukoliv (aktivní či pasivní) znalost jazyků, které se nejčastěji vyskytovaly v odpovědích. Úrovně lingvistických kompetencí budou dále specifikovány v podrobnějších přehledech.

Obr. 21, Lingvistická kompetence respondentů - 1

Kromě jazyků uvedených v grafu jeden respondent ve věkové skupině od 24 do 30 let uvedl nízkou znalost jidiš, což lze uvést do souvislosti s jeho dobrou znalostí němčiny. Tentýž respondent uvedl rovněž pasivní znalost turečtiny jedna respondentka ve skupině nad 65 let,

narozená ve Smyrně (Izmiru), uvedla její velmi dobrou znalost. Převážně pasivní znalost portugalského uvedli 2 respondenti ve věkové skupině 50 až 65 let.

V sekci dotazníku, která byla věnována stupni ovládnutí jednotlivých uvedených jazyků měli respondenti možnost ohodnotit všechny čtyři jazykové dovednosti (tj. aktivní – produkce mluveného a psaného projevu a pasivní – četba a porozumění mluvenému projevu). Vzhledem k tomu, že získané informace jsou aproximativní a poslouží k cílům spíše ilustrativním, rozdělila jsem pro zjednodušení stupně jazykové kompetence do dvou základních úrovní: tj. aktivní a pasivní. Aktivní kompetenci jsem pak rozdělila do tří úrovní: nízkou, dobrou a velmi dobrou.

Pokud podrobíme data týkající se lingvistické kompetence podrobnější analýze, shledáme, že lze nejčastěji uváděné cizí jazyky klasifikovat do dvou skupin:

- **První skupina** je tvořena jazyky, jejichž kompetence je mezi respondenty buď distribuována rovnoměrně (angličtina), nebo sporadicky (italština, němčina). Data týkající se těchto jazyků neuvádím podle jednotlivých věkových skupin, ale uvedu lingvistické kompetence pro celou skupinu respondentů.
- **Druhá skupina**, kterou budu analyzovat podrobněji, je tvořena francouzštinou, hebrejštinou a španělštinou, které jsou z hlediska soluňského areálu významné. Judeošpanělštině pak bude věnována samostatná sekce.

a) Angličtina, italština a němčina

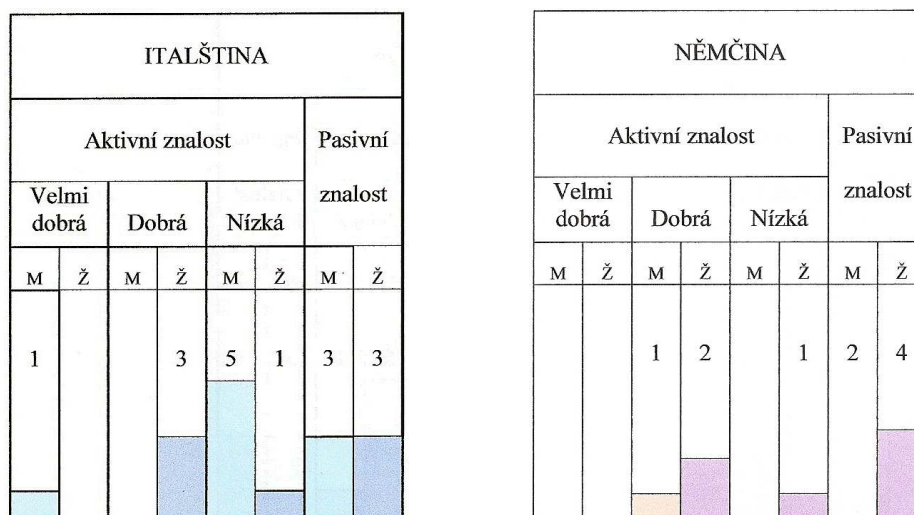
Jak lze pozorovat na obr. 22, angličtina je jazykem, jehož kompetence ve skupině dotazovaných respondentů je vysoká. Téměř všichni respondenti (24 z 25) uvedli v dotazníku ovládnutí anglického jazyka a své dovednosti ohodnotili kladně.

ANGLIČTINA							
Aktivní znalost						Pasivní znalost	
Velmi dobrá		Dobrá		Nízká			
M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž
10	10	2	3		1		

Obr. 22, Lingvistické kompetence – angličtina

Z grafu na obr. 21 vyplývá, že angličtina je cizím jazykem, kterému se soluští Sefardité učí nejčastěji, a to jak na základní židovské škole, tak i na studiích druhého, případně třetího stupně, které v mnohých případech absolvují buď zcela v anglickém jazyce, nebo v kombinaci s řečtinou. Údaje uvedené na obr. 21 mohou navodit dojem, že znalosti angličtiny a druhého nejuváděnějšího jazyka, francouzštiny, jsou poměrně vyrovnané, avšak podrobnější analýza kompetencí (viz **b**) odhalí asymetrii v úrovni ovládnutí jednotlivých jazykových dovedností ve prospěch angličtiny.

V případě italštiny a němčiny je situace zcela opačná: jedná se o dva jazyky, které respondenti uváděli nejméně často. Informace týkající se těchto dvou jazyků však jsou, jak uvidíme dále, rovněž informačně hodnotné.

Obr. 23, Lingvistické kompetence – italština a němčina

b) Francouzština, španělština a hebrejština

V následujících pododdílech uvádím rozbor kompetencí u těch jazyků, které jsou z různých důvodů významné vzhledem k tradičnímu lingvistickému repertoáru soluňských mluvčích judeošpanělštiny. Jedná se o francouzštinu, která byla nejvýznamnějším evropským kontaktním jazykem soluňského areálu až do druhé světové války, dále hebrejštinu, sakrální jazyk judaismu a novodobý jazyk státu Izrael, a konečně španělštinu, která sice mezi jazyky tradičně se vyskytující v soluňském mikroareálu nepatří, avšak respondenti ji velice často do svých odpovědí zahrnovali.

2.4.2.3.1. Francouzština

1. *Méně než 16 let*: oba respondenti (muži) uvedli znalost francouzštiny, jeden spíše dobrou, druhý nízkou, avšak aktivní.
2. *16 - 24 let*: z počtu 4 respondentů 1 uvedl nulovou znalost francouzštiny, zatímco obě ženy uvedly spíše pasivní a 1 muž nízkou aktivní znalost.
3. *24 - 30 let*: z počtu 5 respondentů 2 muži uvedli nulovou znalost a 1 pasivní. Oproti tomu obě ženy uvedly znalost aktivní, velmi dobrou a dobrou.
4. *30 - 50 let*: ze 3 žen v této skupině 1 uvedla žádnou znalost francouzštiny, zatímco 2 ohodnotily svoji kompetenci jako spíše nízkou.

5. *50 - 65 let:* v této skupině 1 muž a 1 žena uvedli pasivní znalost, 1 žena uvedla znalost nízkou, 2 muži uvedli dobrou; 1 muž a 2 ženy ohodnotili své znalosti francouzštiny jako velmi dobré.
6. *Nad 65 let:* všichni 3 respondenti uvedli velmi dobrou znalost francouzštiny. Kromě toho obě ženy uvedly francouzštinu jako druhý jazyk po judeošpanělštině, který ovládají nejlépe a ve kterém se cítí být plně kompetentní. Respondent narozený v Athénách uvedl dobrou znalost.

Ze získaných dat vyplývá, že nejsolidnější znalost francouzštiny vykazují příslušníci první generace (nad 65 let), neboť ve dvou případech absolvovali francouzské školy. Současně byla francouzština v předválečném období nejlivnějším evropským jazykem soluňského areálu. Francouzština byla rovněž mnohdy používána v prostředí střední a vyšší sefardské vrstvy jako jazyk běžné sociální interakce: obě respondentky z této skupiny uvedly kromě judeošpanělštiny francouzštinu jako jazyk komunikace se svými rodiči a dětmi.

Druhou skupinou, která prokázala nejčastější znalost francouzštiny je skupina č. 5, tj. první poválečná generace. Od této věkové skupiny pak znalost francouzštiny mezi respondenty mírně klesá, pokud je respondenty uváděna, pak u nich převládá znalost pasivní či nízká.

2.4.2.3.2. Hebrejšťina

1. *Méně než 16 let:* oba muži uvedli dobrou znalost hebrejšťiny
2. *16 - 24 let:* v této skupině 1 muž uvedl znalost nulovou, 1 žena znalost pasivní, dále 1 muž a 1 žena znalost nízkou
3. *24 - 30 let:* pouze 1 muž uvedl dobrou znalost hebrejšťiny a 1 nízkou. Ostatní respondenti (1 muž a 2 ženy) uvedli nulovou kompetenci.
4. *30 - 50 let:* ze 3 žen v této skupině 2 neovládají hebrejšťinu vůbec, zatímco 1 dobře.
5. *50 - 65 let:* z 8 respondentů 5 jich neovládá hebrejšťinu vůbec (3 muži a 2 ženy), zatímco 2 pasivně (1 muž a 1 žena) a jedna žena dobře.

6. *Nad 65 let:* V této skupině uvedla 1 žena nulovou znalost a 1 muž a 1 žena znalost nízkou.

Jak napovídají uvedené výsledky, znalost hebrejštiny mezi respondenty všech dotazovaných věkových skupin se nejčastěji pohybuje na úrovni pasivní kompetence. Počet respondentů, kteří uvedli dobrou znalost hebrejštiny je 5 (z toho oba muži z nejnižší věkové skupiny) z celkových 25, přičemž poměr mezi muži a ženami je 3 / 2.

2.4.2.3.3. Španělština

1. *Méně než 16 let:* oba respondenti uvedli pasivní znalost španělštiny, tj. relativní schopnost porozumění psanému a mluvenému textu
2. *16 - 24 let:* ze 4 respondentů obě ženy hodnotily svoji kompetenci jako pasivní, případně nulovou, muži uvedli jednou znalost rovněž pasivní a v druhém případě dobrou aktivní znalost.
3. *24 - 30 let:* muži ve 2 případech uvedli nulovou znalost španělština v 1 případě mírnou pasivní kompetenci. Oproti tomu obě ženy uvedly kompetenci dobrou, ačkoliv se kladné hodnocení týká především pasivních dovedností.
4. *30 - 50 let:* 3 ženy, které představují vzorek respondentů této skupiny, hodnotí své znalosti španělštiny spíše záporně: 2 respondentky uvádí žádnou znalost, zatímco 1 znalost pasivní.
5. *50 - 65 let:* škála hodnocení kompetence 5. skupiny kolísá od nulové (1 muž) po pasivní (1 muž), dále nízkou (1 muž a 1 žena), až po dobrou (3 muži a 1 žena). Při analýze jazykových dovedností, kterých se jednotlivá hodnocení týkají, pozorujeme, že kladné a velmi kladné hodnocení je udělováno především dovednostem percepčního charakteru, tj. porozumění mluvenému projevu a četba.
6. Konečně skupina respondentů *starších 65 let* se zdá být ve španělštině nejkompetentnější. Ze 3 respondentů obě ženy uvedly znalost velmi dobrou a jeden muž znalost dobrou, s důrazem na četbu a porozumění mluvenému projevu.

Skupina č. 6 (nad 65 let), která uvádí ve svých odpovědích nejsolidnější kompetenci ve španělštině, je současně i tou, která nejlépe ovládá judeošpanělštinu. U všech respondentů kteří uvádějí kompetenci v judeošpanělštině nacházíme rovněž deklarovanou kompetenci ve španělském jazyce, hodnocenou buď na stejné úrovni, nebo maximálně o jeden stupeň nižší. Výsledky tohoto hodnocení mohou být poněkud zkresleny tím, že pro mnohé judeošpanělské mluvčí je termín *espaniol* současně označením pro judeošpanělštinu, avšak mé vlastní zkušenosti prokázaly (a dokládá to ostatně i lingvistická analýza v části II. této práce), že moderní španělština a judeošpanělština jsou, až na výjimky především lexikálního, v menší míře pak morfosyntaktického charakteru, vzájemně srozumitelné. Zároveň je však třeba poznamenat (jak rovněž dokládají četná vlastní pozorování), že vzájemná srozumitelnost není zcela symetrická, tj. mluvčí moderní španělštiny, zejména pokud je seznámen s obecnými základy diachronního vývoje jazyka, porozumí judeošpanělskému mluvčímu lépe, než je tomu naopak.

Celkově lze konstatovat, že znalosti španělštiny u větší části respondentů jsou spíše pasivního charakteru. Kromě srozumitelnosti standardní španělštiny má podstatný vliv na jazykovou kompetenci i dostupnost španělských médií prostřednictvím satelitního televizního vysílání apod.; rovněž dlouhodobé pobyty ve Španělsku či hispanoamerických zemích nejsou mezi členy židovské obce výjimkou.

2.4.2.3. Znalost judeošpanělštiny

Zcela oddělená kapitola byla v dotazníku věnována jazykovým znalostem, týkajícím se judeošpanělštiny. Respondenti byli dotazováni nejen na úroveň jejich eventuální kompetence, ale i na osoby, se kterými případně v tomto jazyce komunikují, na komunikační domény, ve kterých se tato komunikace uskutečňuje, a nakonec i na jejich osobní názor na revitalizaci judeošpanělštiny.

Následující informace reflektují pouze ty případy, kdy dotazovaní členové židovské obce odpověděli kladně na otázku, zda mají nějakou znalost judeošpanělštiny (buť percepční). V závorce je u každé skupiny uveden celkový počet respondentů.

1. *Méně než 16 let (2)*: v této skupině uvedli oba respondenti pouze nízkou pasivní znalost judeošpanělštiny. Jeden respondent uvedl, že je judeošpanělština jazykem jeho prarodičů i rodičů.
2. *16 - 24 let (4)*: V této skupině 1 respondent uvedl dobrou znalost judeošpanělštiny, které se naučil od svých prarodičů a rodičů. 1 respondentka uvedla nízkou znalost jazyka, který příležitostně používá při komunikaci s rodiči a prarodiči. Konečně 1 respondent uvedl znalost pasivní, judeošpanělštinu slyší od své babičky a matky.

3. *24 - 30 let (5)*: 1 respondent uvedl velmi dobrou znalost, 1 respondentka znalost dobrou, 1 respondent a 1 respondentka uvedli dobrou pasivní znalost. Ve všech případech jsou prarodiče i rodiče respondentů judeošpanělskými mluvčími.
4. *30 - 50 let (3)*: všechny 3 respondentky v této skupině uvedly nízkou znalost judeošpanělštiny, kterou se učí především v kurzech *Ladino Society*. Jedna respondentka příležitostně používá jazyk při komunikaci s rodiči.
5. *50 - 65 let (8)*: dotazovaní v této nejpočetnější skupině uvedli celkově dobré znalosti judeošpanělštiny. 1 muž a 1 žena uvedli velmi dobré znalosti, 3 ženy a 1 muž uvedli znalosti dobré, 1 muž a 1 žena pak znalost nízkou, popřípadě pasivní. V případě všech respondentů je judeošpanělština jazykem prarodičů a rodičů.
6. *Nad 65 let (3)*: nejvyšší kompetenci uvedli respondenti starší 65 let, z nichž 2 ženy uvedly judeošpanělštinu jako mateřský jazyk a 1 muž uvedl její dobrou znalost. Všichni tři respondenti používají judeošpanělštinu při komunikaci se svými dětmi.

Komunikační kontexty, ve kterých respondenti využívají svých znalostí judeošpanělštiny se přirozeně liší podle míry kompetence jednotlivých mluvčích. Mluvčí, kteří uvádějí znalost pasivní či nízkou, ovládají aktivně přinejmenším repertoár judeošpanělských lexikálních jednotek, které příležitostně uplatňují při komunikaci s rodinnými příslušníky nebo jinými členy obce a v situacích, kdy tyto jednotky plní funkci indikátoru jejich etnické identity. Důležitou roli ve funkci znaku sefardské kulturní identity má v judeošpanělské kultuře hudba, především zpěv lidových písní, tzv. *kantigas*. Zpěv judeošpanělských písní uvádí jako jednu z domén užívání judeošpanělštiny naprostá většina respondentů.

Ze získaných dat pozorujeme, že po první předválečné generaci rodilých mluvčích je nejsilnější skupinou v otázce kompetence v judeošpanělštině generace následující. Tento údaj zdánlivě kontrastuje s obecně známým faktem, že soluňští Sefardité po válce ve většině případů nepředali svůj etnický jazyk svým dětem. Musím zde poznamenat, že respondenti kteří se zúčastnili průzkumu ve skupině 5. patří mezi nejaktivnější členy obce v otázce jazykové revitalizace. Valná většina členů jejich generace takovouto aktivitu nevyvíjí.

Ve skupině respondentů ve věku do 24 let (skupina 1. a 2.) pouze jeden uvedl dobrou znalost judeošpanělštiny. Kromě tohoto případu je znalost jazyka nízká, pasivní, popřípadě nulová. V tomto ohledu se potvrzuje předpoklad, že nejmladší generace (tj. třetí ve vztahu ke skupině rodilých mluvčích) již jazyk neovládá.

Všeobecně lze konstatovat, že postoje k revitalizaci judeošpanělštiny mezi těmi členy židovské obce, kteří uvedli alespoň pasivní znalost jazyka, jsou kladné až velmi kladné. Naprostá většina respondentů není spokojena se svými znalostmi judeošpanělštiny (kromě těch, kteří uvedli znalost velmi dobrou, popřípadě na úrovni mateřského jazyka) a hodlá se v tomto ohledu dále vzdělávat, ať již prostřednictvím kurzů *Ladino Society*, nebo individuálním studiem.

Z výsledků průzkumu rovněž vyplývá, že znalost judeošpanělštiny na libovolné úrovni obvykle umožňuje alespoň částečnému pasivnímu porozumění jinému z románských jazyků, které byly v první sekci dotazníku k dispozici.

2.5. Závěry

Z výsledků dotazníkového průzkumu provedeného při studijních pobytech v Soluni lze vyvodit následující závěry:

Skupinou respondentů, která je nejkompetentnější v judeošpanělském jazyce, je podle očekávání první, tj. předválečná generace. Druhá generace, tj. první poválečná, vykazuje v případě oslovených respondentů dobrou znalost judeošpanělštiny, avšak tento vzorek představuje v kontextu celkové židovské populace Soluně (cca. 1 200 osob) menšinu. Ve většině případů, jak uvádí odborná literatura i svědectví členů židovské obce, nepředala předválečná generace svým potomkům svůj etnický jazyk.

Úroveň znalosti judeošpanělštiny u mladších generací postupně klesá, nejmladší dotazovaná skupina (méně než 16 let) uvádí znalost pouze nízkou pasivní.

Zajímavým detailem, který vyplynul z vyhodnocení dotazníkového průzkumu je otázka identity respondentů. Veškeré odpovědi uvedené v průzkumu jsou přirozeně zcela anonymní, jednotlivé dotazníky nebudou zveřejněny a stanou se součástí mého osobního archivu. Přesto byla respondentům nabídnuta možnost zanechat své kontaktní údaje v případě, že si budou přát být informováni o dalších osudech dotazníků, které vyplnili a o výsledcích mé práce. Zajímavým zjištěním bylo, že mluvčí kteří uvedli vysokou znalost judeošpanělštiny, případně se aktivně podíleli na jejím zdokonalení, až na dvě výjimky z řad první generace uvedli své jméno a kontaktní adresu (poštovní nebo emailovou). Ostatní respondenti si zpravidla přáli setrvat v anonymitě. Aktivní mluvčí judeošpanělštiny si svých lingvistických znalostí zpravidla cení, v čemž spatřuji úspěch revitalizačních aktivit na poli judeošpanělštiny v globálním kontextu. Judeošpanělština již není jazykem stigmatizovaným, jako tomu bylo do první třetiny 20. století, avšak začala být vnímána jako důležitá součást kulturní a etnické identity Sefarditů.

Ačkoliv je jedním z důvodů preference anonymity ze strany mladších respondentů nepochybně fakt, že jsou zvyklí na anonymitu v různých situacích, jakými je např. vyplňování akademických testů či různých komerčních dotazníků, přesto se domnívám, v jejich rozhodnutí může hrát roli i neochota veřejně deklarovat neznalost jazyka, který je pro jejich komunitu nejen z pohledu jejich rodičů a prarodičů, ale i odborné veřejnosti, významný.

Přestože vinou kvantitativní omezenosti obdržených vzorků nejsou informace obdržené na základě dotazníkového průzkumu zcela reprezentativní, shodují se jak s poznatky uváděné v odborných studiích, tak i s výpověďmi členů židovské obce, se kterými jsem měla příležitost na toto téma hovořit.

Ze získaných informací rovněž vyplývá, že členy židovské obce charakterizuje znalost poměrně široké škály cizích jazyků, mezi kterými jednoznačně převládá angličtina, následována francouzštinou a španělštinou.

Mezi respondenty se rovněž nachází významné procento absolventů středních, případně vysokých škol, kde je jazyk výuky jiný, než řečtina. Tento jev vyplývá jak z tradičních preferencí Sefarditů v otázce vzdělání, tak i ze situace ve které se v současnosti nachází řecké školství. Nedostatečné kapacity na řeckých univerzitách a zároveň neexistence soukromého vysokého školství způsobuje, že řada zájemců volí buď studium na pobočkách soukromých zahraničních univerzit (např. University of New York), nebo absolvuje vysokoškolská studia v zahraničí. Domnívám se, že lingvistická kompetence členů soluňské židovské obce zpravidla zahrnuje širší škálu jazykových kódů, než je tomu u majoritní společnosti. Tuto hypotézu podkládám zkušenostmi ze studijních pobytů v dané lokalitě.

Dá se předpokládat, že multilingvismus, který tradičně charakterizoval soluňské Sefardity (do poslední třetiny 19. stol. především mužskou část populace), nachází svoji korespondenci v repertoáru cizích jazyků ovládaných Sefardity dnes. Kromě řečtiny velká část židovské populace ovládá minimálně jeden cizí jazyk (ve většině případů angličtinu). Důraz na západoevropské vzdělání, charakteristický pro členy židovské obce od konce 19. století do doby předválečné, má rovněž svoji kontinuitu v preferenci cizojazyčného vzdělání u současných členů soluňské židovské obce.

Získaná data týkající se znalostí hebrejštiny až na individuální případy vypovídají o poměrně nízké úrovni lingvistické kompetence u respondentů všech skupin vyjma skupiny č. 1. (do 16 let). Tyto údaje mohou odrážet jak přítomnost hebrejštiny v osnovách základní židovské školy, tak i význam, který mladí členové židovské obce přikládají hebrejštině jakožto jazyku, který reprezentuje jejich židovskou identitu.

3. Problematika vitality soluňské judeošpanělštiny

3.1. Posouzení vitality jazykové varianty

V této kapitole se pokusím stručně definovat aktuální stupeň vitality judeošpanělštiny, tak jak se jeví ve světle současného pojetí lingvistického ohrožení a vitality, a rovněž charakterizovat povahu jazykové politiky, kterou uskutečňuje vedení soluňské židovské obce.

Základním pramenem, ze kterého vycházím, je dokument vydaný organizací UNESCO v roce 2003 (viz bibliografie) a nazvaný *Language Vitality and Endangerment* (Jazyková vitalita a ohrožení). V tomto dokumentu jsou definována rámcová kritéria pro určení stupně vitality jazyků a základní pokyny pro rozdílné stabilizační a revitalizační strategie.

Kritéria pro určení stupně vitality jazyka jsou, podle stupně důležitosti⁸:

1. Mezigenerační přenos jazyka
2. Absolutní počet mluvčích
3. Procento mluvčích ve vztahu k majoritní populaci
4. Změny v komunikačních doménách
5. Adaptace na nové lingvistické domény a komunikační média
6. Existence materiálů pro jazykovou výuku a stupeň gramotnosti

Ad 1. Základním předpokladem vitality jazyka je jeho mezigenerační předávání. To platí tím spíše, pokud se jedná o jazyk, jehož předávání je založeno na ústní tradici a který není zastoupen ve školních osnovách, jako tomu je v případě judeošpanělštiny. Jakmile jedna generace mluvčích přeruší tuto mezigenerační „štafetu“ (Šatava, 2005, s. 10), dostává se jazyk do stavu vážného ohrožení⁹.

Pokud bychom ohodnotili situaci judeošpanělštiny podle stupnice od 5 do 0, jejíž 5. stupeň představuje stav, kdy je jazyk používán všemi generacemi, a stupeň 0 odpovídá mrtvému jazyku, u nějž již neexistují živí mluvčí (UNESCO, 2003, s. 8), mohli bychom soluňskou judeošpanělštinu zařadit na pomezí stupně 3 (reálné ohrožení) a 2 (vážné ohrožení). Jak jsem již zmínila (část I., 4.6.), judeošpanělština přestala být v Soluni mezigeneračně předávána bezprostředně po druhé světové válce. Nyní patří její nejmladší mluvčí do střední generace. Řada mluvčích se účastní kurzů judeošpanělštiny právě s cílem předat jazyk alespoň generaci svých vnuků, jak o tom mimo jiné svědčí i poznámky uvedené

⁸ Viz UNESCO (2003, s. 7-12), pro redukovanou verzi viz Grenoble, Whaley, 2005, s. 4).

⁹ James McCloskey (2001, s. 17) k tomuto poznamenává: «In trying to gauge what the chances are that a given language will survive, there is really only one number that ultimately matters – the age of its youngest speaker».

některými respondenty v dotazníkovém průzkumu. Tato situace svědčí o malé vitalitě jazykové varianty a o neodkladnosti cílené jazykové politiky.

Ad 2. Celkový počet mluvčích je vždy důležitým indikátorem vitality jazyka, neboť málo početné komunity jsou vždy více vystaveny externím politickým a ekonomickým tlakům silnějších lingvistických společenství, než komunity početně významné. Menší etnické skupiny se rovněž mohou snadno stát oběťmi válečných konfliktů, přírodních katastrof či epidemií.

Soluňská judeošpanělština zastávala až do 20. let 20. století pozici majoritního jazyka (v Diaspoře se jednalo o naprosto výjimečnou situaci), byť vystaveného tlaku francouzštiny a později řečtiny. Ve 40. letech 20. století však do jejího přirozeného vývoje zasáhly faktory politické – během velmi krátkého časového období komunita, čítající bezmála 45 000 mluvčích, padla za oběť válečnému konfliktu a soluňská judeošpanělština se z jazyka poměrně stabilního stala jazykem kriticky ohroženým¹⁰.

Současný počet judeošpanělských mluvčích je obtížně zjistitelný. Mluvčí žijí nejen v Soluňském areálu, ale vlivem emigrace rovněž ve Francii, ve Spojených státech a v Izraeli. Počet aktivních mluvčích judeošpanělštiny v Soluni čítá cca. 100 osob¹¹. Nejedná se bohužel o číslo vysoké, což v kombinaci s nepříznivou prognózou u bodu 1 (viz výše) staví jazykovou variantu do kritické situace.

Ad 3. Dalším indikátorem vitality jazyka je poměr mluvčích daného jazyka/jazykové varianty vzhledem k celkovému počtu členů etnicko-jazykové komunity. Opět zde zhodnotím soluňskou situaci podle stupnice uvedené v dokumentu UNESCO, kde stupeň 5 je ideálním stavem (všichni členové dané komunity jsou aktivními mluvčími jazyka), zatímco nejnižším stupněm vitality je opět č. 0. Podle mého soudu, a v souladu se získanými informacemi, se soluňská judeošpanělština nachází mezi stupněm 2 (vážné ohrožení – jazyk je používán pouze minoritní skupinou v rámci komunity) a 1 (kritické ohrožení – počet mluvčích je velmi malý)¹².

¹⁰ Pro analogické případy viz např. Jones, Singh, 2005, s. 80)

¹¹ Údaj zjištěný během již citovaného rozhovoru se zástupcem předsedy židovské obce panem Jaky Benmayorem. Uvedený počet zahrnuje aktivní mluvčí všech generací, přičemž jejich lingvistická kompetence je variabilní, jak o tom svědčí výsledky dotazníkového výzkumu.

¹² Počet cca. 100 aktivních mluvčích z celkových 1 000 členů komunity považuji za velmi omezenou menšinu.

Ad 4. Rovněž důležitý je počet a povaha komunikačních domén, ve kterých je jazyk aktivně používán. Zde opět přistoupím k hodnocení podle stupnice, která sahá od nejvyššího stupně 5, rovnajícího se lingvistické stabilitě (jazyk je používán ve všech doménách), přes stupeň 4, který označuje stav diglosie, a dále až po stupeň 0 (jazyk není používán v žádné doméně). Judeošpanělština zde zaujímá opět pozici mezi stupni 3 (ubývající domény) a 2 (limitované či formální domény). Charakteristikou stupně 3 je postupný ústup jazyka z domén, které jsou sociálně či ekonomicky prestižní a jeho udržování ve sférách komunikace neformální či rodinné. Typický je výskyt bilingvních, případně percepčně bilingvních potomků aktivních mluvčích. Tento stupeň je aplikovatelný na střední soluňskou generaci.

Druhý stupeň definuje stav, kdy je původní etnický jazyk používán ve velmi omezeném počtu domén spíše formálního charakteru, jakými jsou např. sféra náboženství, různé folklórní slavnosti apod.. V takovémto případě nacházíme rodiny, ve kterých prarodiče jsou stále aktivní mluvčí, zatímco jejich potomci již ovládají etnický jazyk pouze pasivně. Tato situace je charakteristická pro druhou poválečnou sefardskou generaci.

Ad 5. Užívání jazyka v komunikačních doménách souvisejících s novými technologiemi je rovněž jedním z faktorů, které napovídají o jeho vitalitě. V případě judeošpanělštiny shledáváme paradoxní situaci. Ačkoliv lze podle dosavadního hodnocení judeošpanělštinu zařadit mezi vážně až kriticky ohrožené jazyky, na poli nových domén prokazuje překvapující vitalitu, což je bezpochyby pozitivní signál vzhledem k perspektivám jejího vývoje. V tabulce hodnocení adaptability novým doménám lze judeošpanělštinu zařadit na stupeň 2, který označuje jazyky, které jsou schopny se přizpůsobit požadavkům vývoje komunikačních technologií. Příčinou tohoto stavu je především aktivita některých jejích mluvčích na poli elektronických médií. Příkladem je populární internetové fórum *Ladinokomunita*, dále rovněž využití internetu při jazykové výuce¹³, či např. judeošpanělská verze populární internetové encyklopedie *Wikipedia* (<http://lad.wikipedia.org/wiki/Kacha>).

Stupeň hodnocení vitality však klesá pokud přihlédneme k rozsahu výuky judeošpanělštiny na školách navštěvovaných nejmladší generací. Jak bude ještě zmíněno dále, v současné době není judeošpanělština zařazena do osnov základní židovské školy v Soluni a ani v Izraeli, kde se nachází největší počet institucí zaměřených na judeošpanělská studia, není situace výrazně příznivější: judeošpanělštinu lze studovat pouze na jedné střední škole v Jeruzalémě (viz 4.1.).

Ad 6. Konečně se dostáváme k poslednímu indikátoru vitality jazyka, a tím je existence či dostupnost materiálů potřebných pro výuku jazyka, případně index gramotnosti mluvčích.

---

¹³ Průkopníkem v této sféře je především Moshe Shaul (viz bibliografie).

Pro zajištění stabilní jazykové vitality je nezbytné, aby větší část školní výuky probíhala v daném jazyce (UNESCO, 2003, s. 12). V případě soluňské judeošpanělštiny bohužel registrujeme velmi nepříznivý stav, kdy je judeošpanělština vyučována pouze v rámci jazykových kurzů pro dospělé, kteří se postupem času eventuálně stanou učiteli další generace. Počet dostupných textových materiálů v judeošpanělštině je velmi omezený¹⁴.

Shrňeme-li údaje vyplývající z dosavadní analýzy, pak konstatujeme, že podle většiny indikátorů vitality se soluňská judeošpanělština (a domnívám se, že totéž platí o většině judeošpanělských diatopických variant) je ve stadiu vážného, případně kritického ohrožení. Pokud by byl jazyk ponechán svému přirozenému vývoji, pak by se nepochybně stal z ohroženého jazyka jazykem mrtvým.

Následující kapitola bude věnována charakterizaci jazykové politiky, kterou se soluňská židovská obec pokouší tento vývoj přinejmenším zastavit, v lepším případě zvrátit.

3.2. Problematika jazykové revitalizace

Na počátku každé revitalizační strategie je nezbytné posoudit, do jaké míry jsou zachování či obnova ohroženého menšinového jazyka podporovány jak oficiálními institucemi a úřady, tak i samotnými mluvčími. Kromě předchozího seznamu šesti indikátorů vitality je tedy nutné zohlednit další dva¹⁵:

7. přístup oficiálních orgánů a institucí k otázce menšinových jazyků
8. přístup členů komunity k jejich vlastnímu jazyku

Ad 7. Velmi důležitým faktorem při posouzení reálných nadějí na úspěch revitalizačního programu je přístup vlády a oficiálních institucí k otázce lingvistické plurality. Po dobu sefardského osídlení v Soluni, a v souladu s historickými proměnami místního sociopolitického zřízení, pozorujeme v tomto aspektu jisté proměny, které bychom mohli, stále v souladu s direktivami UNESCO (op. cit., s. 13), charakterizovat takto:

Doba osmanské vlády se vyznačovala politikou tzv. *pasivní asimilace*, která se vyznačuje tím, že stát projevuje lhostejnost k menšinovým jazykům, jediným úředním jazykem je jazyk dominantní společenské složky, přičemž minoritní jazyky pozbývají společenské prestiže. V tomto ohledu je třeba poznamenat, že Soluň se opět poněkud vymyká z normy: vlivem

¹⁴ Pro bližší charakteristiku jednotlivých metod pro výuku judeošpanělštiny viz 4.1.

¹⁵ Viz UNESCO (2003, s. 14-15).

ekonomického významu soluňské sefardské obce byla judeošpanělština rozšířeným jazykem obchodu, jehož prestiž byla, alespoň do poloviny 17. století, značná.

Poté, co se Soluň stala součástí řeckého království (1912), nastává období nucené helenizace židovského a tureckého obyvatelstva, tj. je uplatňována politika *nucené asimilace*.

V současné době řecká vláda zaujímá stanovisko, které lze charakterizovat jako kombinaci *pasivní* a *aktivní asimilace* (stát, reprezentující dominantní jazyk, nepodporuje výuku minoritních jazyků ani jim neuděluje úřední či jiný status).

Ad 8. Konečně posledním (avšak ne nejméně významným) kritériem je přístup samotných mluvčích k revitalizaci vlastního jazyka. Na množství energie, času i financí, které je jazyková komunita ochotna či reálně schopna revitalizačnímu programu věnovat, závisí jeho úspěšnost. Hodnota, kterou mluvčí svému etnickému jazyku přisuzují, závisí především na jejich motivovanosti zachovat pro budoucí generace tuto jedinečnou součást svého kulturního dědictví a národní identity. Menšinové komunity si zpravidla uvědomují nevyčíslitelnou kulturní a duchovní hodnotu svého jazyka, na druhé straně však ve většině případů musí čelit ekonomickému a politickému tlaku jazyka dominantního. Míra podpory jazykové revitalizace pak často závisí na externích faktorech, které se v některých případech ukazují jako nepřekonatelné.

Míru podpory revitalizačního programu ze stran členů komunity lze podle zmiňovaných směrnic UNESCO (op. cit. s. 14-15) klasifikovat do několika stupňů, od nejvyššího 5. stupně, který označuje situaci, kdy všichni členové komunity program podporují a podílí se na něm, po nejnižší stupeň 0, kdy o revitalizaci jazyka neprojevuje zájem nikdo a mluvčí raději volí přechod na jazyk koteritoriální, dominantní. Příklad soluňské judeošpanělštiny odpovídá přechodné fázi mezi stupni 2 a 1, tj. situaci, kdy někteří členové (spíše jejich menší procento vzhledem k celkovému počtu mluvčích) jsou zapojeni do revitalizačního programu, zatímco část členů komunity je vůči němu lhostejná a zbytek volí posun k jazyku dominantnímu.

Z výše uvedených argumentů vyplývá, že každý konkrétní revitalizační program musí být koncipován s ohledem na reálný počet mluvčích vzhledem k celkovému počtu členů komunity a jejich generační zařazení, dále pak na existenci či absenci mezigeneračního přenosu jazyka, a konečně s ohledem na stupeň podpory jeho revitalizace ze strany vládnoucí moci a vlastní etnické komunity.

Po zhodnocení těchto faktorů a po zvážení funkčních cílů, kterých si daná komunita v lingvistické oblasti vytyčí, je možné se přiklonit k těmto třem základním modelům revitalizačního programu:

- **Obnova jazyka** (*language revival*): v tomto případě se komunita mluvčích rozhodne obnovit užívání jazyka, který je buď mrtvý, nebo již není používán při každodenní komunikaci. Za dosud jediný příklad úspěšné jazykové obnovy je považována obnova hebrejštiny jako úředního jazyka státu Izrael¹⁶
- **Posílení jazyka** (*language fortification*): v tomto případě se minoritní komunita snaží prosadit větší vliv etnického jazyka, který sdílí komunikační domény s jazykem dominantním. Takový cíl sledují například iniciativy na posílení vlivu velštiny či irštiny (Crystal, 2001, s. 147)
- **Udržení jazyka** (*language maintenance*): konečně udržení jazyka v jeho dosavadních komunikačních doménách vedle jazyka dominantního je třetím možným cílem při koncipování projektu lingvistické revitalizace¹⁷.

S přihlédnutím k výše uvedeným poznatkům a vzhledem k omezenému počtu aktivních mluvčích soluňské judeošpanělštiny a k jejich příslušnosti do střední generace se domnívám, že udržení jazyka v jeho dosavadním rozsahu užívání je jediným reálným cílem, na který může program na revitalizaci soluňské judeošpanělštiny v současnosti aspirovat.

3.2.1. Charakterizace soluňského revitalizačního programu

Následující kapitola je věnována charakterizaci lingvistické politiky soluňské židovské obce. Zde předložená charakteristika vychází z informací získaných v Soluni a z analýzy dat, obdržných po vyhodnocení dotazníkového průzkumu.

V současné době je známa řada revitalizačních programů, jež byly s větší či menší mírou úspěšnosti aplikovány na rozličné etnické jazyky v různých světových lokalitách. Podle zvolené míry integrace etnického jazyka do života komunity rozlišujeme revitalizační modely, které sahají od úplné inmerze členů komunity (především jejich nejmladší generace) do minoritního jazyka prostřednictvím monolingvní výuky v komunitních školách, či vytvoření prostředí pro výlučné použití etnického jazyka, jako tomu je např. od 70. let v maorských *kohanga reo* (jazykových hnízdech)¹⁸, až po model, jehož výsledkem je uchování povědomí o původním etnickém jazyce např. v podobě používání izolovaných výrazů, přijímání etnických osobních jmen či zachování původních místních názvů. Takovým příkladem byla např.

¹⁶ Viz Grenoble, Whaley (2006, s. 63-64), rovněž Jones, Singh (2005, s. 134).

¹⁷ Viz UNESCO (2003, s.15); Grenoble, Whaley (2006, s. 54).

¹⁸ Viz Grenoble, Whaley (2006, s. 50); Crystal (2001, s. 145)

situace australského jazyka Kaurna, u něhož však tento stav byl prvním stupněm k dalším fázím revitalizace (Grenoble, Whaley, 2006, s. 64).

Vzhledem k reálnému stavu judeošpanělštiny a vzhledem k omezeným možnostem soluňské židovské obce byla zvolena lingvistická politika, kterou lze charakterizovat jako udržení minoritního jazyka v pozici jazyka druhého, „cizího“ (Grenoble, Whaley, 2006, s. 56; Crystal, 2001, s. 156).

Program revitalizace soluňské judeošpanělštiny byl zahájen v roce 1999 založením asociace *Ladino Society* členy Kulturního výboru soluňské židovské obce. Cílem této asociace je přispívat k výzkumu na poli judeošpanělských studií a podporovat zájem o judeošpanělský jazyk především u členů mladších generací, s cílem zachování judeošpanělštiny jakožto důležité součásti sefardské kulturní identity¹⁹.

Představenstvo i členská základna *Ladino Society* jsou tvořeny především představiteli střední generace soluňských Sefarditů. Toto generační složení není překvapující: často se stává, že generace, která etnický jazyk nepředá svým dětem, tak učiní z důvodu snahy o integraci do majoritní společnosti, přičemž minoritní jazyk je pro ni symbolem tíživé sociální a ekonomické situace. Druhá, případně třetí generace, která je již plně integrována a tudíž se nemusí potýkat s každodenním bojem o zlepšení svého společenského statusu, se zpravidla rozhodne napravit to, co považuje za chybu ze strany svých rodičů a prarodičů (Crystal, 2001, s. 123; Dorian, 1999, s. 39), a rozhodne se pro revitalizaci jazyka, který je ztraceným symbolem její etnické a kulturní identity.

Kromě jazykových kurzů, určených především pro dospělé členy komunity a zamýšlených především jako nástroj pro vzdělání budoucích pedagogů, organizuje *Ladino Society* také judeošpanělské dílny za asistence externích odborníků, nazývané *Kafeziko i muhabet* (Kávička a kus řeči). Dále každé tři roky organizuje mezinárodní konferenci judeošpanělských studií.

Postup asociace *Ladino Society* na poli revitalizace judeošpanělštiny lze shrnout do třech základních bodů:

1. **Včasně zajištění výuky judeošpanělštiny pro členy střední generace kompetentními mluvčími:** cílem kurzů judeošpanělštiny je dosáhnout toho, aby se budoucí uživatelé jazyka (kteří, jak vyplývá z výsledků dotazníkového průzkumu, často jazyk ovládají pouze percepčně) stali natolik kompetentními, že budou schopni zajistit výuku jazyka v rodinách a dalších vzdělávacích kurzech. Takovýto postup není sice tak radikální, jako např. plán úplné lingvistické immerze, avšak má tu výhodu, že

---

¹⁹ Viz stanovky *Ladino Society*, dostupné z <http://www.sephardicstudies.org/thes3.html>.

zabraňuje existenci „ztracené“ střední generace, která, narozdíl od generace nejstarší a nejmladší, etnický jazyk neovládá.

2. **Organizace doprovodných kulturních akcí**, jejichž cílem je zvýšit prestiž judeošpanělštiny v povědomí veřejnosti a zdůraznit její úlohu nedílné součástí sefardské kulturní identity: kromě zmíněných lingvistických dílen *Kafeziko i muhabet* a mezinárodních konferencí jsou to například veřejná představení pěveckého sboru židovské obce, v jehož repertoáru figurují především písně judeošpanělské, výstavy v židovském muzeu apod. Cílem těchto kulturních událostí je rovněž zvýšit povědomí majoritní společnosti o existenci svébytné židovské kultury v Soluni.

3. **Zajištění co možná nejvyšší exponovanosti nejmladší generace** jazyku a projevům národní kultury, které jsou s ním spojeny: v tomto ohledu se revitalizační program nachází v samých počátcích, neboť, jak již bylo zmíněno, judeošpanělština není součástí osnov základní židovské školy. Příčinou této situace je jak nedostatek kvalifikovaných pedagogů, kteří by byli schopni výuku judeošpanělštiny zajistit, tak i malá flexibilita řeckého národního vzdělávacího kurikula, které poměrně striktně vymezuje prostor který školy mohou věnovat cizojazyčné výuce. Představenstvo židovské obce se z praktických důvodů rozhodlo věnovat dostupný prostor francouzštině a angličtině a dále pak židovskému sakrálnímu jazyku, hebrejštině. Žáci základní školy se tak setkávají s judeošpanělštinou v podobě jednotlivých projevů sefardské kultury, např. písniček či judeošpanělských divadelních her.

3.3. Současný význam judeošpanělštiny jakožto symbolu národní identity

Ve světle zmíněných skutečností se v tuto chvíli naskýtá otázka, jakou úlohu zastává soluňská judeošpanělština v národním sebeurčení dnešních soluňských Sefarditů a jaké perspektivy se jí naskýtají do budoucnosti. V průběhu této práce jsme viděli že Judeošpanělština od počátku svého vývoje mimo rámec španělské normy nejenže představovala jeden z pilířů sefardské kulturní identity, ale byla tak vnímána i majoritní společností. Vzhledem k velmi omezené současné vitalitě a perspektiv do budoucnosti se však zdá, že její role jakožto indikátoru etnicity ztrácí na významu.

Ačkoliv je jazyk zásadním symbolem národní identity minoritních skupin a jeho podpora a propagace jsou logickou reakcí na postupující ekonomickou a kulturní globalizaci, není symbolem nepostradatelným (Safran, 1999, s. 80). V situacích, kdy část členů komunity

(především klíčová mladší generace) není donucena ovládat etnický jazyk a jeho znalost není podmínkou pro členství v dané komunitě, bývá tento zpravidla nahrazen jinými projevy kulturní svébytnosti. Tyto projevy sice nejsou svým obsahem jazyku rovnocenné, neboť ten představuje nenahraditelný souhrn kulturního a duchovního bohatství národa, avšak mohou plnit funkci faktorů zástupných (Dorian, 1999, s. 33).

Židovský jazyk je, kromě náboženství a jiných kulturních manifestací, významným unifikačním prvkem židovského národa²⁰. Ale stejně jako pojem národní identity prochází neustálými proměnami v čase, mění se i funkce jazyka, zejména v době kulturní globalizace, kdy minoritní jazyky podléhají tlaku jazykům dominantním. Takový je případ soluňské judeošpanělštiny, která sice v současnosti slouží jako prostředek každodenní komunikace minimálního počtu soluňských Sefarditů, přesto však zůstává v kulturním povědomí většiny členů obce přítomna v podobě písní a izolovaných výrazů a rčení. Její funkce jakožto symbolu sefardské identity bude tedy v budoucnosti muset být zastoupena jinými manifestacemi sefardské duchovní i materiální kultury²¹.

Zajímavé je, že jako symbol sefardské kultury je judeošpanělština vnímána rovněž některými členy majoritní společnosti, kteří navštěvují kurzy Ladino Society, aby si osvojili jazyk, který tvoří nedílnou součást historie města. Jedná se však o jev spíše výjimečný, neboť všeobecná informovanost majoritní společnosti o židovské historii Soluně je spíše nedostatečná. Příčinu je třeba hledat v poválečné řecké státní politice, která kladla velký důraz na kulturní homogeneitu helénského státu, a rovněž v proměnách, které v průběhu 20. století pozměnily tvář a demografii Soluně natolik, že dnes již prakticky nevypovídají o její turecké a židovské minulosti.

3.3.1. Orientace na izraelský kulturní okruh

Když blíže zhodnotíme volbu jazyků, které jsou vyučovány na židovské základní škole i lingvistické kompetence respondentů dotazníkového průzkumu, pozorujeme zřetelnou preferenci hebrejštiny jakožto židovského jazyka a rovněž jakožto symbolu moderní židovské identity (Harris, 2006c). Tato preference se zdá být zřetelná zejména od konce druhé světové války, kdy se těžiště moderní židovské kultury přeneslo z Diaspory na území do Státu Izrael. Společným židovským jazykem se stává moderní hebrejštiny, která navazuje na dva tisíce let hebrejské lingvistické tradice v Diaspoře.

²⁰ Joshua Fishman (1972, s. 44) v této souvislosti hovoří o tzv. *svaté trojici* -svatá země, svatý lid, svatý jazyk. Viz též Whitfield (2002, s. 163).

²¹ Viz Naar (2006, s. 6). Příkladem takového symbolu etnicity mohou být například sefardské národní písně. Judeošpanělské písně, z nichž mnohé jsou variantami dosud živých písní španělských, tvoří zásadní součást kulturní svébytnosti Sefarditů, což vyplývá jak z dotazníkového průzkumu, kde užívání judeošpanělštiny v písních uvedli i členové obce kteří jinak ohodnotili své jazykové znalosti jako pasivní, tak i z vlastního pozorování v Soluni.

Mnoho Sefarditů počínaje tímto obdobím opouští judeošpanělštinu a osvojuje si moderní hebrejštinu, která je plně funkčním živým jazykem, symbolizujícím moderní židovský stát.

Směřování k izraelskému kulturnímu okruhu je zřetelné i v lingvistické orientaci na izraelskou judeošpanělskou normu, která je určována organizací Autoridad Nacionala del Ladino. Izrael je v současné době zemí, kde se nachází nejvíce judeošpanělských mluvčích, kromě toho je světovým těžištěm židovské kultury. Tato volba se odráží nejen ve volbě ortografické normy (viz část II., 2122), ale i ve volbě didaktických materiálů. V kurzech Ladino Society je používána izraelská metoda Matildy Koén-Sarano (1999, 2002), původně koncipována pro výuku turecké varianty judeošpanělštiny, avšak přizpůsobena variantě soluňské.

3.3.2. Úloha genderlektu v jazykové revitalizaci

Na závěr zmíním ještě jeden zajímavý rys současné soluňské judeošpanělštiny. Jak již bylo uvedeno v pododdíle 3.1.5. části II. této práce, jednou z charakteristik soluňské judeošpanělštiny je zachování počátečního *F-* v pozicích, kde v moderní španělštině nacházíme *H-* [Ø]. Rovněž bylo zmíněno, že tento jev byl charakteristický především pro jazykový kód používaný ženami, zatímco muži používali převážně tvary spíše odpovídající současné španělské normě. Vzhledem k tomu, že v současné době je realizace počátečního *F-* jedním z nejvýraznějších rysů soluňské judeošpanělštiny, domnívám se, že lze uvažovat o jejím přizpůsobení lingvistické variantě původně používané ženami, tj. ženskému *genderlektu*.

Je známo, že mluva žen se zpravidla vyznačuje vyšší mírou lingvistického konservativismu (Milroy, 1967, s. 96) a vyšší mírou adheze k jazykovému standardu či k prestižním variantám. U některých jazyků je ženský *genderlekt* rovněž charakterizován užíváním vyššího počtu archaizujících lingvistických tvarů (Haas, 1964, s. 229). Nejinak tomu bylo v případě jazyka sefardských žen, které trávily svůj život převážně za zdmi svých *kortijos* a do příchodu škol AIU měly velmi omezený přístup ke vzdělání, zatímco muži trávili svůj čas prací mimo domov, kde se dostávali do kontaktu s příslušníky jiných etnik. Ženy byly proto nositelkami lingvistické tradice, zatímco muži byli jejími inovátory.

Z těchto důvodů se zdá být volba ženského *genderlektu* jakožto jazykového standardu pro účely revitalizace logická a současně je tak zdůvodněn výskyt archaizujících forem (například realizace počátečního *F-*) v současném projevu žen i mužů.

Kromě zmíněných skutečností hraje ve feminizaci jazykové varianty významnou roli fakt, že judeošpanělština byla současné střední generaci mluvčích předána především ženskou částí sefardské populace (jako ostatně každý mateřský jazyk), jak o tom svědčí výsledky dotazníkového průzkumu i rozhovory s členy sefardské obce. Jazyk již však nebyl dostatečně

vitální na to aby se v něm mohl rozvinout i specifický genderlekt mužský, a tak se staly lingvistické rysy původně specifické pro ženskou mluvu standardními charakteristikami současné soluňské judeošpanělštiny.

3.5. Závěry a perspektivy do budoucnosti

Jak vyplývá z evaluace vitality judeošpanělštiny podle kritérií definovaných organizací UNESCO (2003), je judeošpanělština jazykem, který není dostatečně vitální na to, aby komunita mohla uvažovat o revitalizačním modelu úplné inmerze. Namísto toho soluňská židovská obec zvolila model výuky etnického jazyka jakožto jazyka cizího, který předpokládá stabilizaci současného stavu. Kromě toho judeošpanělština sdílí svoji funkci nosného prvku sefardské identity s jinými manifestacemi sefardské kultury.

Roli judeošpanělštiny jakožto jazyka identifikovaného v Soluňském areálu s židovskou identitou, přebírá v lingvistické sféře částečně moderní hebrejštiny (ivrit), jazyk Státu Izrael. Kromě toho zde pozorujeme další lingvistický prvek, který se zdá být pro soluňské Sefardity charakteristický, a tím je multilingvismus jakožto kulturní charakteristika která členy komunity (nebo alespoň jejich podstatnou část) odlišuje od majoritní společnosti.

Perspektivy budoucího vývoje soluňské judeošpanělštiny tedy v tuto chvíli spatřuji v její stabilizaci a její budoucí existenci ve fragmentární formě jakožto součásti kulturního dědictví soluňských Sefarditů, v koexistenci s ostatními národně-identifikačními prvky.

4. Sefardská studia ve světě

Následující kapitola obsahuje přehled hlavních institucí, které se v současné době v jednotlivých zemích věnují studiu, výuce a propagaci sefardských a judeošpanělských studií.

4.1. Výuka judeošpanělštiny²³

Judeošpanělský jazyk je v současné době vyučován na řadě institucí, z nichž větší část se nachází v Izraeli a ve Spojených státech, kde rovněž žijí nejpočetnější židovské komunity.

V Izraeli se jedná především o kurzy na Hebrejské univerzitě v Jeruzalémě, na Univerzitě v Tel-Avivu, na Univerzitě Bar Ilan v Ramat Gan a na Univerzitě Ben Gurion v Beer Ševě.

Jedinou střední školou, kde mohou studenti navštěvovat kurzy judeošpanělštiny je škola *Midrashat Amalia* v Jeruzalémě.

Ve Spojených státech jsou jazykové kurzy organizovány synagogou *Shearith Israel* v New Yorku. V Miami existuje kroužek judeošpanělské konverzace *Eshar Lashon*.

Ve Francii lze navštěvovat kurzy judeošpanělštiny na *Institut National des Langues et Civilisations Orientales* (INALCO).

V současné době je k dispozici velmi málo didaktického materiálu pro praktickou výuku judeošpanělštiny. Nejpoužívanější učebnicí je *Kurso de Djudeo-Espanyol (Ladino)* od Matildy Kohen-Sarano (1999i, 1999ii, nové vyd. 2002i, 2002ii), vydaná Univerzitou Bar-Ilan v latině, stejně tak jako učebnice *Ladino (Spanyolit) pro začátečníky* [v hebrejštině], (Institut Maale Adumim, 1999) jejímž autorem je Moshe Shaul. Kromě těchto dvou publikací v latině existují ještě dvě metody v písmu raši: Estrella Gattegno, Shemuel Refael, *Primeros Pasos en Judeo-español* (Tel-Aviv: The Institute for the Study of Salonika Jewry, 1995) a druhý díl *Kurso Avansado i Superior en Judeo-Español* (id., 1998); dále pak David M. Bunis, *Judezmo: Úvod do jazyka osmanských Sefarditů* [v hebrejštině], vyd. 1999 v Jeruzalémě.

Existence dvou paralelních metod pro výuku judeošpanělštiny v Izraeli napovídá o dvou rozdílných koncepcích funkce judeošpanělského jazyka. První směr, propagující judeošpanělštinu transkribovanou v latině, je orientován především na studenty, kteří neovládají písmo *raši*, dále pak na početnou sefardskou diasporu. Podle této koncepce je nutné potencionálním mluvčím maximálně usnadnit osvojování jazyka (Shaul, 1999, s. 34). Druhý metodologický směr, propagující výuku judeošpanělštiny v písmu *raši*, nahlíží jazyk jako nástroj k četbě a studiu obsáhlého korpusu judeošpanělské literatury, která byla, jak již

---

²³ Viz Shaul (1999).

bylo mnohokrát zdůrazněno, až do 20. let 20. století tištěna v písmu *raší* (Schwarzwald, 2002, s. 593).

4.2. Vědecké instituce

4.2.1. Izrael

V Izraeli existuje řada center sefardských studií, z nichž nejvýznamnější jsou *Institut Ben-Zvi*, *Amutat Sefarad* (Asociace Sefarad), *Misgav Yerushalayim* (Centrum pro výzkum sefardské a východní židovské kultury) při Hebrejské Univerzitě v Jeruzalémě a *Naime & Yehoshua Salti Center for Ladino Studies* při Univerzitě Bar-Ilan v Ramat Gan.

V roce 1994 byla založena *Union Mundial del Djudeo-Espanyol* a v roce 1997 pak *Autoridad Nacionala del Ladino* (<http://www.aki-yerushalayim.co.il/anl/index.htm>), dbající o záchranu a rozšíření judeošpanělského jazyka.

Další izraelské instituce, věnující se podpoře sefardské kultury jsou: *The Council of Sephardi and Oriental Communities of Jerusalem*, *Centre de Recherches sur le Judaïsme de Salonique*, *Sephardi Educational Center*, *Center for Spanish-Jewish Studies* a *Levinsky Institute of Education* v Tel-Avivu.

Jediným izraelským judeošpanělským periodikem je *Aki Yerushalayim* (viz 4.3.). Izraelská rozhlasová stanice *Kol Israel* rovněž vysílá denně relaci v judeošpaněštině.

4.2.2. Spojené státy

Spojené státy, jakožto země, která je domovem nejpočetnější židovské komunity v Diaspoře, je rovněž sídlem velkého množství institucí zabývajících se judeošpanělskými a sefardskými studii.

Nejvíce organizací nalezneme v New Yorku: *American Society of Sephardic Studies*, *Sephardic House*, *The Jacob E. Safra Institute of Sephardic Studies* při Yeshiva University, *Institute of Sephardic Studies of City University of New York* (CUNY), zmíněná *Foundation for the Advancement of Sephardic Studies and Culture*, *American Association of Jewish Friends of Turkey* (AAJFT) a *Congregation Sheartith Israel*.

Dále nalezneme rovněž *The Maurice Amado Chair in Sephardic Studies* na University of California v Los Angeles.

Kromě toho zde v r. 2000 vzniklo virtuální fórum *Ladinokomunita*, které sdružuje judeošpanělské mluvčí na internetu (viz 4.3.).

4.2.3. Francie

Nejvýznamnějším akademickým pracovištěm, věnujícím se studiu sefardské kultury a jazyka, je pařížský *Institut National des Langues et Civilisations Orientales* (INALCO), který je dědicem původní sorbonnské katedry judeošpanělštiny, založené H. V. Sefihou (viz bibliografie). V současné době zde na poli judeošpanělského jazyka působí především M.-C. Varol (viz bibliografie).

Ve Francii existuje rovněž řada institucí, které se podílejí na podpoře a zachování sefardské a judeošpanělské kultury, mezi nimi především *Assotiation Vidas Largas* (<http://vidaslargas.blogg.org>).

4.2.4. Španělsko

Hlavním španělským centrem hebrejských a sefardských studií je madridský *Instituto de Filología* (bývalý *Instituto Arias Montano*) při CSIC (www.filol.csic.es), který vydává časopis *Sefarad*. Dále pak nalezneme katedry hebrejských studií na univerzitách v Granadě, Madridu, Barceloně a Vitorii. Zahraniční vysílání španělského státního rozhlasu (*Radio Exterior de España*) pravidelně vysílá pořad „Sefarad“, určený jak sefardským komunitám Blízkého Východu a Středomoří, tak rovněž Sefarditům na americkém kontinentě.

V únoru tohoto roku byl jako výsledek spolupráce španělského Ministerstva zahraničních věcí (Ministerio de Asuntos Exteriores y Cooperación), Vlády madridské autonomní oblasti (Comunidad de Madrid) a Madridského magistrátu (Ayuntamiento de Madrid) založeno kulturní centrum *Casa Sefarad-Israel* (www.casasefarad-israel.es), jehož činnost je zaměřena na propagaci židovské a sefardské kultury a na posílení kulturních vztahů mezi Španělskem a Izraelem.

4.3. Periodika

V následujícím seznamu předkládám přehled nejdůležitějších periodik věnovaných sefardské kultuře a jazyku. U jednotlivých položek jsou uvedeny internetové adresy.

El Avenir

<<http://www.jct.gr/pdf/NEWSLETTER%204.pdf>>

Bulletin soluňské sefardské obce. Vychází dvakrát ročně v angličtině. Vydavatelem je předseda soluňské židovské obce, David Saltiel.

Aki Yerushalayim

<www.aki-yerushalayim.co.il>

Časopis vydávaný dvakrát ročně v Jeruzalémě, pod patronátem organizace *Autoridad Nacionala del Ladino*. *Aki Yerushalayim* je jediným periodikem na světě vycházejícím plně v judeošpanělštině. Jeho šéfredaktorem je Moshe Shaul (viz bibliografie), rovněž dlouholetý redaktor judeošpanělské redakce izraelského rádia *Kol Israel*.

***La Lettre Sépharade*²⁴**

<<http://www.sefarad.org/hosted/francais/lis/index.html>>

Čtvrtletní časopis, který až donedávna vycházel ve Francii. Příspěvky jsou publikovány většinou ve francouzštině. Šéfredaktorem je Jean Carasso.

Los Muestras

<<http://www.sefarad.org/publication/lm/index.html>>

Vychází dvakrát ročně v Belgii, ve spolupráci s asociací *Vidas Largas*. Příspěvky jsou publikovány v angličtině, francouzštině či judeošpanělštině. Šéfredaktorem je Moïse V. Rahmani (viz bibliografie).

Şalom

<<http://www.salom.com.tr/>>

Týdeník vydávaný v Istanbulu, kde se nachází nejpočetnější sefardská komunita v Turecku. Kromě jedné stránky v judeošpanělštině publikuje příspěvky v turečtině. Šéfredaktorem je Yakup Barokas.

***SEFARAD, Revista de estudios Hebraicos, Sefardíes y de Oriente Próximo*²⁵**

<<http://sefarad.filol.csic.es/>>

Vychází dvakrát ročně jako publikace *Instituto de Filología* (býv. *Instituto Arias Montano*) při *Consejo Superior de Investigaciones Científicas v Madridu* (CSIC). Šéfredaktorem je Javier Castaño González.

---

²⁴ Ke konzultaci v knihovně židovského muzea v Praze.

²⁵ Id.

Raíces, Revista judía de cultura

<http://www.revista-raices.com/intro/intro.php>

Čtvrtletník věnovaný židovské a sefardské kultuře. Vydává od r. 1986 Sefarad Editores, Madrid.

4.4. Internetové odkazy

Informace týkající se soluňské židovské obce lze nalézt na stránkách <www.jct.gr>

Množství internetových stránek a odkazů, které se zabývají kulturou a jazykem sefardských Židů, je nepřehledné. Zde uvádím alespoň úzký výběr těch nejzajímavějších:

Ladinokomunita

<<http://www.sephardicstudies.org/ladinokomunita.html>>

Internetové korespondenční fórum, kde podmínkou pro účast je ovládnutí alespoň základů judeošpanělštiny. Pro začátečníky je k dispozici internetový slovník (<http://lingua.cc.sophia.ac.jp/dikcionario-LK>) a několik lekcí judeošpanělštiny (<http://ladinokomunita.tripod.com/muestralingua/id14.html>). Zakladatelkou a moderátorkou fóra je Rachel Amado Bortnick (viz bibliografie).

Foundation for the Advancement of Sephardic Studies and Culture

<http://www.sephardicstudies.org/index.html>

Vědecká a kulturní organizace, založena r. 1967 ve Spojených státech na podporu výzkumu sefardské kultury a jazyka. FASSAC úzce spolupracuje s Yeshiva University v New Yorku.

Jewish Languages Research Website

<<http://www.jewish-languages.org>>

Webová stránka zaměřená na obecné studium židovských jazyků.

LadinoType

<<http://www.solitreo.com/ladinoType/index.php>>

Internetová stránka, obsahující nástroj k převodu libovolného textu z latinky do *solitreo*, písma *raši* a kvadrátního písma *meruba*. Autorem projektu je Brian Berman.

ZÁVĚR

Dílčí a podrobné závěry k jednotlivým lingvistickým aspektům soluňské judeošpanělštiny jsou zahrnuty do jednotlivých kapitol a sekcí textu této práce. Zde předkládám shrnutí hlavních problémů studované jazykové varianty, tak jak se jeví ve světle analýzy dat zde prezentovaných.

Záměrem této práce bylo poskytnout komplexní pohled na současnou realitu soluňské varianty judeošpanělštiny, prostřednictvím jejího zasazení do kontextu židovských jazyků, charakterizace jejího lingvistického systému a popisu její aktuální sociolingvistické situace.

První část práce, věnovaná obecné charakterizaci židovských jazyků, předvedla judeošpanělštinu v kontextu ostatních jazyků Diaspory a dokázala, že je jazykem, který, byť sdílí se španělštinou převážnou část svého systému, po své transpozici do východního Středomoří nastupuje vývoj zcela mimo rámec španělské normy. Prostřednictvím kombinace množství faktorů lingvistických i extralingvistických se judeošpanělština vyvíjí ve svébytný jazykový systém, který tvoří součást španělské dialektologie a současně ji překračuje.

Judeošpanělština sdílí s ostatními židovskými jazyky řadu typologických rysů, především existenci hebrejské a aramejské složky, dále fúzi řady heterogenních lingvistických komponentů, výraznou diatopickou variantnost a existenci religiolektu, tj. funkčního kódu používaného pro účely náboženské a pedagogické.

Současně judeošpanělština vykazuje řadu charakteristik, které ji zařazují do kontextu variant španělštiny, a které (např. *seseo* a *yeísmo*) se u ní objevují i přesto, že se od pozdního středověku vyvíjí zcela odděleně.

První část práce rovněž osvětlila některé aspekty problematiky judeošpanělské ortografie, především naléhavou potřebu unifikované ortografické normy, která by usnadnila jak výuku jazyka, tak i kodifikaci jeho normativního standardu. Analýza aktuálně platných ortografických systémů odhalila značnou variabilitu, která je pro judeošpanělštinu, jakožto jazyk ústní tradice, charakteristická.

Synchronní lingvistická analýza, obsažená v druhé části této práce, prezentuje komplexní lingvistický systém, vyznačující se fúzí velkého množství lingvistických komponentů. Především jeho postavení do role nekodifikované jazykové varianty, používané v omezeném množství domén, ho činí mimořádně náchylným externím vlivům, nekontrolovaně do něj pronikajícím buď prostřednictvím fonetické či morfologické adaptace, nebo častěji

v nemodifikované podobě. Tato skutečnost poukazuje na omezenou vitalitu jazykové varianty, jejíž mluvčí nevyvíjejí dostatek úsilí či nedisponují dostatečnými prostředky k tomu, aby rozšiřovali výrazový repertoár jazyka s využitím jeho interních zdrojů.

Rovněž jsem zaznamenala všeobecné směřování k simplifikaci jazykového systému, což se projevuje zejména v rámci systému judeošpanělských slovesných časů. Stejně tak lze pozorovat zřetelnou tendenci k analogii ve slovtvorných procesech.

Ve srovnání se stavem předválečným, který byl při komparativní analýze stanoven jako referenční, jsem v současné judeošpanělštině zpozorovala zvýšený výskyt řeckých lingvistických vlivů. V případě, že se podaří soluňskou judeošpanělštinu revitalizovat do té míry, že bude jazykem používaným alespoň v omezeném počtu domén, dá se předpokládat, že její helenizace bude intenzivnější, což je však podle mého názoru u jazyka výrazně menšinového proces přirozený a nevyhnutelný.

Konečně třetí část práce předkládá doplňující informace o sociolingvistické situaci soluňské sefardské obce, které byly získány prostřednictvím dotazníkového výzkumu, doplněného o rozhovory se členy židovské obce a záznamy do terénního deníku. Cílem tohoto výzkumu bylo ověřit, do jaké míry jsou členové obce zapojeni do případného programu jazykové revitalizace, jaký druh postupu byl v tomto ohledu uplatněn a jaké jsou reálné naděje na jeho úspěšnost.

Analýza získaných dat odhalila jazykovou variantu v kritickém stavu ohrožení. Referencí pro posouzení stupně vitality judeošpanělštiny byla kritéria definovaná organizací UNESCO, tj. především mezigenerační přenos jazyka, reálný počet jeho mluvčích vzhledem k počtu členů komunity a zejména jejich generační začlenění, a dále pak podpora jazykové revitalizace ze strany státní moci i členů vlastní sefardské komunity.

Charakterizace jazykové politiky soluňské sefardské obce ukázala, že tato, v souladu se svými reálnými možnostmi, zvolila revitalizační program, jehož cílem je udržení judeošpanělštiny v pozici druhého, cizího jazyka. Spíše fragmentární znalost judeošpanělštiny ze strany mladší generace je postupně vyvažována znalostí moderní hebrejštiny, která se společně s kompetencí v angličtině a francouzštině stává základní charakteristikou lingvistického repertoáru soluňských Sefarditů. Sefardská etnicita a kulturní svébytnost, do druhé světové války reprezentována především judeošpanělštinou, je kromě náboženství definována i jinými projevy sefardské kultury, jakými jsou například hudba či tradiční kuchyně.

Vzhledem k tomu, že revitalizační politika soluňské sefardské obce byla zahájena před relativně krátkou dobou, není dosud možné plně posoudit míru její úspěšnosti. Solunští Sefardité v současné době vyvíjejí úctyhodné úsilí za zachování své kulturní jedinečnosti. Teprve čas ukáže, zda její součástí bude i judeošpanělština.

ABSTRACT IN ENGLISH

The aim of this study is to offer a complete insight into the current situation of the Judeo-Spanish linguistic variety of Thessaloniki, a language that evolved within the community of Sephardic Jews that settled in the city from 1492, as a direct consequence of their expulsion from the Iberian Peninsula.

This study is divided into three parts, each of them dedicated to a different aspect of this specific Judeo-Spanish variety.

The first part examines Judeo-Spanish as a language of the Jewish Diaspora, in the broader context of the general theory of evolution of Jewish languages. Judeo-Spanish is depicted here as a distinctive language which, although based largely on Medieval Castilian and other Romance varieties spoken by the Jews prior to their expulsion from the Peninsula, consequently evolved after their transfer to the Eastern Mediterranean into a specific linguistic system.

An extensive chapter is dedicated to the history and characterisation of the term *Sepharad*, which I consider of great importance not only for the elucidation of the circumstances of birth and evolution of the Judeo-Spanish language, but also for a better understanding of its current critical situation.

This is followed by an introduction into the different functional and geographical varieties of Judeo-Spanish, as well as of related terminology. A separate chapter is also dedicated to the description of the different systems of transcription with illustrative examples of each graphic system in use.

This section is concluded by a general characterisation of the main phases of evolution of the Judeo-Spanish of Thessaloniki, especially from the point of view of its perception by its speakers and with reference to the contemporary Spanish norm.

The second and most extensive part of this study is dedicated to a synchronic linguistic analysis of the Judeo-Spanish variety of Thessaloniki. For this purpose I compiled a corpus of written texts and recordings that encompasses material dated from the end of the 1920s onwards. This period was considered relevant *vis à vis* the scarcity of contemporary material and the limited vitality of the analysed linguistic variety.

The analysis of the different parts of the linguistic system was carried out with reference to key monographic studies (especially those by Cynthia M. Crews and Léon Lamouche) published before the late 1930s, as well as to more recent publications by various authors.

The linguistic analysis also focuses on the contrastive description of the most important linguistic phenomena that differentiate Judeo-Spanish of Thessaloniki from the current Spanish norm. The aim of this analysis was also to discover whether there are any significant changes in the Judeo-Spanish linguistic system in comparison to its situation in the pre-war period, which I consider crucial for the current situation of the language.

The analysis of the linguistic material found in primary and secondary referential literature and its comparison with data extracted from the corpus revealed in particular a clear tendency towards the simplification of the linguistic system, which is particularly evident in the case of the system of Judeo-Spanish verbal tenses. As well as that, a general tendency to analogy is observable regarding Judeo-Spanish processes of word formation.

Regarding the question of language contact, we can observe especially the strong influence of the Greek language, which affects not only the phonetic and phonological level of the language, but also its morphology and syntax. In the case of a successful language revitalisation, the further hellenisation of all levels of the linguistic system is predictable.

The third part of the study is dedicated to a detailed analysis of the current situation of the studied Judeo-Spanish variety and to the analysis of its vitality and position in the context of the linguistic repertoire of Thessalonian Sephardim.

In the opening chapter I characterise briefly the current situation of the Jewish Community of Thessaloniki, its organisational structure and cultural activities. I also present my own research in Thessaloniki, and the analysis of the reception and reactions that I received both from speakers and non-speakers of the language.

This is followed by the analysis of the linguistic competence of the members of the Jewish Community which was carried out by means of a questionnaire, completed with data obtained through other investigative methods. The aim of this investigation was to discover whether the linguistic competence of the Sephardim of Thessaloniki underwent any significant shift during the last decades and the place of Judeo-Spanish in the context of their linguistic repertoire. The study revealed that, while the mother tongue of the pre-war generation of Sephardim was still Judeo-Spanish, the post-war generation considers Greek to be their first language, followed by French or English, and the third generation demonstrates a rather passive knowledge of the Judeo-Spanish language.

The final chapter of the third part offers an assessment of the vitality of the Judeo-Spanish variety of Thessaloniki, in terms of the criteria of language vitality and endangerment defined by UNESCO, as well as a characterisation of the language policy applied by the Jewish Community of Thessaloniki.

After having examined the language revitalisation programme, and with regards to the real possibilities of the Sephardic Community, I conclude that the future shows Judeo-Spanish in Thessaloniki most likely maintained in the position of a second or foreign language, while its role as a key symbol of Sephardic culture and ethnicity will be subsumed by other manifestations of Sephardic identity.

RESUMEN EN ESPAÑOL

El objetivo del presente estudio es ofrecer una imagen completa de la situación actual de la variante judeoespañola de Salónica, lengua vernácula de la comunidad de los judíos sefardíes que se instalaron en dicha ciudad a partir de 1492, a raíz de su expulsión de la Península Ibérica.

El trabajo se divide en tres partes, cada una de ellas dedicada a un aspecto distinto de esta variante diatópica del judeoespañol.

La primera parte muestra el judeoespañol como lengua específica de la Diáspora judía, dentro del marco de la teoría general sobre la formación y evolución de las llamadas lenguas judías. El judeoespañol es presentado como un sistema lingüístico específico que, pese a estar basado en su mayor parte en el material lingüístico del castellano preclásico y de las demás variantes romances habladas por los judíos en el momento de su expulsión de tierras españolas y protuguesas, tras el traslado de éstos al Mediterráneo oriental sigue una evolución al margen de la norma española, hasta formar un sistema lingüístico independiente.

Un extenso capítulo está dedicado a la historia y caracterización del término *Sefarad*, que considero imprescindible no sólo para la aclaración de las circunstancias que acompañaron el nacimiento del judeoespañol como sistema lingüístico independiente, sino también para una mejor comprensión de las causas de su estado crítico actual.

A continuación se ofrece una introducción a las principales variantes funcionales y diatópicas del judeoespañol, así como una aclaración de la terminología correspondiente. Asimismo dedicamos un capítulo al planteamiento de cuestiones relacionadas con la transcripción del judeoespañol, ilustrada con ejemplos de los principales sistemas gráficos utilizados en la Diáspora.

Concluye la primera parte un resumen y breve caracterización de las principales etapas evolutivas del judeoespañol, desde el punto de vista de su percepción por parte de sus hablantes, así como en relación con la norma española contemporánea.

La segunda parte del trabajo está dedicada al análisis sincrónico del sistema lingüístico de la variante judeoespañola de Salónica. Para este fin se compiló un corpus de textos y grabaciones sonoras, cuya datación abarca desde fines de los años 20 del siglo XX hasta la actualidad, período que fue considerado relevante a raíz de la escasez de material actual existente en dicha variante lingüística y en vista de la limitada vitalidad de la misma.

El análisis de los distintos planos del sistema del judeoespañol salonicense fue llevado a cabo teniendo en cuenta las principales monografías disponibles (especialmente la obra de Cynthia M. Crews y Léon Lamouche), publicadas hasta finales de los años 30 del siglo XX, así como fuentes bibliográficas más recientes.

El análisis lingüístico está destinado a la descripción contrastiva de los principales rasgos que distinguen el judeoespañol de Salónica del español normativo actual. Uno de los principales objetivos fue asimismo comprobar la existencia de posibles discrepancias en el sistema del judeoespañol con respecto a su situación en el período previo a la segunda guerra mundial, considerado como referencia para el estado actual de la lengua.

A raíz de la comparación de los datos lingüísticos extraídos de las fuentes bibliográficas disponibles con el material hallado en el corpus, observamos principalmente una tendencia general a la simplificación del sistema lingüístico, que se manifiesta sobretudo en el sistema de los tiempos verbales. Asimismo es característica del judeoespañol la tendencia a la analogía en los procesos de formación de palabras. Desde el punto de vista del contacto lingüístico observamos en la actualidad la fuerte influencia del griego, que se manifiesta no sólo a nivel del plano fónico de la lengua, sino también en su morfosintaxis. En el caso de que la política lingüística de la comunidad judía de Salónica tenga éxito y la variante lingüística sea revitalizada, cabe esperar una progresiva helenización de la totalidad del sistema lingüístico de la misma.

La tercera parte del estudio ofrece un panorama general de la situación actual del judeoespañol en Salónica, analizando su vitalidad y su posición dentro del repertorio lingüístico de los sefardíes salonicenses.

El capítulo inicial ofrece una breve presentación de la comunidad judía de Salónica, de sus estructuras administrativas y actividades culturales. Asimismo se ofrece un análisis del propio trabajo investigativo en la ciudad, de los métodos seguidos, así como de la recepción y reacciones por parte de hablantes y no-hablantes del judeoespañol.

El siguiente capítulo está dedicado al análisis de las competencias lingüísticas de los miembros de la comunidad judía de Salónica, que fue llevado a cabo a partir de datos obtenidos mediante el reparto de un cuestionario, y completado con información obtenida gracias a otros métodos investigativos. El objetivo principal de la investigación fue verificar hasta qué punto las competencias lingüísticas de los sefardíes de Salónica han experimentado cambios en los últimos decenios y cuál es la posición del judeoespañol dentro del contexto de su repertorio lingüístico. A raíz de este estudio fue comprobado que, mientras la lengua materna de la generación nacida antes de la segunda guerra mundial es por regla general el judeoespañol, para la generación de la posguerra es el griego, mientras que sus

conocimientos del judeoespañol presentan un nivel muy variable. La tercera generación presenta un dominio del judeoespañol mayoritariamente pasivo.

El capítulo que concluye la tercera parte del trabajo presenta un análisis de la vitalidad de la variante judeoespañola de Salónica, en vista de los criterios de vitalidad lingüística publicados por UNESCO, así como una caracterización de la política lingüística aplicada por la comunidad judía de Salónica.

A raíz del análisis del programa de revitalización lingüística salonicense, y en vista de las posibilidades reales de la comunidad sefardí, llegamos a la conclusión de que, en un posible futuro, el judeoespañol será mantenido en posición de segunda lengua o lengua extranjera, siendo sustituido en su papel de símbolo central de la identidad sefardí por otras manifestaciones culturales y folklóricas sefardíes.

BIBLIOGRAFIE

Primární literatura

AELION, Jacques, *Salonique, raconte-nous tes histoires*. Tarascon: Les Cousins de Salonique, 1998.

AYOUN, Richard, «Les journaux Judéo-Espagnols dans l'Empire Ottoman au début du XXème siècle». In Gatenio, R. (ed.), *Judeo Espaniol*. International Conference. Thessaloniki: Ets Ahaim Foundation, 1999, s. 89-102.

BENATAR, Jacqueline, «Le judéo-espagnol de Salonique à travers les *responsa* de S. de Medina et I. Adarbi». *YOD*, année 1991, n. 33-34. Paris: Publications Langues 'O, 1991, s. 95-98.

BUNIS, David M. (1999a), *Voices from Jewish Salonica*. Jerusalem; Thessaloniki: Misgav Yerushalayim, 1999.

----- (1999b), «“Tío Ezrá i su mujer Benuta“: linguistic notes on a popular series published in the Djudeo-Espanyol press of Saloniki between the World Wars». In Gatenio, R.(ed.), *Judeo-Espaniol*. International Conference. Thessaloniki: Ets Ahaim Foundation, 1999, s. 49-56.

-----, «Salonika: World Center of Popular Judezmism». In Gatenio, R. (ed.), *Judeo-Espaniol*. 2nd International Judeo-Espaniol Conference. Thessaloniki: Ets Ahaim Foundation, 2002, s. 75-84.

CREWS, Cynthia M., *Recherches sur le judéo-espagnol dans les pays balcaniques*. Paris: Société de Publications Romanes et Françaises, 1936.

-----, «Quelques observations supplémentaires sur le parler judéo-espagnol de Salonique». *Bulletin Hispanique*, vol. XLI, n. 3. Bordeaux, 1939, s. 207-235.

-----, «The Vulgar Pronunciation of Hebrew in the Judaeo-Spanish of Salonica». *The Journal of Jewish Studies*, vol. XIII, n. 1-4. London, 1962, s. 83-95.

-----, *Textos judeo-españoles de Salónica y Sarajevo*. Estudios Sefardíes 2. Madrid: Instituto Arias Montano, 1979.

----- (1979i), «Some Linguistic Comments on Oriental and Moroccan Judeo-Spanish». In *Estudios Sefardíes 2*. Madrid: Instituto Arias Montano, 1979, s. 3-20.

LAMOUCHE, Léon, «Quelques mots sur le dialecte espagnol parlé par les Israélites de Salonique». *Romanische Forschungen*, roč. 1907, vol. XXIII, 1907, s. 969-991.

MOLHO, Rena (2002a), «The Judeo-Spanish, a Mediterranean language in daily use in 20th century Salonika». In Arouh, L. R., Benmayor, Y. L. (ed.), *Cultural Forum of the Jewish Community of Thessaloniki*. Thessaloniki: Ets Ahaim Foundation, 2002, s. 13-30.

NEHAMA, Joseph, *Dictionnaire du judéo-espagnol*. (1. vyd. 1977). Éditions de la Lettre Sépharade; Madrid: CSIC, 2003.

REFAEL, Shmuel, «The Holocaust Poetry From Salonica: Literary and Linguistic Features». In Gatenio, R. (ed.), *Judeo-Espaniol*. 2nd International Judeo-Espaniol Conference. Thessaloniki: Ets Ahaim Foundation, 2002, s.131-138.

RÉVAH, Israel S., «En marge du livre de Mrs. Crews». *Bulletin Hispanique*, année LX, tome XL. Bordeaux, 1938, s. 78-95.

-----, «Formation et évolution des parlers judéo-espagnols des Balkans». *Iberida*, n°6. Rio de Janeiro, 1961, s.175-196.

SAPORTA Y BEJA, Enrique, *En Torno de la Torre Blanka*. Paris: Ed. Vidas Largas, 1982.

SYMEONIDIS, Haralambos, «The influence of the Greek language on the Judeo-Spanish of Thessaloniki». In Gatenio, R. (ed.), *Judeo Espaniol*. 2nd International Judeo-Espaniol Conference. Thessaloniki: Ets Ahaim Foundation, 2002, s. 119-127.

VAROL, Marie-Christine, «Temps du passé – Salonique». In Gatenio, R. (ed.), *Judeo-Espaniol*. 2nd International Judeo-Espaniol Conference. Thessaloniki: Ets Ahaim Foundation, 2002, s. 139-152.

WAGNER, Max Leopold, «Caracteres generales del judeo-español hablado en Oriente». *RFE*, anejo XII. Madrid: CSIC, 1930, s. 9-119.

YAHUDA, A. S., «Contribución al estudio del judeo-español». *RFE*, año II. Madrid: CSIC, 1915, s. 339-370.

Sekundární literatura

Judeošpanělština

AMADO-BOTNICK, Rachel, «Frutas i Plantas Komo Metaforas En Djudeo-Espanyol». [online]. Dostupné z www.sephardicstudies.org/ladino12.html.

ARMISTEAD, Samuel G., SILVERMAN, Joseph A., *Judeo-Spanish Ballads From New York: Collected by José Maír Bernardete*. University of California Press, 1982.

ARMISTEAD, Samuel G., «Oral literature of the Sephardic Jews». Pův. vyd. ve francouzštině. *Cahiers de Littérature Orale*, n. 44. Paris, 1998, s. 93-122. [online] Angl. verze dostupná z: <www.sephardifolklit.org/flsj/sjs/orallit/Oral_Lit_Sephardic.html>

AROUH, Alberto, «Borrekitas de merendjena and the quest for identity». In Arouh, L. R., Benmayor, Y. L. (ed.), *Cultural Forum of the Jewish Community of Thessaloniki*. Thessaloniki: Ets Ahaim Foundation, 2002, s. 71-76.

ASSÍS, Yom Tov, MAGDALENA NOM DE DÉU, José Ramón, *Aljamía romance en los documentos hebraiconavarros (siglo XIV)*. Publikováno jako součást projektu *Judeolenguas marginales en Sefarad antes del 1492*. Barcelona: Universidad de Barcelona, 1992.

BADI, Méri, «Pasteles et fritadas». In Veinstein, G. (ed.), *Salonique, 1850-1919*. Paris: Éd. Autrement, 1993, s. 96-102.

BARRERA-SCHOONHEERE, Anita, «Quelques considerations sur l'emprunt en judéo-espagnol». *YOD*, année 1991, n. 33-34. Paris: Publications Langues 'O, 1991, s. 33-49.

BENAIM, Anette (2006c), «Syntactical Borrowing in Judeo-Spanish as Represented in Some of the Sephardic Responsa of the Sixteenth Century». Studie přednesená na 14th British Conference of Judeo-Spanish Studies, London, 26-28 June 2006. V tisku.

BERENGUER AMADOR, Ángel, et alii (2006c), «El muerto que está vivo. A propósito del infinitivo en judeoespañol». Studie přednesená na 14th British Conference of Judeo-Spanish Studies, London, 26-28 June 2006. V tisku.

-----, «Rasgos sintácticos y morfológicos del verbo en dos obras de la lengua clásica sefardí». In *Judaísmo Hispano: Estudios en memoria de José Luis Lacave Riaño*. Madrid: CSIC, 2002, s. 312-319.

BLIN, Pascale, «Utilisation paradoxale du judéo-espagnol comme instrument de conquête des marchés extérieurs de l'Espagne». *YOD*, année 1992, n. 35. Paris: Publications Langues 'O, 1992, s. 43-56.

BOROVAYA, Olga V., «Translation and westernization: *Gulliver's Travels* in Ladino». *Jewish Social Studies*, vol. 7, no.2. Indiana University Press, 2001, s. 149-168.

-----, «The serialized novel as rewriting: The case of Ladino Belles Lettres». *Jewish Social Studies*, vol. 10, no.1. Indiana University Press, 2003, s. 31-68.

BUNIS, David M., «Plural Formation in Modern Eastern Judezmo». In *Judeo-Romance Languages*, Benabu, I., Sermoneta, J (ed.). Jerusalem: The Hebrew University of Jerusalem; Misgav Yerushalayim, 1985, s. 41-67.

-----, «Una introducción a la lengua de los sefardíes a través de refranes en judezmo». In Busse, W. (ed.), *Judenspanisch I., Neue Romania* n. 12. Berlin, 1991, s.7-36.

-----, *A Lexicon of the Hebrew and Aramaic Elements in Modern Judezmo*. Jerusalem: Misgav Yerushalayim, 1993.

BÜRKI, Yvette, SCHMIDT, Beatrice, «El tiempo futuro en judeoespañol: apuntes para su estudio». In Pomeroy, H. (ed.), *Proceedings of the Thirteenth British Conference on Judeo-Spanish Studies*. London, Queen Mary and Westfield College, University of London, 2006, s. 27-41.

DANON, A., «Le turc dans le judéo-espagnol». *Revue Hispanique*, vol. XXIX. New York, 1913, s. 1-8.

HARRIS, Tracy K. «Death of a Language revisited: reactions, results and maintenance efforts on behalf of Judeo-Spanish since 1994». In Pomeroy, H. (ed.), *Proceedings of the Thirteenth British Conference on Judeo-Spanish Studies*. London, Queen Mary and Westfield College, University of London, 2006, s. 64-74.

----- (2006c), «The minority status of the Sephardim and Judeo-Spanish in America». Studie přednesená na 14th British Conference of Judeo-Spanish Studies, London, 26-28 June 2006. V tisku.

HASSÁN, Iacob M., «El estado constructo hebreo en una copla sefardí de libre creación». In Benaim, A. (ed.), *Proceedings of the Tenth British Conference on Judeo-Spanish Studies*. London, Queen Mary and Westfield College, University of London, 1999, s. 21-32.

HERNÁNDEZ GONZÁLEZ, Carmen, «Un viaje por Sefarad: la fortuna del judeoespañol». *Anuario del Instituto Cervantes*. Madrid: Instituto Cervantes, 2001. [online] Dostupné z: <www.cvc.cervantes.es/obref/anuario/anuario_01/hernandez>

KAPLAN, Aryeh, «The “MeAm Loez“ Rabbi Yaakov Culi». [online] dostupné z: <www.famousrabbis.com/meam.htm>

KOHÉN-SARANO, Matilda (2002i), *Kurso de Djudeo-Espanyol (Ladino) para Prinsipyantes*. Merkaz Eliachar: Universidad Ben-Gurion en el Negev, 2002.

----- (2002ii), *Kurso de Djudeo-Espanyol (Ladino) para Adelantados*. Merkaz Eliachar: Universidad Ben-Gurion en el Negev, 2002.

----- (2002b), «Sistemas de grafía en ladino en el kampo de la rekuperasyon de la memoria» [online]. Dostupné z: <http://www.grijalvo.com/Matilda_Kohen_Sarano/b_Matilda_La_grafía_para_Juan_Manuel.htm>

KOLONOMOS, Žamila, *Proverbs, Sayings and Tales of the Sephardi Jews of Macedonia*. Beograd: Saves jevrejskih opština Jugoslavije, 1978.

LURIA, Max A., *A Study of the Monastir Dialect of Judeo-Spanish*. New York: Revue Hispanique, 1928.

MAMÁN BIBAS, Silvia, «La Haquetía y los judíos del norte de Marruecos». *Los Muestras*, n. 59. Bruxelles, 2005, s. 35-37.

MOLHO, Rena(2002b), «Social Issues and Ideological Quest of the Sephardim in Judeo-Spanish Plays». In Gatenio, R. (ed.), *Judeo-Espaniol*. 2nd International Judeo-Espaniol Conference. Thessaloniki: Ets Ahaim Foundation, 2002, s. 25-34.

MINERVINI, Laura, «The formation of the Judeo-Spanish koiné: Dialect convergence in the sixteenth century». In Benaim, A. (ed.), *Proceedings of the Tenth British Conference on Judeo-Spanish Studies*. London, Queen Mary and Westfield College, University of London, 1999, s. 41-51.

NAVON, Yitzhak, «The aims and activities of The National Authority For Ladino». In Gatenio, R. (ed.), *Judeo-Espaniol*. 2nd International Judeo-Espaniol Conference. Thessaloniki: Ets Ahaim Foundation, 2002, s. 11-15.

PENNY, Ralph, «Judeo-Spanish varieties before and after the Expulsion». *Donaire*, n. 6. London: Consejería de Educación y Ciencia, Embajada de España, 1996, s. 54-58.

PORGÈS, Dr, «Mission d'inspection en Orient». *Bulletin de l'Alliance Israélite Universelle*. Année 1908, n°33. Paris, s. 19-47.

QUINTANA, Aldina, «Geografía lingüística del judeoespañol de acuerdo con el léxico». *RFE*, tomo LXXXII, año 2002, fasc. 1°-2°. Madrid: CSIC, 2002, s. 105-138.

-----, «Goografía lingüística del judeoespañol: una primera aproximación». In Pomeroy, H. (ed.), *Proceedings of the Thirteenth british Conference on Judeo-Spanish Studies*. London, Queen Mary and Westfield College, University of London, 2006, s. 75-104.

RIAÑO, Ana, «Notas sobre lo hispánico y lo extrahispánico en el judeoespañol. Formación de las palabras sefardíes». *Estudios Huanísticos – Filología*, n°20. León: Universidad de León, Facultad de Filosofía y Letras, 1998, s. 233-244.

RIFAT, Birmizrahi, «Our fathers' newspapers» [online] dostupné z: <<http://www.sephardicstudies.org/news-papers.html>>

SALA, Marius, *Estudios sobre el judeoespañol de Bucarest*. México: UNAM, 1970.

SCHWARZWALD, Ora R., «Judæo-Spanish Studies». In *The Oxford Handbook of Jewish Studies*, ed. by M. Goodman. Oxford: Oxford University Press, 2002, s. 572-600

SEPHIHA, Haïm-Vidal, *Le ladino (judéo-espagnol calque); Deutéronome, versions de Constantinople (1547) et de Ferrare (1553). Edition, Étude linguistique et lexicque*. Paris: Editions Hispaniques (Sorbonne), 1973.

-----, «L'intensité en judéo-espagnol». *Iberica I*. Paris, 1977, s. 285-294.

-----, *Le judéo-espagnol*. Paris: Éd. Entente, 1986.

-----, *L'agonie des judéo-espagnols*. 3. dopl. vyd. Paris: Éd. Entente, 1991.

----- (1991a), «Interférences entre l'hébreu et le judéo-espagnol (calque et vernaculaire)». *YOD*, année 1991, n. 33-34. Paris: Publications Langues 'O, 1991, s. 69-86.

----- (1991b), «L'argent et les biens dans les proverbes judéo-espagnols (première approche)». *Judenspanisch I., Neue Romania* n. 12. Berlin, 1991, s. 241-258.

-----, «Ladino et Djudezmo». In Veinstein, G. (ed.), *Salonique, 1850-1919*. Paris: Éd. Autrement, 1993, s. 79-95.

-----, «Le sort des subjonctifs espagnols en *-ra* et *-se* en judéo-espagnol». *Donaire*, n°6, avril 1996. London: Embajada de España, 1996, s. 70-74.

SEPHIHA, Haïm Vidal, WEINSTOCK, Nathan, *Yiddish and Judeo-Spanish: A European Heritage*. Brussels: European Bureau for Lesser-Used Languages, 1997.

-----, «Mouvances judéo-espagnoles: Impacts linguistiques». *Los Muestras*, n°59, r. 15. Bruxelles, 2005, s. 38-41.

SHAUL, Moshe, «El djudeo-espanyol en Israel i la actividad en este kampo de la emision djudeo-espanyola de Kol Israel». In Busse, W. (ed.), *Judenspanisch I., Neue Romania* n. 12. Berlin, 1991, s. 259-270.

-----, «Le judéo-espagnol au seuil du XXI siècle: possibilités d'assurer la continuité de cette langue grâce aux nouvelles technologies de communication» In Gatenio(1999), In Gatenio, R.(ed.), *Judeo-Espaniol*. International Conference. Thessaloniki: Ets Ahaim Foundation, 1999, s. 31-39.

-----, «El ladino i la internet». In Gatenio, R. (ed.), *Judeo-Espaniol*. 2nd International Judeo-Espaniol Conference. Thessaloniki: Ets Ahaim Foundation, 2002, s. 49 - 53.

-----, «Grafia del ladino al uzo de "Aki Yerushalayim"». *Aki Yerushalayim*, n°75, Jerusalem, 2004.

----- (2005), «El ladino (djudeo-espanyol)». [online] dostupné z: <<http://www.aki-yerushalayim.co.il/artikolos/002-elladino.htm>>

STEIN, Sarah A., «Introduction, Ladino in Print». *Jewish History*, no. 16. Netherlands: Kluwer Academic Publishers, 2002, s. 225-233.

-----, «Asymmetric fates: Secular Yiddish and Ladino culture in comparison». *The Jewish Quarterly Review*, vol. 96, no. 4 (Fall 2006). University of Pennsylvania Press, 2006, s. 498-509.

VAROL, Marie-Christine, «L'influence du ladino sur le judéo-espagnol vernaculaire». *YOD*, année 1991, n. 33-34. Paris: Publications Langues 'O, 1991, s. 9-31.

-----, «Calques morphosyntaxiques du turc en judéo-espagnol: mécanismes et limites». *Faits de Langues, Revue de Linguistique* n. 18. Paris, 2001, s. 85-99.

Židovské jazyky

ALVAREZ-PÉREYRE, Frank, «L'hébreu dans les langues juives: Qu'entend-on par *interférence?*». In Tedghi, J. (ed.), *Les interférences de l'hébreu dans les langues juives*. Actes de la journée d'étude organisée le 8 mars 1994 par L'École des Hautes Études du Judaïsme rattachée à l'INALCO. Paris: INALCO, 1995, s. 17-37.

-----, «Description des langues juives et histoire des modèles linguistiques». *Histoire Épistémologie Langage* 18/I, SHESL, PUV, 1996, s. 21-39.

-----, «Vers une typologie des langues juives?». In Baumgarten, J., Alvarez-Péreyre, F. (ed.) *Linguistique des langues juives et linguistique générale*. Paris: CNRS Editions, 2003, s. 397-423.

BAR-ASHER, Moshe, «Paramètres pour l'étude des judéo-langues et de leurs littératures». In Baumgarten, J., Alvarez-Péreyre, F. (ed.) *Linguistique des langues juives et linguistique générale*. Paris: CNRS Editions, 2003, s. 69-86.

BAUMGARTEN, Jean, «Langues juives ou langues des juifs: Esquisse d'une définition». In Baumgarten, J., Alvarez-Péreyre, F. (ed.) *Linguistique des langues juives et linguistique générale*. Paris: CNRS Editions, 2003, s. 15-41.

FISHMAN, Joshua A. (1981a), «The sociology of Yiddish: A foreword». In Fishman, J. (ed.), *Never Say Die! A Thousand Years of Yiddish in Jewish Life and Letters*. The Hague; Paris; New York: Mouton, 1981, s. 1-63.

----- (1981b), «Contributions of the sociology of Yiddish to the general sociology of language», in Fishman, J. (ed.), *Never Say Die! A Thousand Years of Yiddish in Jewish Life and Letters*. The Hague, Paris, New York: Mouton, 1981, s. 740-752.

MYERS, David N., «Language and the Jews». *The Jewish Quarterly Review*, vol. 96, n. 4. University of Pennsylvania Press, 2006, s. 467-469.

PRUNET, Jean-François, BÉLAND, Renée, IDRISSE, Ali, «The mental representation of Semitic words». *Linguistic Inquiry*, Vol. 31, No. 4. Massachusetts Institute of Technology, 2000, s. 609-648.

RABIN, Haïm, «De la spécificité des langues juives». *Histoire Épistémologie Langage* 18/I, SHESL, PUV, 1996, s. 11-19.

WEINREICH, Max, *The History of The Yiddish Language*. Chicago: The University of Chicago Press, 1980.

-----, «The reality of Jewishness versus the Ghetto myth: The sociolinguistic roots of Yiddish». In Fishman, J. (ed.) *Never Say Die! A Thousand Years of Yiddish in Jewish Life and Letters*. The Hague; Paris; New York: Mouton, 1981, s. 103-118.

WHITFIELD, Stephen J., «Enigmas of modern Jewish identity». *Jewish Social Studies*, vol. 8, n. 2/3. Bloomington : Indiana University Press, 2002, s. 162-167.

Hispanistika

ALVAR, Manuel, POTTIER, Bernard, *Morfología histórica del español*. Madrid: Gredos, 1987.

ALVAR, Manuel (ed.), *Manual de dialectología hispánica*. Barcelona: Ariel, 1999.

CASTRO, Américo, «La edad conflictiva: castas, honra y actividad intelectual». In Rico F., *Historia y crítica de la literatura española*. Wardropper, B. W. (ed.). Vol III. Barcelona: Ed. Crítica, 1983, s. 60-64.

ČERMÁK, Petr, *Fonetika a fonologie současné španělštiny*. Praha: Karolinum, 2005.

FRADEJAS RUEDA, Manuel, *Fonología histórica del español*. Madrid: Visor, 2000.

HARRIS, James, HALLE, Morris, «Unexpected plural inflections in Spanish: Reduplication and metathesis». *Linguistic Inquiry*, vol. 36, no. 2. Massachusetts Institute of Technology, 2005, s. 195-222.

LAPESA, Rafael, *Historia de la lengua española*. 9. vyd. Madrid: Gredos, 2001.

PENNY, Ralph, *Gramática histórica del español*. Barcelona: Ariel, 2001.

TAGLIAVINI, Carlo, *Orígenes de las lenguas neolatinas*. Madrid; México: FCE, 1993.

ZAMORA VICENTE, Alonso, *Dialectología española*. Madrid: Gredos, 1960.

ZAVADIL, Bohumil, *Vývoj španělského jazyka (I)*. Praha: Karolinum, 1998.

-----, *Vývoj španělského jazyka (II)*. Praha: Karolinum, 2002.

Obecná lingvistika

AITCHISON, Jean, *Words in the Mind*. 3. vyd. Oxford: Blackwell Publishing Ltd., 2003.

BOAS, Franz, «Linguistics and Ethnology». In Hymes, D. (ed.), *Language in Culture and Society*. New York: Harper & sRow, 1964, s. 15-26.

BROWN, Penelope, LEVINSON, Stephen C., *Politeness: Some Universals in Language Use*. 2. vyd. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

ČERMÁK, František, *Jazyk a jazykověda*. Praha: Karolinum, 2001.

DIXON, Robert M. W., *Australian Languages: Their Nature and Development*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

DOBROVOLSKIJ, Dmitrij, PIIRAINEN, Elisabeth, *Figurative Language: Cross-cultural and Cross-linguistic Perspectives*. Oxford: Elsevier (CRiSPI), 2005.

EMENEAU, Murray B., *Language and Linguistic Area*. Stanford: Stanford University Press, 1980.

JAKOBSON, Roman, *On Language*. Waught, Linda R. and Monville-Burston, Monique (ed.). Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1990.

JONES, Mari C., SINGH, Ishtla, *Exploring Language Change*. London – New York: Routledge, 2005.

LENNEBERG, Eric (1967), *Biological Foundations of Language*. New York: Wiley.

LYONS, John, *Semantics* (I). Cambridge: Cambridge University Press, 1977.

MILROY, Lesley, *Observing and Analysing Natural Language*. Oxford: Basil Blackwell Ltd, 1987.

NIDA, Eugene A., «Practical limitations to a phonemic alphabet». In Smalley, William A. (ed.), *Orthography Studies*, vol. IV. London: United Bible Societies, 1963, s. 22-30.

SMALLEY, William A., «Writing systems and their characteristics». In Smalley, William A. (ed.), *Orthography Studies*, vol. IV. London: United Bible Societies, 1963, s. 1-17.

Sociolingvistika

Ad Hoc Expert Group on Endangered Languages (kol. autorů), *Language Vitality and Endangerment*. Paris: UNESCO, 2003. [online] dostupné z <http://portal.unesco.org/culture/en/ev.php-URL_ID=9105&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html>

BLAS ARROYO, José Luis, *Sociolingüística del español*. Madrid: Cátedra, 2005.

CRYSTAL, David, *La muerte de las lenguas*. Madrid: Cambridge University Press, 2001.

DORIAN, Nancy C., «Linguistic and ethnographic fieldwork». In Fishman, J. (ed.), *The handbook of Language and Ethnic Identity*. Oxford: Oxford University Press, 1999, s. 25-41.

FERGUSON, Charles A., «Diglossia». In Hymes, D. (ed.), *Language in Culture and Society*. New York: Harper & Row, 1964, s. 429-439.

FISHMAN, Joshua A., *Language and Nationalism*. Massachusetts: Newbury House Publishers, 1972.

-----, *The Handbook of Language and Ethnic Identity*. Oxford: Oxford University press, 2001.

GRENOBLE, Lenore A., WHALEY, Lindsay J., *Saving Languages*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

GRILLO, Ralph D., *Dominant Languages*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

HAAS, Mary R., «Men's and women's speech in Koasati». In Hymes, D. (ed.), *Language in Culture and Society*. New York: Harper & Row, 1964, s. 228-233.

HYMES, Dell, *Language in Culture and Society* (ed.). New York: Harper&Row, 1964.

LABOV, William, *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1972.

-----, «When intuitions fail». In McNair, L., Singer, K., Dolbrin, L. Aucon, M. (ed.), *Papers from the Parasession on Theory and Data in Linguistics*. Chicago Linguistics Society 32, 1996, s. 77-106. [online] dostupné z: <<http://www.ling.upenn.edu/~wlabov/Papers/WIF.ok.pdf>>

McCLOSKEY, James, *Voices Silenced / Guthanna in éad*. Dublin: Cois Life, Teoranta, 2001.

SALA, Marius, *Lenguas en contacto*. 2. vyd. Madrid: Gredos, 1989.

ŠATAVA, Leoš, «Regionální jazyky v současné Evropě». In Uličný O. (ed.), *Eurolingua 2004*. Liberec: Opera Academiae Paedagogicae Liberecensis, vol. III, 2005, s. 9-17.

Historie

BARNAVI, Eli et alii, *Atlas univerzálních dějin židovského národa*. Praha: Victoria Publishing, 1995.

BEHAR, Joseph E. «The Sephardic Jews: Culture in Exile». Předneseno na Dowling College Mediterranean Studies Conference, Istanbul, 1996. [online] dostupné z: <www.geocities.com/capecanaveral/Hall/2785/Joseph-Behar--Sephardic-Jews-Culture-in-Exile.html>

BEINART, Jaim, *Los comienzos del judaísmo español*. Col. Biblioteca popular judía. Buenos Aires: Congreso Judío Latinoamericano, 1973.

-----, «Doscientos mil». In *Expulsados y conversos: Las cifras de la discordia*, Panorama Cultural, año VI, vol. 34. Roma: Insitituto de Cultura, 1992.

BEJARANO, Margalit, «Sephardic communities in Latin America – Past and present». [online] dostupné z: <<http://ort.edu.uy/sobreort/pdf/bejarano1.pdf>>

BEN-NAEH, Yaron, «Honor and its meaning among Ottoman Jews». *Jewish Social Studies* vol. 11, n. 2. Bloomington: Indiana University Press, 2005, s. 19-50.

BENBASSA, Esther, RODRIGUE, Aron, *Histoire des Juifs sépharades*. 2., rozšířené vyd. Paris: Éd. du Seuil, 2002.

BENJOYA SKOTHEIM, Ellen, «Izmir – An artist book». [online] dostupné z: <http://www.americansephardifederation.org/sub/library/photo_gallery-izmir.asp>

BERTHELOT, Martine, «L'Espagne contemporaine, les juifs, les séfardites. Essai de synthèse socio-historique». *YOD*, année 1992, n. 35. Paris: Publications Langues d'O, s. 89-109.

BOWMAN, Steven, «Jews». In Clogg, Richard (ed.), *Minorities in Greece, Aspects of a Plural Society*. London: Hurst & Company, 1988, s.64-80.

ČAPKOVÁ, Kateřina, *Češi, Němci, Židé? Národní identita Židů v Čechách*. Praha; Litomyšl: Paseka, 2005.

DUMONT, Paul, «Naissance d'un socialisme ottoman» in Veinstein, G. (ed.), *Salonique, 1850-1919*. Paris: Éd. Autrement, 1993, s. 195-207.

Enciclopedia Judaica Castellana. Mexico. Editorial Enciclopedia Judaica Castellana, 1949.

ENSENYAT i PUJOL, Gabriel, «Dels jueus als xuetes mallorquins». *Catalònia* n°33. Barcelona: UNESCO, 1993.

JOHNSON, Paul, *Dějiny židovského národa*. Praha: Rozmluvy, 1995.

LACAVE, José Luis, «La société juive et l'aljama a l'époque de l'expulsion» in Méchoulan, H. (ed.), *Les Juifs d'Espagne: histoire d'une diaspora 1492-1992*. Paris: Liana Levi, 1992, s. 13-20.

LARES-YOEL, Micheline, «Trésors de Salonique». *YOD*, année 1991, n. 33-34. Paris: Publications Langues 'O, 1991, s.176-181.

LEVI, Avigdor (1992), *The Sephardim in the Ottoman Empire*. Princeton: The Darwin Press.

MAZOWER, Mark, *Salonica, City of Ghosts*. 2. vyd. London: Harper Perennial, 2005.

MÉCHOULAN, Henri, *Les juifs du silence au siècle d'or espagnol*. Paris: Albin Michel, 2003.

MÉCHOULAN, Henri (ed.). *Les Juifs d'Espagne: Histoire d'une diaspora 1492-1992*. Paris: Éd. Liana Levi, 1992.

MELAMMED, Renée L., «The memoirs of a partisan from Salonika». *Nashim*, no.7. Indiana University Press, 2004, s. 151-173.

MEYUHAS GINIO, Aliza, «Angel Pulido, apostolo de los Sefaradis». *Aki Yerushalayim*, anyo 26, n. 78, 2005. [online] dostupné z: <<http://www.aki-yerushalayim.co.il/ay/078/index.htm>>

MOLHO, Michael, «Usos y costumbres de los judíos de Salónica». *Sefarad*, año VII, fasc. I. Madrid; Barcelona: Instituto Arias Montano, 1949, s. 93-121.

MOLHO, Rena, «Le renouveau...». In Veinstein, G. (ed.), *Salonique, 1850-1918*. Paris: Éd. Autrement, 1993, s. 79-95.

-----, «Popular antisemitism and state policy in Salonika during the city's annexation to Greece». *Jewish Social Studies*, vol. L, n. 3-4. Bloomington: University of Indiana Press, 1993, s. 253-264.

-----, *Les Juifs de Salonique 1856-1919: une communauté hors norme*. 2 svazky. Thèse de doctorat de l'Univeristé des Sciences Humaines de Strasbourg, 1996.

MORCILLO ROSILLO, Matilde, «España y los sefarditas de Salónica durante el incendio de 1917». *Sefarad*, año 59, fasc. 2. Madrid: CSIC, 1999, s. 353-369.

NAR, Albertos, «Jewish Community of Thessaloniki». In Hassiotis, I. K. (ed.), *Thessaloniki, Queen of the Worthy*. Vol. I. Thessaloniki: Paratiritis, 1997, s. 266-295.

-----, «Folk songs of the Holocaust of the Jews of Thessaloniki». In Arouh, L. R., Benmayor, Y. L. (ed.), *Cultural Forum of the Jewish Community of Thessaloniki*. Thessaloniki: Ets Ahaim Foundation, 2002, s. 41-48.

NAAR, Devin E., «What *Sephardi* means to me». *El Avenir*, n. 4. Thessaloniki: The Jewish Community of Thessaloniki, 2006, s. 6.

NEHAMA, Joseph (1935a-b), *Histoire des israélites de Salonique*. Svazky I-II. Paris; Salonique: Librairie Durlacher/Molho, 1935.

----- (1936a-b), *Histoire des israélites de Salonique*. Svazky III-IV. Paris; Salonique: Librairie Durlacher/Molho.

-----, *Histoire des israélites de Salonique*. Svazek V. Salonique: Publications de la Fédération Séphardite Mondiale, 1959.

----- (1978a-b), *Histoire des israélites de Salonique*. Svazky VI-VII. Thessalonique: Communauté Israélite de Thessalonique, 1976.

PENTZOPOULOS, Dimitri, *The Balkan exchange of Minorities and its Impact on Greece*. 1. vyd. 1962. London: Hurst&Company, 2002.

PIERRON, Bernard, *Juifs et Chrétiens de la Grèce Moderne*. Paris: Ed. L' Harmattan, 1996.

QUATAERT, Donald, *The Ottoman Empire (1700-1922)*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

RAHMANI, Moïse, «Les Juifs sépharades en France». 1999. [online] dostupné z: <www.sefarad.org/publication/lm/035/12.html>

RODRIGUE, Aron, «Totems, taboos and Jews». *Jewish Social Studies*, vol. 10, n.2. Bloomington: University of Indiana Press, 2004, s. 1-19.

-----, *Images of Sephardi and Eastern Jewries in Transition. The Teachers of the Alliance Israélite Universelle, 1860-1939*. Seattle, London: University of Washington Press, 1993.

ROTH, Cecil, *Histoire des marranes*. Paris: Ed. Liana Levi, 1990.

ROZEN, Minna, «Jews and Greeks remember their past: The political career of Tzvi Koretz (1933-1943)». *Jewish Social Studies*, vol. 12, n.1. Bloomington: University of Indiana press, 2005, s. 111-166.

RUANO, E. Benito, «Alrededor de cien mil», In *Expulsados y conversos: Las cifras de la discordia*, Panorama Cultural, año VI, vol. 34. Roma : Insitituto de Cultura, 1992.

RYBÁR, Ctibor, *Židovská Praha*. Praha: TV Spektrum, 1991.

SABA-WOLFE, Rachel (2006c), «A Historical Panphlet and Two *Coplas* on the Polemic Surrounding Internal Jewish Community Taxation in Nineteenth Century Izmir». Studie přednesená na 14th British Conference of Judeo-Spanish Studies, London, 26-28 June 2006. V tisku.

SACHAR, Howard M, *Adiós España. Historia de los sefardíes*. Barcelona: Thassàlia, 1995.

VEINSTEIN, Gilles, «L'Empire ottoman depuis 1492 jusqu'à la fin du XIXe siècle». In Méchoulan, H. (ed.), *Les Juifs d'Espagne: Histoire d'une diaspora 1492-1992*. Paris: Éd. Liana Levi, 1992, s. 361-387.

----- (ed.), *Salonique, 1850-1918*. Paris: Éd. Autrement, 1993.

WEITHMANN, Michael W., *Balkán, 2000 let mezi východem a západem*. Praha: Vyšehrad, 1996.

Jiné

Bible, Písmo svaté Starého a Nového zákona. Ekumenický překlad. Praha: Česká biblická společnost, 1991.

FREUD, Sigmund, *Totem and Taboo*. Nové vyd. London: ARK Paperbacks, 1985.

GOODY, Jack, *Cooking, Cuisine and Class*. Cambridge: Cambridge University Press, 1982.

LANCASTER, Brian, *Judaismus*. Praha: Ikar - Knižní klub, 2000.

LÉVI-STRAUSS, Claude, *Structural Anthropology* (I.). New York. Basic Books, 1963.

-----, *The Raw and The Cooked*. London: Harper&Row, 1970.

-----, *The Origin of Table Manners*. London: Harper&Row, 1978.

MENWELL, Stephen, *All Manners of Food*. Oxford: Basil Blackwell, 1985.

MURCOTT, Anne, «Cooking and cooked: a note on the domestic preparation of meals» in Murcott, A. (ed.), *The Sociology of food and Eating*. Hant: Gower Publishing, 1983, s. 178-185.

SADEK, Vladimír, *Židovská mystika*. Praha: Fra, 2003.

STAVROULAKIS, Nicholas, *Cookbook of the Jews of Greece*. Lycabettus Press, 1986. [online] dostupné z: <www.jmth.gr>

I. TEXTOVÉ PŘÍLOHY

KS1a

Para la signora

Palomba Nahm.

Salonique

Cara Palomba,

Ressivi tou estimada lettra i meldi con grande attention todo lo que me escrites. Le avli al caro Samuel por lo que me escrivites, ma siendo le quitaron los otomobiles i esta batal i tiene tantos sikletes en la cavessa, que non me respondio nada. Esta moutcho merakli i non si le avla nada siendo quedaron el i los ijos sin fetcho.

Yo non vo a manquar de te meter al couriente de todo lo que va suivir i mezmo in topandolo mas calmo, le vo avlar de nuevo.

Aqui estamos moutcho in couydado por todos vozotros –

Quetal esta la cara Mazaltov i Moïse. Aqui la estavmos travando, esperando dias mijores amen.

Maria i Liaou te bezan i ambrassan i siempre te nombran in la meza, de muerte que non manques. Saloudes ala cara Mazaltov i Moïse i que tengan couydado de mi nouerra Rachel.

Yo, Henriette i Michel te saloudamos,

Reyna.

Le Caire 12-8-32

109 Rue Kohessi, 109

Le Caire

KS2a

44, Quai de Passy

Téléph. AUTEUIL 92.85

PARIS (XVIe), le 1 Juin 1933

Kiridos Plata Gelidia Mathilde i Lazar.

Del pounto que embezi la boena novedad del espozorio que me izo tanto plazer quiria iscrivirvos por felicitarvos i souetarvos todo lo boeno que dezea voestra alma i lo que vos quero ver ma no poude siendo estava hazina. El Dio que vos ayege con boeno el cazamyento con mazal alto i bien complido otro tanto que vos topech del quirido Lazar.

Que alegria i que plazeria ver para mi quirido Jaque esta ocazyon el coal dezeava tanto lo boeno de los souyos en fin a el Dio le plazio ansina.

Escouzame mis quiridos que vos ago acodrar este triste souvenir en esta ora.

No me iscrivitech si ficsatech tiempo de boda.

Esto bien satisfe que noestra quirida Mathilde tomo lo que meressia binditcho sea el Dio para sien anios que ... sea conque passe boeno que mos sea el bien vinido en la famia rogo pasarle mis mas sinseras saloudes a vozotros quedo abrazando cordialmente

Mathilde

KS3a

Mis ciridos ijos Mathilde Rafael i Lazare,

Ayer tadre arivo el caro papa mas boueno i me topo iami lo mizmo, ma solo oun poko sikleoza de non aver tomado digoun biervo de vouestra parte ce esto me aziya pensar non touvieraj hazino ce non mos de el dio siendo non es vouestro ozo decharme enteramente sin letra inon kije telegrafar por non siklearvos.

Enfin agora yia paso todo non me afarto de estarle prigountando todo ime *-anto* mountcho contente de savervos bouenos i alegres tokando tavla mountcho me alegri mi cara Mathilde de saver ce yia cortatej achougar imountchas cozas bouenas con saloud bouena i alegria enel corason ce me lo estrouegas todo imountcho i boueno ce mete aga el caro Rafael con ayoudo del dio. A ti mi caro Rafael te remersio mouy mountcho de bouen comida do touvites de mandarme conti de doulsoura caje ciria penado mi caro. Ayer tadre vinieron los caros fortoune Rafael i fijos iles pasi diziendoles ce es regalo de mi yerno i me dicho fourtoune yia te engrates 6 okas de nombrar ce es de tou yerno. De tanto demandarle yia me paso oun poko oun poko el eskario vos jouro. Yia me conto fina como metej la meza todos enouna ver vos ciria por oun bourakito i afartarme. Yia me desplazio de saver ce el tio Sinto estava bien hazino, con ayoudo del dio ceva estar boueno el saverlo meva azer mountcho plazer.

Yia me contenti mountcho mi caro Lazare ce non estaj flacos sigoun dizir del caro papa binditcho el dio mil vezes cevos deche bivros para 100 anios del oto. Agora va amandar azeyte al cal por el *nes (mes ...)* ce me izo el boen dio.

Todo boueno ketese fade sigoun estas aziendo por tou ermanika en todo perat. Me contenti ce el vistido blanco te salio mountcho ermozo con saloud ce lo estraygas i mountchos otros. Lounes lavimos loke tinias aki mi cara Mathilde itese izo diamantes. Ayer tedi yio las savanas fiero por bindichirte ce las estraygas con alegria de corason te etchi bonbones ce me estes doulse siempre con ijos i bien i Rafael fina tou vejez amen. Ala tia Flor la abraso jounto toda la famia estaj penando por mi de boueno selos pagare yio. Yia me conto papa la vida asigida ce azes mi cara. Cesa .... bouena ce estes vos abras de corason jouto los mouevos parientes vouestra mama Plata.

KS4a

1937

Caro papa

Como estas? Mozotros gracias a el Dio estamos mouy bouenos. Lo mismo souhaito para ti i todos. De ke non mos aves escrito fin oy ni ouna lettra? Como estas faziendo solo? Te estas mi .... boueno? Quouando con boueno vamos a tornar te kiremos topar saloudozo i mas mansevo. Caro papa te rogo que seres boueno los abadjous de la ouda del balcon que non ..... adientro de la ouda. Kiero que mos escrivas detalios. Ande estas comiendo tienes ropa para te trokar? Fouetes ande Lina? Stan todos bouenos? I el *krafniko* / *kafeniko* touyo sta boueno? Mama me sta diziendo que avras los ojos en 4 que non te fagas hazino. I ande la tia Tamar fouetes sinon añ ido ia, sintites papa. A Moïse percoura de toparlo i demandarle por todos que stamos en couydado. Yassou papa tou ija Alice.

Mouy Caro Papa de la saloud estamos todos mas ke bouenos espero non estaras penando por nada salouda de mi parte a todos sin mankar ouno vezinos parientes de mizmo salouda a todo los ke demandan por mozotros. Al plazer de ressivir de tous novedades bouenas me adjounto a todos para abrassarte de corasson.

Tou devouado ijo Rofel.

KS5a

Para Mme. Estherina i Mr. Salomon

Como estach? Demouestra parte mos topamos mas que bouenos. Veo que non mantouvo sou palavra cara Mme. Estherina i que non mos mando ainda ningouna letra. Yo le escrivi de Volo i Athènes. Deque non ave respondido? Espero yia estach todos bouenos.

..... que non mos manquech *de* mos estach aziendo moutcha sicledad. Si se venia eya i Mr. Salomon non vos ivach a siclear, porque *Kitrini* es oun lougariko mouy ermozo. Es commo un cazaliko yeno de arvoles i pacharikos. El hotel es moutcho ave.... Tenemos dos ventanas en cada ouda. Los camarieres son mouy atentos. Non mankamos de couydos. A qui encontramos 3 familias djoudias moy ..... Non mos consentimos como papa el dia. Del hotel a los bapos non es mouy londje, mama aze kada dia inhalaciones i ayier primo dia tomo banio. Kero resivir presto de vouestras bouenas novedades. Rogo passar mouestros mijores saloudes à Mme. Bienvenuta, Mr. Daniel .... Berniko.

Mme. Estherina i los ijos, Mr. Sabetay, Mme. Louna, Allegra i Henry. Resiviendo de la parte de mama Mathilde i Roffel sous mas kerensiozas saloudes i io carimos Mme Estherina i Mr Salomon vos bezo de todo corasson vouestra Alice

I saloudos a Aliko i todo el que demanda por mozotros

KS6a

Mis mouy ciridos fijos Mat, Rof i Lazare

Oy viernes me alevanti con el tino de eskrivirvos antes de empezar al fetcho. Vouestras dos letras resivimos con plazer i mos contentimos de savervos saloudozos. Lo mizmo pouedej contar por mozotros tambien. Aki tambien estan mouy fouertes calores con ayres fouertes ce ciere azer louvia i non aze.

El vistido touyo mi cara Mathilde me plazio mountcho con saloud bouena celo estrouygas i mountchos otros cete faga el caro Rofel. Non me dizes fouetes estonses al dotor cete enbezo? Estas continuando atomar goueviziko?

Mika troko te esta valiendo mijor? La mouestra bouena va yindo es capritchozika i descomportada ma se va azer. La tengo menester cese faze?

Ana viene siempre bouena esta .... el es bouen fijo. Boueno fizitej ce mos eskrivitej ce al fetcho estemos en repozo ya me estan yamando. Ayer mos vinieron ilos lameles telo rengrasiamos mi caro Lazare ya mas de papa porke cada pouno se cierea alimpiado lameles agora pouedo lavorar iyo con los miyos ce tenemos couanto handrozo ay oganio. Okavidade mi caro Rafel de beber agounas yeladas porla diareya ce non es tchaka.

Si te viene mountcho colay mi caro Lazare tomame ounpar de calsas de lana ya ay aki ma son ..... me pountchan mersi.

Vos abraso de todo mi corason

Vouestra mama Plata.

Con saloud bouena ce este la cara Lina i todos.

Mi mouy ciridos fijos

Ayer risivimos voestras cerensyozas letras con salud el vistido mi cirida Mathildouda, si vech al caro Lazare dizilde que me fizo grande plazer por los lameles si ayer non los risivia calia cortara el lavoro ma malorozamente yime vo acortarlo.

Non tengo ninya, me mancan Adela espozoz Angelici espozoz despina lomismo Ezim Bohor a los toutounes. Catina espozoz Ejoida la *sieterei* antiyer que me enyervo se fizo oun pero azgin. Ya entendej que non ay con cen lavorar. Vamos a esperar que se escape los sirices de toutoun que les estan dando a 4 drahmes el siric toman 40 drahmes al dia, isi vezman vo alavorar ya entendej el siclet de oganyo, mas tadre se ennouvlese el tyempo non se ve alavorar, que que faga todo negro al diavlo que se vaya i las asimyentes i todo ya me enfartyi. Me manca ila alma del fetcho que era Ana. Ouna alma que pouede fazer inesta idad.

Detodo corason vos abraso - voestro papa G. Carasso.

KS7a

Caïro le 27 – 7 – 45

Cara tia Mazaltov.

Arressivi sou lettra i se lo engrassio mouï mountcho por sou bouén couïdado.

Sepa qué mos allegrimos veramenté en soupiendo que pouéditèche escapar dé los Allemanés, otro tanto sentamos novedadés bouenas del restante dé mouestros queridos. Amen!

Mama i la tia Maria pensan siempré à eya, i en sira van diziendo qué boueno que seria si estava i la tia Mazaltov con mozotros. Porqué, à parté del caro Carlo, es eya sola con sou familia que quedatèche en Salonique, el restante ya estan todos aqui.

Mama i yo moramos con la tia Maria, el tio Liaou, Max, sou moujer i los 2 tchicos.

En el mezmo quartier, à 2 pountos de mouestra caza, mora la tia Regina con Salomon el ijo grande, qué ya tiéne agora 4 ijicas. Dé mezmo Esther, la ija, sé pouédé dizir qué mora en la mizma caléja, de manéra qué mos vémos i mos fréquentamos moutcho.

Dé couando se mourio el tio Samouel, la tia Reyna viené en sira à vijitarnos. Le paréssé qué en viendo sous ermanas sé va à conortar; esta en grande désacodro con los ijos, i Esther, dé manéra qué sé topa oy en dia, enteramente sola con Louna, en oun appartemento. Siempre couando viené i qué lé digo qué tengo novedades dé Salonique, ma carga de vos mandar saloudés.

Cara tia Mazaltov, non sé como engrassiarvolo por vouestro bouen couïdado por Carlo, ma oun dia va venir qué sé lo vo à pagar dé bouéno.

Resto non vos alargó, espero siempré sentir novedades bouénas de vouestra parté. Mountchas saloudés tenéche dé la tia Regina con sous ijos, ansi qué dé la tia Maria, tio Liaou i familia, „mahsous sélam“.

A Moïse, à Alice, el tchico, i Carlo, los beza dé mouestra parté.

A Carlo digalé qué mos escriba cada vés que arresivé ouna lettra mia.

I à la cara Alice dé mezmo, digalé qué esto aspérando con despasensia dé sous novedades.

Mama mé carga dé mandarlé 1.000 bézos. Yo lé bezo las manos

Sou souvrina Henriette.

KS8a

Thessaloniqui Sept /50

Mi mouy querido tio Jacques

Recibi con alégria vouestra querencioza carta ansi qué ouna vista del ermoso lougar ande passatech le enveranada.

Mé iso grande plaser dé ver lo, es veramente magnifiquo.

Sé mouy amiga dé la natoura i sous ermozouras mé esmoven mountcho. Souhaito qué passech ouna enviernada saloudoza i alegre i el santo Dios vos dé zahout dé irvos quada anio en diferentes i ermozos lougares. Mountchas gracias por la cartita dé buenos augouros. Mejorado al otro anio con todos alégres amen!

Mé alegre que stach todos buenos, gracias à Dios mos encontramos tambien buenos. Los ijikos i io non quedamos dé nombrarvos. Al récibo dé vouestras cartas mos cavza grande plaser, aillas me conortan de mi grande soledad. I es con grand alegria i desplassensia qué las aspero.

Deséo mi carta vos encuentre à todos bouenos, i en la esperança dé récibir siempre dé vouestras buenas noticias, rogo abrassar dé corasson djounto los ijikos à los mouy queridos: tia Sol, tio Samuel, ijos, ijas, nietos, nietas. I el mi mouy querido tio Jacques reciba los mas carinosos abrassos de vouestra Aliko.

KS1b

Comotini le 25 Avril 1932

Mi mouy cirido Lazare   Salonique

Todo lo que te escrivi es tchousto ma mozotros non savemos si cada simyentero es libero a fazer lo que cere de asimyente i si pouede vender a coualounque, si dechan liberos que non lo creyo yo tenga 5/6 mil coutis comanda aganyo ya me abasta.

Contraryo es boueno el fetcho depersya ma el governo nos esta dechando libero para el ajeno sigoun la ipomnima que meldi yo, que non agan rizil las asimyentes de la Gresya, que non vendan manco de 80 drahmes. Esta ypomnima touvo del ypouryion Hartas el simyentero que faze rapa para Persya en Aya (Hya) i aki i la meldi yo. Mozotros mos podemos angajar sin que lo sepan los simyenteros de aki con eyos como que es Jacovides que cere ropa i que me meta i ami adyentro el contrato que ara con los simyenteros de aki i mozotros estar de acodro con el en la hevra mouestra a ousou con el de acodro tenemos. Tou dile esto a el como que vyene de ti estonses fago yo i aki i para Persya con eyos en ouna. Yamame ayi a que pase para Alexandroupoli me yire con el avlamos ayi me torno yo al otro (...) que venga el aki i que mos demande si le fazemos coutis

Mos metemos de acodro los atamos a los simyenteros de aki afirmo iyo con eyos estonses non mos aharramos ni en los presyos ni en las ninyas non asouven los tchornales. Idespoes que cada ouno ya tyene sou lougar pronto para 5/6 mil coutis como tengo i yo.

Solo me telegrafeas tou oun dia antes que manyana tala data paso para Alexandroupoli sal ala estacion, yo vo a entender que el Mr. Jacovides que esta pasando, vo atornar el mismo treno i me vo ayir tchouto con el.

Solo que sin saver si se va a engajar la Persya non podemos fazer nada.

O que venga que mos ate aki primero con tanto el couti mozotros atdos el dezatado, fina moevo orden, tchoe fina que se asigura el de Persya sigouro que les va ameter limite de dias. Oy estouvo el dia boeno ansina que vaya el sancouli non me vino cero imas sancouli alo manco otros 3 topes, si ay para aprontarlo a couzir.

Siya se afarto la cara Mama isi estach todos boenos que venga par myercoles, si le vyene colay, isi esta imas dias non me emporta. Vos abrazo atodos de corasson

Voestro G. Carasso.

Aki tenemos ayre fuerte parti para Iasmo oy mismo.

KS2b

Piréo le 9 / 6 / 37

Mouy Caro Papa i Salomon

En este pounto esto eskribiendo del vapor partiendo para Patras.

Oy foue ande el signor Daskalakis para ke me diera pressio de Moulinet 2/32 i de 2/22 en bobina Alexandre ma non poudo por ke mankava el empiegado ke se okupa de esto i me prometio ke vos va à eskribir deretchamente i pouede ser vos va mandar i kampionas.

Despoues foue ande Hadjemihali à ver si enkargo la ropo i me mostro ke la tenia pronta para enkargarlo oy. Vide tambien ke estava enkargando 20 pakos 2/70 Estonezes paras Sarafides i 3 pakos 2/30 Moulinets para el mizmo. El moulinet lo merko mas caro de mozotros pairesse ke lo tomo Thesovaltos kouando passo por aki.

Por el 2/36 le rogi ke mos mande los 20 pakos à lo manko lo mas presto ke va poueder i me dicho ke va perkourar.

En Patras non vo a kedar maniana para Lounes venidero espero saltar oun dia ija vos vo à skrivir de largo de Κυλλή ....

Perkourando de arekavdar de los ke mos deven en avierto si vos se fara paras de menester tomando el koussour de Florentin me pairesse ke i la Banque Union ya vos poude dar porke kreo ya mos deve de dever eya en todo kavzo yo ya aranji ke las ropas vos vengon ouna ves la semana para ke non penech por paras.

Resto non vos alargo otro ke vos saloudo kon kerensia vouestro devouado

Rofel.

KS3b

Λουτρα Κυλλήτης Λυ .... 15 – 6 –37

Mouy Caros Papa i Salomon

Tomi vouestra letra del 13 / 6 / 37 i noti sou kontenido sigoun me dizich el etcho esta kalmu i de mezmo noti ke datech a la Melissa por kouento de Kosma 40 pakos 2/60 i ke la Melissa vos va dar 10 – 15 pakos 2/100, i vozotros vach a dar à Kosma oun grammation de los ke teniamos de la Melissa ma sin responsabilita para mozotros.

Me dizich ke arekavdatech solo 15000 drachmes esta semana me aziach grandissimo plazer si me eskriachi kada dia loke venditech kontante i koualo fiado, ke demandan en plassa ke se esta passando, kiero ressivir serka kada dia ouna longa letra de la grouta por lakouala me vach a meter al kouriente non neglichech de eskrivirme kada dia me vach a kontentar moutcho. Ke veach aki otros komo ressiven ouna o mizmo 2 letras al dia i estan siempre en repozo a mi ya savech me se akora moutcho el alma por ke kiero moutcho saver lo ke se esta pasando ande vozotros en todo perat.

Moutcho boueno izitech ke non atchetatech a venderles los kilos de los 65 pakos à ningoun pressio non es idea porke despoues mos atakan, i despoues ke los tenemos de menester.

Non kreo ke estach penando por paras.

Aparesiria algoun arivo à nombre de Anastase estandole demandando à Avram i dandole algouna chocha para ke venga por ayi a dizirvos para kitar mouestra ropa.

Por sigouro ya kitariach la ropa de Hadjimihali i espero ya estarach vindiendo ke tal salio el 2/60 mirando a ver me paresse ke se va poueder ganar si aferu.

Non mankech de eskrivir todos 2 lo ke vendech à sou pounto mizmo i a mi koza por koza vos rogo i vos namoro.

Maniana vo a yir en Patras i non vo a mankar de eskrivirvos todo lo ke vo a azer (vo a tornar el dia mizmo porke es serka).

Vos eskrivio Daskalakis?

Esta yindo Lazare por ayi a vos eskrive algouna letra à la makina?

Estach vendiendo 2/20 boyadeado?

Vos eskrivio Hadzemihali por el 2/36?

Izitech algouna koza por el 2/60 yerli?

Ke izitech por el koussour kon Florentin?

Pagatech el interess à Saïas?

Pagatech la kiera de tou kaza Caro Papa?

Fin kouando se prolongo para sotometer lista à la Camara Commerce?

Ya esta à Salonique ke pressio se esta vendiendo 2/60, 2/70, 2/80, 2/100, 1/60, 1/80.

En ke vach kon los monos de Tazartes?

Pago Boghias el saldo del gramation?

Esta pagando el viejo empiegado de Demetriades i le valieron los bouklé.

Esposito de vouestras novedades kada dia sintitech.

Vos abrasso de korasson

Vouestro devouado Rofel.

KS4b

Pireo le 20 Juin 1938

Mouy Caros Papa i Salomon.

Oy demaniana arrivi en Pireo i de vista foue ande Argyro para avlarle por los sakos vazios, el non estava pronto tchoe kreyia ke teniamos tomado solo 80 pakos sovre los 200, yo le di a entender ke solo 20 o 25 mos manakava de tomar en todo kavzo me dicho ke ya va mirar i komo avrimos la question de los pakos emprimero non le avli por los sakos vazios porke me dicho ke fin pokos dias va abachar el en Saloniko. Todo los pressios los tiene karos tchoe le viene apano /apasso kato lo ke estamos tomando de Angel i por fazer algouna koza mos va dar 30 pakos tchiles tchikos a 455 tchif, ma komo non esta seguro si la fabrika va atchetar a fazerle 30 pakos tchikos tchiles fizo rezerva ke poude ser en este kavzo non mos lo va mandar. Pouedesser yiva a ver haïre de merkar 100 pakos 2/30 à 410 o 415 ma non kije merkar 100 pakos en ouna mas pokos non dava a este pressio.

Ande Danon foue i avlimos por el 2/36 prima ke non salio boueno segounda ke la moueva komanda aparte ke deve ser boueno mos se deva fatourar $25\frac{3}{4}$ kon 5% de escompto i non kon $2\frac{1}{2}$ malgrado ke oy ressivio lettra de Suendello ande ensiste kon $2\frac{1}{2}$ lo konvensi ke tenemos razon i me dicho ke ya lo va aranjat el en mouestra favor porke ya se konvensio ke tenemos razon. I kouanto por la ropa ke non salio à dover dicho ke fin pokos dias parte el para Ingletierra ke le mandemos ouna koukla tchika i va aranjat si kierech endando ande el signor Koroxenides i dandole la koukla ke se la mande el 2/60 abacho i pena de la otra semana tchoe esta $28\frac{3}{4}$ kon $2\frac{1}{2}$ por cien de esconto.

El signor Danon me dicho ke vos mandar lana 1/36 kampionas i pressios.

Del signor Aposkides ke es representante de la Piraiki en Pireo merki i le pagi oun pako kaskoum n°6 Dpx 160 vos lo va mandar fin ounos kouantos dias mezo Hadjikotcho de mizmo vos va mandar i ouna koukla de kampion n°8 porke n°10 non existe el pressio de n°8 es 167. Me dicho ke si es para boyadear ya reouche mouy boueno en kolores eskoura komo preto cafe etchetera i me dicho ke le digamos al boyadji ke lo medioblankeye emprimero i despoues ke lo boyadeye. Esta tadre partimos para Patra i maniana a las 10/2 de la maniana arrivamos a los banios kiero ressivir de vouestras novedades kada dia estando ermanados i mirando el fetcho komo kale, sigoun oueli aki paresse ke va a ver fetcho mouy serkamente porke ay bouenas novedades por las rekoltas.

Al plazet de resivir vouestras bouenas novedades vos saloudo de korasson

Vouestro Rofel.

Espero Mme. Barouh esta mijor el ambezarlo me va azer grande plazet.

El mizmo.

KS5b

Thessaloniki le 18 / 5 / 40

Mouy Cara Lina

Apena atorno Papa i me dicho ke yivas a partir te remeti 6000 drachmes mezo la Banque d' Athènes las qualas azes ayi mizmo oun depôt a vue a fin de non karearlas kon ti en Volo kon el risiko de pouederlas piedrer i el pounto ke kieres de menester vas i tomas el montante ke te necessita.

Agora Cara Lina lo ke tienes kargo i menester de azer es de konsiderar ke estas en viage de plazer de non pensar à ningounos de profitar del tiempo de libertad lo mas possivle. Passeate kon Viko kome boueno repozate desbouelvetete non perkoures de azer ningouna economia sintites. De vez en kouanto manda ouna karta postala aziendomos saver por vouestra saloud.

Espero vo arresivir ouna letra de ti ke ya ressivitis las paras i todo esta yindo por lo mijor. Apenas vo ambezar el No. de telephon del Hotel non vo a mankar de te téléphoner al couriente.

Enklauzo ouna letra de oun collega mio Mr. Graicos para Mr. Daniyil sous directeur de la Banque à Volo ke te facilite. Ayi à la Banca ay oun konossido miyo epiegado oun cierto Nico Domazanaki <cocho> si kieres dale saloudes de mi parte dile ke sos mi ermana ke te facilite si ternas de menester.

En los alentoures de Volo ay moutchos ermozos i renomados lougares non manques de yir en todos, semejantes ocasiones non se presentan kada dia. Yo penso yir la semana venidera alhad tenervos kompagnia.

Te esto eskribiendo de la Banca i por esto non te va a adjoutar Alice 2 palavras eya yiva yir antes ke partieras ande ti ma non poudo porke le vino la **p.....**

Non kiero eskapar de eskribirte porke oun ermano siempre tiene moutcho a eskribir kouando kiere akerensiarke kon sou ermana < Nota i reten ke siempre estare kon ti kon el meoyo <la pensée> i el corasson. Mis fouersas son las touyas de mizmo ke mon tout > non te kiero kauzar i por esto me aresto en abrassandonte ansi que a Niko kon todas nis fouersas

Tou devouado i kerensiozo ermano

Rofel.

KS6b

Kara Tia Mazaltov i Moïse

Me vache a escouzar si tadri a escribirvos, ma ya vos imaginache que los primos dias que arivi aqui con los enbrollos de las vijitas non touve tiempo ni de me araskar la kavesa. El dezero dela tia Maria de vos ver es mouï grande i se mangiaron todos en sintiendo asegoun les conti vouestra pasadia mientras el tiempo de la gerra. A kada vijita i vijita devia contar la manera que salvi de los almanes i de la manera que salvateche vozotros i todos estan admirando el coraje que touviteche de vos gouadrar en Salonique. Teneche saloudes de todos, sea de la tia Reyna, de Fratelli, Charlot i Esther kon sous fijos i fijas. De la tia Rijina i de sous ijos i particularamente de Salamoniko que se fizo padre de 4 fijas.

Aqui fize ouna Radiographie i gracias al Dio non tengo grande coza. Estamos faziendo demandes para quedar aqui ma malorozamente non aï mountchas esperansas.

Otra ves vos escribo mas louengo

Vos baizo

Carlo.

Mahsous selam de vanda del tio Liaou, Tia Maria, Max i sou moujer Fernande djounto sous ijos.

KS7b

NY Seb 24 / 50

Muy queridos Alice y Moise

Deseo que mi carta vos encuentre bien de salud y vos ago saber como recivi vuestro telegrama de auguras propio en la hora mas alegre de la fiesta del Bar Misva de mi nieto Nathan que fue una cosa encantable non se podia azer mijor ohala couando sera de sus hijo Rofelito que sea lo mismo y que mos deje el Dio verlo. toda mi familia en general leeron sus telegrama el mas mijor de todas las otras. En poco tiempo vos mandare algunas photos en grupos de toda la familia. La semana pasada vos escribi que vos mandi 3 paquetos continiendo cositas utiles deseo que las reciban a tiempo ansi que siguire mandarvos mas y mas.

Aqui tuvimos por unos dias una temporada fria que por 3 dias non pudi salir de casa gracias que hoy esta el tiempo muy bueno y pueder emplear *comania* para casa.

Sin mas toda la familia en general vos saludan a mas junto sus chicos y en espera de sus cartas alegres reciban las sinseras y carinôsas abrassas de sus tio y hermano

Jacques Benveniste.

IL

Komo el karro ke arodea....

El sol ya avía aparecido dizde muchas oras antes, i aínda la sivdad estava muy kalma i serena. Es Shabat, día de reposo de kualunke lavoro, día de kualquier – eksepsión echa de los relijiozos – se plaze a kedar una ora más al lecho, por repozar.

Era un ermozo día de en-verano, este 6 de agosto. El sielo era límpido, blú, azurado. Ni una nube avía en él i el sol en toda su magnifisensia echava sus rayos eluengos i kayentava lo todo. La ora markava apenas las 7 de la maniana, i en la kalmadad del apartamento onde se derula nuestra estoria, retentishió la sonería eniervante.

Pokos puntos después, una mujer entre dos edades, se levantó, se aserkó de la puerta i la avrió.

Delante de eya se parava otra dama, más aedada de eya ma en tanto más koketa i más bien portante.

-“Buenos días Mme. Levy“, disho la patrona de la kaza.

-Buena salud de vidas, respondió la ke avía sonado a la puerta. I entrando demandó: -ande está Levana?

-Se fué en ekspursión, respondió la ke avía avierto la puerta ke por sierto era la madre de la ke venían bushkar.

-Kuálo vo azer yo? Vo a kedar sin ser peynada? Disho la viniente komo aviendo piedrido una koza a la kual non se puede aremediar, i su fegura fue kuyierta por una grimasa ke las ridas de la idad rendieron mas orivles.

-Partió por 3-4 días, disho la madre kon una sonriza tan – bienveyente ke la yamavan Mme. Levy, fue ovligada de sonriir también i tomar el mal a pasensia.

-Kuálo puedo azer? Vo esperar su retorno, disho eya en boltándose para abashar las eskaleras. – Buen diviertimiento ke tenga, i se fue.

-Mersi! Por eya disho la madre, i serró la puerta kon akavido, todo en pensando a su ija, kon regreto, ke se fue londje de eya...

La sonería i la konversasión de las dos mujeres, avían espertado i los otros miembros de la famiya, i avagar avagar la kaza tomava su vida. Su animatió, su bivez, su bos al bruyido jeneral.

-Ayde ijas! Ya es ora de vos levantar! I arentar la kaza. De muerte ke non manke Levana, vernán también más djente i non es ermozo ke topen la kaza de ariva-abasho. Las dos ijas ke aínda estavan estiradas oyeron la boz maternela i se levantaron, aposentándose para azer el menaje. Eyas komo siempre se espartieron el menaje afin de eskapar más presto, posivle.

El mansevo de la kaza – un solo ijo entre 5 ijas – repozava en su lecho, por sierto non durmía, ma kon los ojos serados, perkourando aínda de darse la iluzión del esfuenio.

-Ayde Josef, alevanta. Disho la una de las ermanas.

-Holá! Santo DIO! Ni en shabat non podemos tener una ora máas de reposo! Gritó él bosteando i alongando más su puerpo. Por tanto él se levantó, alto i flako, tomó el jurnal salió de la kamareta, onde las ijas devian de alimpiar, i ordenar, i se fue a la búshkida de un lugar más repozado.

El padre ombre lavrador – por konsiguensia, matinal, ya estava por enpies, non topando su asiento. Alto i flako, los kavéos enteros bankos malgrado ke apenas avía pasado sus 60 anios, su avlar era kalmo – ma jestikolozo, paresía kierer kompletar su idea kon los signos de su mano, i su lenguaje era meleskado de granos de esta filozofía del puevlo, ke se akuesta kon la aksperiensia de la de la vida. El lavoro de la kaza kaminava al ritmo del kante de las ijas. La una – la más grande, también alta i flaka, andava jestikolando, kon todos los miembros de su puerpo. Sus ojos kafés – skuros, kaje pretos, chikos ma ekspresivo briyavan debasho un fronte estrech de resalía de una kaveyera preta i espesa ke enchía toda su kavesa, siempre kon la sonriza en los lavios ke mezmo la seriedad non podía embarar. I la ora pekenia – kontrasto ekstraordenario, mediana de talia i buen portante, mas repozada, en sus jestos, ma konuna grande elastisidad en la eluenga, kon ojos gris-verdes reluzientes, ekspresivos. Esprito aínda non gastado, en búshkida de nuevos orizontes, kon una ozadía partikolara de

afrontar las kozas i las konversaciones, ke le pudieran algo de nuevo embezar, eya kantava en lavorando kon una boz dulce de medio soprano. La madre también lavorava, okupándose de echos más livianos, estando al retorno de la idad, épokaperikoloza, kuando la “Karne“ aze somportar, kruelment emales diversos. Su fegura – pálida por la sufriensa korporala, mostra aínda una sierta ermozur , ke atiempo devía ser kaje perfekta. La kaveyera grizonando, el fronte lisho, -ma i komo una oréola de sufriensa apuntando en él. Sus ojos guekos muestran buendad ma ignoransa.

La madre todo en okupándose de su lavoro mirava, de ves en kuando a la kámara komo “salón de kuafure“ ande lavorava la ija ke estava absente oy i suspirava:

“De muerte ke non me manke“ dizia eya kon un dulce tono ma kargado de regretos ineksplikavles.

-“Ké? Así vas a estar kuando Levana se va kazar i se va yir kon su novio? –demandó la ija chika en burlándose de la anksiozité de su madre.

-Oh! Non me akodres ija, disho la madre en apozando la mano sovre su korasón, ke dos de sus ijas más grandes ya se avían kazado i yido de su lado. I eya kontuneó.

“Todas las madres kieren ke sus ijas se engrandeskan i se alivianen, se kazen i se vayan a sus kamino, a sus vida. Yo también komo todas las madres dezero esto, ma kiero ke non se vayan de mi lado, ke arodeen siempre a mi deredor.

“Ma kuálo dizes? Mama, enterumpió la ija.

-“Sí! Respondió la madre komo en un efuenio. Kiero siempre tenervos a mi lado, komo kuando erash chikas, y yo vos vía, vos konsentía, bivir, erash mis penas – ma i mi alegría, después agora, vos engrandesesh avagar avagar, i vos fuyish de mi lado, vos andash i ma parese – non ni non – ke vos piedro vos aleshash i kada día me parese ke mis ijas devienen komo estranieras... Eya kedó pensativle...

El padre de enfrente avía oyido la konversación, sonrió i non respondió. Él estava konrente. – Non porke sus ijas se aleshavan, pa porke eyas se kazavan, i kada una otra espozada, todas kon gracias del DIO, avian kayido kon ekselentes partidos.

-Ma, Mamma, disho la ija chika, kuálo kieres tú? Esto es la regla del mundo, la ragla dela natura. Tú también pasates por este kamino. Eras chika, te engrandisite i te kazates. Tuvites famiya i la engrandisites, elevates tus ijos, i agora kada uno a su torno tus ijas se kazan. Maniana nuestros ijos arán lo esteso, i ansí de siguita fin la fin de los siékolos...

- Sí! Respondió la madre pensativle, es komo un karro ke arodea... Todos los palos deven pasar por el mezmo lugar... Ansí i los humanos... Djusto, muy djusto mi ija ma saves tú kuálo es el korasón de una madre?... Maniana le vas ambezar i me darás razón... Súpito se akayó ambroliada...

I eya la póvera mujer, enla difikultad de se exprimir – siendo los biervos, las paravras, le mankavan para eksplikar la profundidad de su pensada, vía en su memoria, todas las penas ke avía tuvido, i somportado, ma i toda las alegrías también. I una sonriza gueka le dezinió sevre sus lavios. Eya se vio kuando er adjóvena ija yena de esfuenios i esperansas, después se kazó, eya se vido kon el vestido blanco de novia , i el velo i los briyos, las famiyas adjuntadas, los amigos, los regalos, las felisitaciones, i el “BONOR“ ke avría una nueva pájina al livro de su vida. Después, kuando konsintió los primos tresalimientos de la nueva vida ke yevava en sus entrantias... ..las dolores de la maternidad... las penas... las sufriensas i la ineksplikavle alegría de saver ke estas kriansas ke enchentras, te apartienen a tí sola... Kon el engrandesimiento de los ijos las penas se avían dupiado también... ma kada uno era komo un objeto ke orna la vida... ke inche el korasón... por eyos se ayegan todos los sakrifisyos, i eya los azía komo todas las madres. Uno se ayega un sakrifisyo – la madre más ke todos – mezura el presio del sakrifisyo? – o su valor? Non! Esto es su buto... mejor dizir su dover.

Ma agora eya vía akonteser otra koza ke non avía kalkolado: la despartisión de la famiya...

Toda su vida la avía gaspiyado eya para azer la famiya engrandeser los ijos proveer a sus nesesityos, velar a su salud, a sus bien-estar. Kuando enfin ya arivó a su buto, ke todos agora se avían engrandesido, ke ya peleava kada uno el pleyto de su vida, empesava eya a ver ke el DESTINO era non komo eya lo kiera – tenerlos siempre a sus lado, para kuydarlos, para velarlos, - non! El destino er akomo lo es para todos...

Ansí, jóvenes hombres, buenos i onrados, sierto – ma desconosidos venian un buen día i se yevavan a sus ijas, a las keridas kriansas ke eya mientrea anios velava kon amor i kerensia.

Si! Agora entendía... sí! Komo lo dizía su ija chika, “- ESTO ES LA VIDA“. De siempre, de siempre las madres korasones siempre ayegados en sakrifisyo, podjos de sentimiento ke aregan sin eskarsedad, son las eternelas víktimas de sus ijos. Parirlos kon dolores, engrandeserlos kon penas, velar a sus bonor de día i de noche i en fin darlos prontos, a deskonosidos... esto es indjustisia i ensuportavle... kontra esto eya se kiería revoltar...

Por tanto eya tambien devía abokar la kavesa, siendo esto era la regla de la natura, i en la natura non ay eksepsión...

Puedeser todas las madres pensan ansí, sí i su madre, por serto, tuvo los mezmos sentimientos, kuando eya se kazó, i se fue a su kamino para azer su vida, su famiya. Oy ariví su torno, maniana será el torno de su ija i ansí de siguíta. Es komo un akrro de la suerte ke todos pasan...

Este es el kamino de todos pursuiven, más presto mejor dizir somos ovligados a sigirlo por una fuersa deskonosida i misterioza...

Una lágrima – perla – espuntó en sus ojos... ma i una sonriza también koronó sus lavios pálidos...

Sus fegura reyonó de nuevo de bonor ke se konsiente al ayegar un sakrifisyo... por una persona amada.

“Sí! Mi ija“ disho eya, tienes razón... Non! non regreto ke vos vash... a la buena ora... ke Dios vos ayude i vos bendiga... estesh orozas i desh bonor a vuestros maridos. Ma por tanto... por tanto... - suspiró eya – kiero tenervos a todas kazadas ma a mi deredor... a mi deredor...

(6.8.1943)

Enrique Saporta y Beja, *En Torno de la Torre Blanka*. Paris: Ed. Vidas Largas, 1982, s. 88.

(ukázka)

(...) El papas kantava i darsava en su lingua i los fyeles le respondian en koro.

En este kuarter os karneseros vendian, entre otras karnes, karne de puerko, lo ke no se via ande los karneseros djidyos i turkos. Tambyen en sus pechkaderias a parte los peches, avia midyas, karidyas, yengetches ke no komen los djidyos.

El saba, este kuarter yamado Karagatch era el lugar de grandes peleas entre los mansevikos djidyos i gregos. Los djidyos se adjuntavan i abachavan verso este kuarter grego. Dezde ke los gregitos los vian venir, yamavan a sus kompanyeros ke venian a ayudarlos. La batalya se fazia en un grande kampo deskampido yeno de pyeras i arrodado por karagatches (ormes) lo ke le daba su nombre. Los djidyos gritavan „Adelantre ermanos!“ los gregos „Yurya pidia!“. Unos enfrente de los otros, ma un poko londje, al oir estos gritos la pelea empesava kon pyedradas. Las pyedras estaban etchadas a la mano o byen kon la fronda o los tiradores de lastika. El kombate turava fista ke la kanserya apozava los kombatyentes de los dos lados. Eynos se retiravan kada uno de su parte sin aseguirse. Kada kampo se iya kon sus feridos apyedreados, kyen deskalavrado, kyen kon los uestos endoloridos. Estas peleas en las kualas los dos kampos gritavan mantandose i onde se sentia las guayas de enkorajamyento o de dolor no se pasava ke entre djidyos i gregos. Los turkos no se batian nunca, i si lo fazian era para ayudar a sus amigos djidyos.

La pelea eskapada kada uno iya a kurarse en su kaza, a fazer arremendar los vestidos arrazgados, kuzir los botones deskuzidos o meter nuevos. El ke tenia un trujon en la frente su madre le metia un achachikera, byen apretada kon un cuarto de medjeidiye endriva, para ke no se la fizyera una babota.

El dia siguyente malgrado las indjuryas i las feridas, malgrado ke se avian tratado de grego engrechado, de tchafut, ets.. los ninyos se enkontravan en la kaye o en la eskola sin mirarse kon odyo. Se komportavan byen los unos kon los otros, asperando el saba venidero para mentarse i batirse de nuevo.

II. DOTAZNÍK

Universidad Carolina de Praga, Facultad de Filosofía y Letras
Instituto de Estudios Románicos

nám. Jana Palacha 2, Praha 1, República Checa
tel.: +420 2 21 619 345, fax: +420 2 21 619 384, romanistika@ff.cuni.cz

---

Dear respondent,

My name is Katerina García and I am a doctorate student and assistant in the Department of Spanish, Charles University, Prague. For several years I have been interested in the Judeo-Spanish language and the destiny of its speakers, which I consider of great importance for Hispanic studies.

The questionnaire that you are holding in your hands is an important part of my investigative work and will help me to gather information about the Judeo-Spanish language of Thessaloniki, and thus learn more about its history, present state and its perspectives for the future.

The questionnaire is written in English, Spanish and French, please feel free to choose whichever language you feel most comfortable with. You can also answer the questions in Judeo-Spanish or Greek, if you wish.

This questionnaire is entirely anonymous and all personal data are strictly confidential, unless you prefer the contrary.

Your collaboration will be most appreciated since it is very important for my work and, as a consequence, for Romance studies in the Czech Republic.

Thank you very much for your help and your time.

Personal address: **Katerina García**
Mikulandská 10
110 00 Praha 1
Czech Republic

Telephone: +420 604 276145

Email: garcia@volny.cz

PART 1 – Linguistic Competence

1. Which of these languages do you know and to what extent?

(please mark with a cross the correct option)

GREEK	Nothing	A little	Well	Very well
I understand				
I read				
I speak				
I write				

FRENCH	Nothing	A little	Well	Very well
I understand				
I read				
I speak				
I write				

ITALIAN	Nothing	A little	Well	Very well
I understand				
I read				
I speak				
I write				

PORTUGUESE	Nothing	A little	Well	Very well
I understand				
I read				
I speak				
I write				

HEBREW	Nothing	A little	Well	Very well
I understand				
I read				
I speak				
I write				

TURKISH	Nothing	A little	Well	Very well
I understand				
I read				
I speak				
I write				

ENGLISH	Nothing	A little	Well	Very well
I understand				
I read				
I speak				
I write				

GERMAN	Nothing	A little	Well	Very well
I understand				
I read				
I speak				
I write				

YIDDISH	Nothing	A little	Well	Very well
I understand				
I read				
I speak				
I write				

SPANISH	Nothing	A little	Well	Very well
I understand				
I read				
I speak				
I write				

Another language:

	Nothing	A little	Well	Very well
I understand				
I read				
I speak				
I write				

2. In which situations do you use the language/s that you mentioned?
 (please mark with a cross the correct option)

A) Inside the family:

	Grandparents		Parents		Siblings	Children	Grandchildren	Spouse
	M	F	M	F				
GREEK								
FRENCH								
ITALIAN								
PORTUGUESE								
HEBREW								
TURKISH								
ENGLISH								
GERMAN								
YIDDISH								
SPANISH								

B) Outside the family:

	Friends		Work	Study	Shopping	Religion
	Community	Other				
GREEK						
FRENCH						
ITALIAN						
PORTUGUESE						
HEBREW						
TURKISH						
ENGLISH						
GERMAN						
YIDDISH						
SPANISH						

3. Which is your mother tongue? .....

4. In which language do you feel most comfortable? .....

5. In case that these two languages were not the same, please indicate the reason/s that you think caused this situation:

.....
 .....
 .....
 .....

6. In which language/s did you receive your education?

Primary education .....

Secondary education .....

University education .....

PART 2 – Knowledge of Judeo–Spanish

1. Do you have any knowledge of Judeo–Spanish?

(please mark the correct option. If the answer is NO, please skip to PART 3 of this questionnaire)

- Yes
  No
  I prefer not to answer

2. How would you mark your knowledge of Judeo–Spanish, if you have any

(please mark with a cross the correct option)

JUDEO–SPANISH	Nothing	A little	Well	Very well
I understand				
I read				
I speak				
I write				

3. In which situations do you use Judeo–Spanish?

(please mark with a cross the correct option)

A) Inside the family

	Grandparents		Parents		Siblings	Children	Grandchildren	Spouse
	M	F	M	F				
JUDEO–SPANISH								

B) Outside the family

	Friends		Work	Study	Shopping	Religion
	Community	Other				
JUDEO–SPANISH						

4. How and where did/do you learn Judeo-Spanish

(please mark with a cross the correct option)

- from my grandparents   from my parents   from my friends/colleagues
- in a course   from the radio   reading books, newspapers etc.

5. In which daily situations do you use your knowledge of Judeo-Spanish?

(please mark with a cross the correct option)

- daily conversation
- regular conversation
- occasional conversation
- daily reading, writing
- regular reading, writing
- occasional reading, writing
- in singing
- in story-telling
- in telling fairy-tales
- in isolated words (cooking, festivities, etc.)

6. Are you happy with the level of your knowledge of Judeo-Spanish?

- Yes   No   I don't know

7. Would you like to learn more?

- Yes   No   I don't know

8. Why?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

9. Do you think that the study and preserving of Judeo-Spanish is important?

- Yes   No   I don't know

10. If you wish, you can express your opinion on the subject:

.....

.....

.....

.....

.....

.....

PART 3 – personal information

This information, which is strictly confidential, is very important for the evaluation of this questionnaire.

Place of birth: ..... Country: .....

- male   female

Age:

- less than 16   16 – 24   24 –30
 30 – 50   50 – 65   more than 65

Profession: .....

(In case that you are retired, please indicate your original profession)

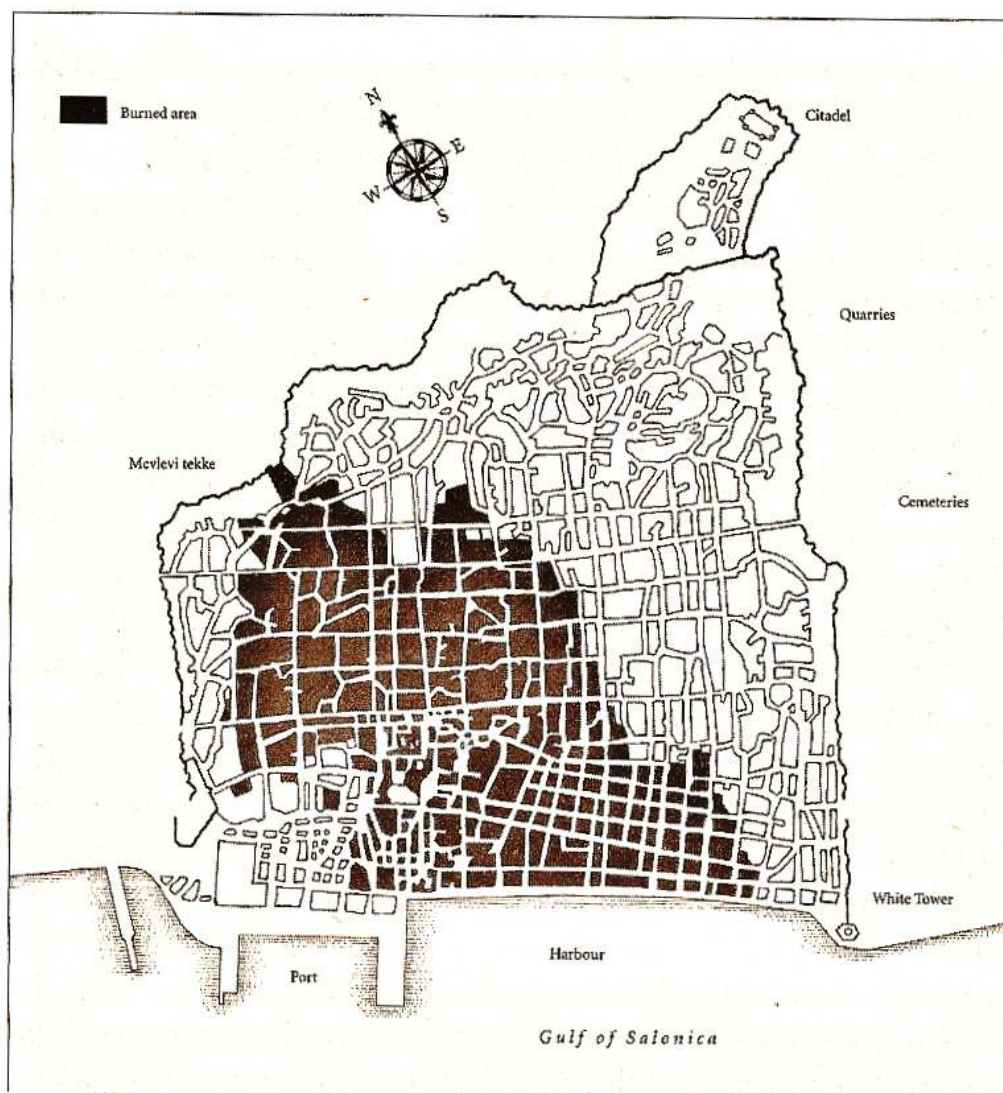
The data obtained by this survey will be further analysed and included in my doctoral thesis. In addition, they will be published as part of an article in a scientific review. If you wish to obtain more information about the results of my work, please write down your address and I will contact you.

.....
.....
.....
.....
.....

I thank you very much once again for your collaboration.

III. OBRAZOVÉ PŘÍLOHY

Obr. I, Mapa Soluně- část města zničená požárem r. 1917
(převzato z Mazower 2005, s. 319)

Obr. III, Centrum Soluně dnes (2. část)

JEWISH INTEREST

1. Old Railway Station Area Baron Hirsch Ghetto.....C6
2. Monastirioton Synagogue E7
3. Port Authority Building of Customs Office.....D7
4. Banque de Salonique.....D7
5. Stoa Shaul – Commercial Passage.....D7
6. Jewish Museum of Thessaloniki D7
7. Liberty Square D8
8. Jewish Community of Thessaloniki.....D8
9. Synagogue Yad Lazikaron D8
10. Modiano Market.....D8
11. Nissim School.....E10
12. Allatini Orphan Asylum E10
13. Holocaust Memorial.....E11
14. Hirsch Hospital E11
15. Jewish Elementary School Matanot Laevionim D11
16. Villa Modiano D11
17. Villa Kapandji D12
18. Shaul Modiano Home for the Aged.....D12
19. Villa Mordoch.....D13
20. Villa Bianca (Fernandez) D13
21. Allatini Mills C13
22. Villa Allatini.....C13
23. Uziel Housing Complex.....C13
24. Jewish Cemetery C7
25. Lycé Français.....E10

LEGEND

 ⁿ HOTEL	 ⁿ MODERN MONUMENT
 CAR PARK	 ⁿ SITES OF JEWISH INTEREST
 POST OFFICE	 ⁿ OTTOMAN MONUMENT
 PUBLIC ELECTRICITY COMPANY	 CITY HALL
 NATIONAL TELECOMMUNICATIONS ORGANIZATION	 BASKETBALL STADIUM
 WATER SUPPLY COMPANY	 FOOTBALL GROUND
 ⁿ ARCHEOLOGICAL – PREHISTORIC MONUMENT	 MAIN STREETS
 ⁿ BYZANTINE CHURCH	 SIDE STREETS
 ⁿ MUSEUM – MONUMENT	

n: Number (the number refers to index)

Obr. IV, Legenda k mapě soluňského centra